Jan.-June 2021 Vol. - VIII, Issue - 1

Research Journal
ISSN No. 2277-7067

Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

A Peer Reviewed Bi-annual Interdisciplinary Research
Journal of the University

UGC CARE Listed Journal

- Patron -
Prof. Shrinivasa Varakhedi
Vice Chancellor

- Chief Editor -
Prof. Madhusudan Penna
Director, Research & Publication

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

A Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of KKSU
Peer Reviewed Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

Volume - VIII, Issue - 1 (Jan.-June 2021)
UGC CARE Listed Journal ISSN No. 2277-7067

Patron : Prof. Shrinivasa Varakhedi
Hon'ble Vice Chancellor

Chief Editor : Prof. Madhusudan Penna
Director, Research & Publication, KKSU

Editorial Board :

Prof. Nanda Puri, Dean, Faculty of Sanskrit & Other Language, KKSU
Prof. Kavita Holey, HoD, Dept. of Sanskrit Language & Literature
Prof. Parag Joshi, Professor, Dept. of Sanskrit Language & Literature
Prof. Rajendra Jain, Asst. Prof., Dept. of Sanskrit Language & Literature
Dr. Pallavi Kawale, Asst. Prof., Dept. of Sanskrit Language & Literature
Dr. Raghvendra Bhat, Asst. Prof., Dept. of Sanskrit Language & Literature

Peer Review Committee :

Dr. Tulasidas Paroha, Associate Professor, Maharshi Panini Sanskrit University, Ujjain
Dr. Shivaram Bhat, Associate Professor, NSU, Tirupati
Dr. Dinesh Rasal, Assistant Professor, Pune University, Pune
Dr. Gopikrishnan Reghu, Asst. Professor, Ramakrishna Mission Vivekanand Educational and Research Institute, Belur Math, Howra

Published by : Registrar, KKSU, Ramtek
© KKSU, Ramtek

Designed & Setting by : Shri. Umesh Patil, KKSU, Ramtek

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

संपादकीयम्

संस्कृत - तदितरभाषाविषयकं शास्त्रविषयकञ्च संशोधनं विदधतां विपश्चिद्वराणां संशोधने कृतप्रवेशानाञ्च संशोधकानां पुरतः शोधसंहिताया नवीनमिममङ्कं समर्पयतो मे महानान्दो भवति। सांप्रतिकं संशोधनक्षेत्रमतीव प्रभावि सत् नवीनविषयाणां संशोधनस्य माहात्म्यमभिव्यनक्ति । संशोधनेन खलु कस्यापि क्षेत्रस्य माहात्म्येन सह सामाजिकी उपयोगिता च प्रतिपादिता भवति । अत एव शोधसंहिताया माध्यमेन नवीनम् उपयुक्तञ्च संशोधनं वयं प्रकाशयितुं सर्वदा उद्युक्ता इति न तिरोहितं भवताम् ।

शास्त्रक्षेत्रे प्राचीनपद्धत्या वाद-प्रतिवाद-खण्डन-मण्डन-क्रोडपत्रादि द्वारा पर्याप्तमध्ययनं विहितमेव । एतावति काले प्राचीनशास्त्राणां संरक्षणदिशि विहितः प्रयत्नो नो मनांसि प्रमोदयति। परं परिणममानेन सह कालेन समाजोऽपि परिवर्तत इति विद्मो वयम् । अतः सर्वथा सांप्रतिक-समाजस्य आवश्यकताः मनसि निधाय, समस्याश्च सम्यगाकलय्य संशोधनं विधेयमिति मे भावना

तथैव वैदिकगणिते, योगे दर्शनशास्त्रे च विश्वस्तरे जायमानानां परिवर्तनानामाधारेण संशोधनमावश्यकम्, एतेन शास्त्रविज्ञानं विकसितं भूत्वा व्यक्तिविकासः समाजविकासश्च अवश्यं भवेदित्येव मे दृढविश्वासः । संशोधनं सर्वमपि मानवहितमेव लक्ष्यीकृत्य प्रवर्तताम्।

अस्मिन्नङ्के प्रकाशिता लेखाः भिन्नविषयकाः । सर्वथा विश्वविद्यालयेन प्रकाशितेयं शोधसंहिता संस्कृतजगति प्रवृत्तस्य संशोधनस्य स्वरूपं महत्त्वञ्च प्रतिबिम्बतीति वक्तुं शक्यते। नवीनसंशोधका प्राप्तप्रेरणा अग्रे अस्यां दिशि प्रवर्तन्तामिति शुभकामना मे ।

कुलगुरुः

Index

संस्कृतविभागः

1. **मराठीभाषायां रूढानां संस्कृतशब्दानां भाषाविज्ञानदिशा समीक्षणम्** **01**
प्रो.नंदा पुरी

2. **कालिदासस्य काव्ये पर्यावरणविज्ञानदृष्ट्या वनस्पतीनां समीक्षणम्** **06**
डॉ.नीरजतिवारी, प्रो. कविता होले

3. **साहित्यशास्त्रे अभिनवगुप्तपादस्य योगदानम्** **13**
डॉ. पराग जोशी

4. **समसामायिकसन्दर्भे समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकता उपहुतयश्च** **17**
डॉ. जितेन्द्रकुमाररायगुरु, डॉ. हृषिकेश दलाई

5. **औचित्यम्** **24**
डॉ.सोमनाथदाश

6. **महाभारतस्थोद्योगपर्वणः तध्दितशब्दानामध्ययनम्** **33**
डॉ.जयवन्त चौधरी

7. **सौन्दर्यलहरी इति स्तोत्रग्रन्थे दार्शनिक तत्वानि** **40**
डॉ.पल्लवी कावळे

8. **रघुवंशमहाकाव्ये अतिप्राकृतिकतत्त्वानां विमर्शः** 45
निशा रामेश्वर चौधरी , प्रो.नन्दा पुरी

9. **अध्ययनसमस्याः ।** **50**
रोहिणी नान्दे, प्रो.कविता होले

10. **अलङ्कारलोकन्याययोः अन्तःसम्बन्धः** **55**
सौरभ द्विवेदी

11. **अभिराजयशोभूषणे काव्यस्वरूपविचारः** **59**
प्रतीक जोशी, डॉ.पराग जोशी

आङ्ग्लविभागः

12	**Manifestation of Triguna In Human Behaviour: Sankhya to Psychology** Dr. Amruta Bhuskute, Sayali Peshwe-Deshpande	**63**
13	**Darpokti: A Distinctive Way of Self-introduction by Sanskrit Poets** Ms. Anagha Pradeep, Dr. Ramakrishna Pejathaya,	**70**
14	**Ayurvedic approach for *Janapadodwamsa* in comparison with COVID-19 pandemic: An overview** Dr. Suchitra G. Doddoli, Dr. Gururaj R. Doddoli	**88**
15	**Traditional literature and its scientific interpretations – In the view of Yoga Chikitsa** Bhat, Dr. Raghavendra, Bhalekar, Dr. Sharad	**93**
16	**Knowledge management in ancient India by analysing education system of ancient India: An overview** Arpita Harde, Dr. Rajendra C. Jain	**102**
17	**Manuscriptology and Linguistic History of Bengali Language, i.e., Bangla Bhasha.** Debabrata Santosh Kumar Chatterjee, Dr. Nanda Puri	**112**
18	**Role of English Language in Sanskrit Universities for disseminating Sanskrit Language** Dr. Shweta Sharma	**114**

मराठीविभागः

१९ **उत्तररामचरितावरील पंडित भट्टजी शास्त्री घाटे यांच्या भावभूतार्थबोधिका टीकेची वैशिष्ट्ये** **122**
सौ.अंजली सुनील जोशी, प्रो.नन्दा पुरी

२० **कालिदासावराधारित काव्य रचनांची समीक्षा** **134**
मधुरा कायंदे, प्रो कविता होले

२१ **धर्मशास्त्रातील प्रायश्चित्त विधानाची समाजजीवनात प्रासंगिकता** **140**
रोहिणी र. देशमुख, प्रो.नंदा ज.पुरी

२२ **चाणक्यनीतितील मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून राज्यशास्त्र विषयाचे अध्ययन** **146**
कु. वैष्णवी जगन्नाथ पाटील, डॉ.पराग जोशी

२३ **'चक्रम्' या एकाङ्किकेच्या अनुषंगाने महाराणी द्रौपदीच्या मनोव्यथेचे विश्लेषण** **154**
सौ. मृदुला अतुल तापस, प्रो.कविता होले

२४ **गुलाबगीतेतील योगदर्शनाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन** **161**
श्री.राजेन्द्र मेश्राम , प्रो.कविता होले

२५ **प्रभुवंश हस्तलिखिताचे ऐतिहासिक अध्ययन** **169**
सौ.सरिता राजेंद्र गिल्लरकर, डॉ.राजेंद्र जैन

२६ **'ग्रामज्योति:' या कथासंग्रहातील तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती** **178**
सौ. सुवर्णा संजयकुमार केवटे, डॉ. कविता होले

२७ **भक्ष्याभक्ष्यविवेचन ।** **187**
सौ. भारती विजय कोळेकर, प्रो.नन्दा पुरी

****

मराठीभाषायां रूढानां संस्कृतशब्दानां भाषाविज्ञानदिशा समीक्षणम्

प्रो.नंदा पुरी

भाष्यते अनया इति भाषा। नदीप्रवाहवदक्षुण्णं प्रवहतीयं भाषास्रोतस्विनी। सा शुद्धा समृद्धा च तस्याः प्रवाहस्वरूपत्वात्। कालानुरूपं सामाजिकपरिवर्तनमङ्गीकृत्य या भाषा प्रतिष्ठति भूतले सैव जीवद्धाषेति कथ्यते। स्वाभिव्याक्तिसामर्थ्यनागाधशब्दभाण्डागारेण समृद्धसाहित्येन च बेदकालात्प्रभृत्यविरतं प्रवहन्ती संस्कृतभाषा पुनाति भुवनत्रयम्। लोकव्यवहारार्थ विचाराणामादानप्रदानार्थञ्च निर्मिता भाषा। पतलिना महाभाष्ये प्राक्तं "व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाचः ।"[1]

दण्डिना लोकव्यवहारार्थमेव भाषायाः महत्त्वं स्पष्टीकृतम् । स वदति 'वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते।[2] भाषाभावे विश्वमिदमन्धकारमयं स्यादित्यप्युक्तं तेन - इदमन्धतमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम् ।

यादि शब्दाहयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ।।[3]

भाषायाः लोकव्यवहारत्वहारमेव महत्त्वपूर्णमिति विद्वज्जनैः स्वीकृततत्त्वम्। संस्कृतभाषा विश्वस्य प्राचीनभाषासु परिगण्यते। अतः तस्याः प्रभावः अन्यभाषासु अस्त्येव नात्र शङ्कालेशः। तत्रपि भारतीयप्रादेशिकभाषासु तस्याः प्रभावः दरीदृश्यते। महाराष्ट्रस्य मराठीभाषाऽपि न तत्रास्पृष्टा। अशीतिप्रतिशतशब्दाः अस्यां भाषायां संस्कृतातादागत इति निश्चयेन वक्तुं शक्यते । द्वैविध्यमत्र शब्दानां तत्समशब्दाः तद्भवशब्दाश्च । नदीकविसूर्यादयाः तत्समशब्दाः तथा च ध्वनिपरिवर्तनेन कर्ण शब्दस्य 'कान' इत्येतादृशाः तद्भवशब्दाः कुत्रचिद्ध्वनिपरिवर्तनेन सह अर्थपरिवर्तनमपि भवति। एतादृशशब्दानां भाषाविज्ञानदिशा निरूपणमित्यस्य शोधपत्रस्य विषयः। तत्रापि प्रामुख्येन ध्वनिपरिवर्तनमर्थपरिवर्तनञ्च लक्ष्यीकृत्य सोदाहरणं निरूपणमत्र कृतम् ।

मराठीभाषया संस्कृतादागताः तत्समशब्दा यथावत्स्वीकृताः। परं ध्वनिपरिवर्तनेनैव तद्भवशब्दाः मराठी भाषागामाराता इति दृश्यते । यथा अद्य शब्दस्य मराठी रुपम् 'आज' इत्यभवत्। प्राकृतभाषायामस्य रूपम् 'अज्ज' भवति। य स्थाने ज वर्णस्योच्चारणं बहुत्र दृश्यते यथा यवनिका - जवनिकेति। संयुक्ताक्षरस्योच्चारणे काठिन्यमनुभवन्ति जनाः । अतः तत्र संयुक्ताक्षरस्य लोपेन स्वरागमेन चोच्चारणसौकर्य भवति। एतेन नियमेन मराठी भाषायां रूढः 'आज' इति शब्दः तद्भवशब्दः इति सिद्धिर्भवति । अत्र केवलं ध्वनिपरिवर्तनं जातं नार्थपरिवर्तनम।

कानि कारणानि सन्ति ध्वपरिवर्तनस्य। बाह्य कारणेषु प्रायः भौगोलिकं वातावरणं ऐतिहासिकी-स्थितिः सांस्कृतिकपरिवेषादीनि कारणानि सन्ति। यथा उष्णप्रदेशेषु मूर्धन्यवर्णानामुच्चारणमधिकं दृश्यते। संस्कृतस्य पानीयशब्दः मराठीभाषायां 'पाणी' अभवत्। अत्र ध्वनिपरिवर्तनेन सह अर्थसङ्कोचोऽपि जातः। संस्कृतस्य पानीयशब्दे रसादिकमन्तर्भूतं परमत्र केवलं जलमित्येवार्थः स्वीकृतः । महाराष्ट्रीभाषा मूर्धन्यवर्णबहुलेति उच्यते।

ध्वनिपरिवर्तनस्याभ्यन्तरकारणेषु प्रयत्नलाघवम् बलाघातः भावातिरेकः अपूर्णानुकरणमञ्चैतेषामन्तर्भावः भवति। मराठीभाषायां रूढान् तद्भवशब्दान् पश्यामश्चेत् प्रयत्नलाघवेनागताः शब्दाः अधिका इति वक्तुं शक्यते। यथा दुग्ध-दूध, अत्र संयुक्ताक्षरस्य लोपोऽभवत् । कर्म – काम, हस्तः – हात, कर्णः - कान इत्यादिषु शब्देषु ध्वनिपपरिवर्तनं जातम्। संकृतस्य अपूर्णानुकरणेनापि बहवः शब्दाः रूढाः मराठीभाषायाम् । यथा कुत्रचित् रडयोर्मध्ये भेदः कर्तुं न प्रभवन्ति जनाः । 'ळ' वर्णः मराठी भाषायाः वैशिष्टयम् । वैदिकसंस्कृत वासीदेव ळ वर्णः परं लौकिकसंस्कृते तत्स्थाने ल वर्णस्य प्रयोगो रूढः । 'अच् मध्ये ड कारस्य ळ कारः इति नियमेन संस्कृतस्य 'गुड' शब्दस्य मराठीभाषायां 'गुळ' इत्यभवत् । तथैव बलम्- बळ, नलः – नळ इत्यादीन्युदाहरणानि प्रसिद्धानि। अत्र 'ल' वर्णस्य स्थाने 'ळ' वर्णनस्योच्चारणे मूर्धन्यीकरणमेव जातम् । फलज्योतिषे 'होरा' इति शब्दः रूढः । शब्दोऽयं मराठीभाषायामपि रूढः । परमिदं 'अहोरात्र' शब्दस्य रूपम् । अत्र प्रथमाक्षरस्य अन्त्याक्षरस्य च लोपोऽभवत् । नात्रार्थभेदः ।

अर्थपरिवर्तनम् - शब्दस्त्वर्थाभिव्यक्तेः साधनम्। अविनाभावसम्बन्धेन बद्धौ शब्दार्थौ । अस्माच्छब्दादयमर्थः बोद्धव्य इति कथं ज्ञायते। परम्परया सकतेन चेति शास्त्रकारैरुक्तम् । भर्तृहरिर्वदति - यस्मीस्तूच्चरिते शब्दे यदा योऽर्थः प्रतीयते। तमाहुरर्थं तस्यैव नान्यदर्थस्य लक्षणम् ॥[4]

यस्य शब्दस्योच्चारणेन योऽर्थः प्रतीयते स एव तस्यार्थ इति। शब्दार्थज्ञाने सकतग्रहः महत्त्वपूर्णः। 'साक्षात्सकतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः इति मम्मटेनोक्तम् परम्परया यस्मात् शब्दात् अव्यवधानेन यस्यार्थस्य प्रतीतिर्भवति स एव तस्य शब्दस्यार्थः । रूढीतो आगतः शब्दस्यार्थः नाम सङ्कतः । शास्त्रकारैः सङ्कतग्रहस्य अष्ट साधनानि प्रोक्तानि।

शाक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-कोशाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ [5]

व्याकरणम्- प्रकृतिप्रत्ययोगेनार्थनिर्धारणं भवति व्याकरणशास्त्रस्याधारेण । लिङ्गभेदेनापि अर्थभेदः भवति यथा मित्रः (सूर्यः) मित्रम् (सखा)इति । उपमानम् – उपमानेन अनुभूतपदार्थस्याधारेणाननुभूतपदार्थस्य ज्ञानम् यथा गौ पदेन गवय इति। **कोशः** – कोशः पदार्थज्ञानस्य महत्त्वपूर्ण साधनम् । कोशग्रन्थे एकस्य पदस्य अनेकार्थाः सन्ति । कालभेदेन प्रयोगभेदेन च योग्योऽर्थः ग्राह्यः ।

आप्तवाक्यम् – आप्तः यथार्थवक्ता ऋषिमुनिभिरुक्तवाक्यं याथार्थ्येन गृह्यते । यथा वेदादिग्रन्थाः। अत एव वेदवाक्यं प्रमाणमिति उच्यते।

व्यवहारः – व्यवहारादपि ज्ञायते शब्दस्यार्थः । यदा वृद्धपुरुषः मध्यमपुरुषं गामानयेति वदति तदा बालः तयोर्व्यवहारेण पदार्थ वाक्यार्थञ्च जानाति। गौरयमिति प्राणिविशेषं आनयनक्रियाञ्च जानाति बालः ।

वाक्यशेषः - समानवर्णयुक्तशब्दस्य भिन्नार्थः प्रकरणसन्दर्भेन ज्ञायते । तथा रामार्जुनयोर्युद्धमित्यत्र युद्धपदेन रामः परशुरामः अर्जुनश्च कार्तवीर्यार्जु इति ज्ञायते ।

विवृतिः - विवृति म व्याख्या पदार्थस्यावगमने प्रदीर्घ व्याख्या क्रियते व्याख्याकारैः यथा ईश्वर आत्मा रसप्रक्रिया चैतेषां निरूपणे ग्रन्थाः निर्मिताः एवं एतैस्साधनैरर्थावबोधो यथार्थत्वेन भवति। त्रिविधमर्थपरिवर्तनम। अर्थविस्तारोऽर्थसङकोचश्चार्थपरिवर्तनस्तथा।

सिद्धपदसान्निध्यतः – ज्ञातपदस्य सान्निध्यतः नूतनपदस्यार्थः ज्ञायते।

अर्थविस्तारः – यथा तैलम् तिलादागतं तैलम्। परमर्थविस्तारेणमृदागतमपि तैलमेव।

अर्थसङ्कोचः – यथा मृग इति प्राणिवाचकशब्दः। अत एव सिंहो मृगाधिप इत्युच्यते। अथवा मर्कटस्य कृते शाखामृग इति शब्दः प्रसिद्धः। परमस्य शब्दस्यार्थः हरिणस्यैव कृते प्रयुज्यते नान्यः प्राणी बोध्यतेऽनेन पदेन।

अर्थपरिवर्तनम् – कुत्रचित्स्वार्थत्यागेन अन्यार्थे परिवर्तनं यथा लावण्यम्। कुत्रचित्कालभेदेनार्थपरिवर्तनं यथा वैदिककाले यज्ञसन्दर्भे प्रयुक्ताः शब्दाः कालभेदेनान्यार्थेषु परिवर्तिताः। यथा यजमानः। यज्ञसन्दर्भे प्रयुक्तोऽयं शब्दः आधुनिककाले गृहस्वामीत्यास्मिन्नर्थे परिवर्तितः। बहुन्युदाहरणानि सन्त्येतादृशानि। इदानी मराठीभाषायां रूढानां संस्कृतादागतानां शब्दानां विवरणं पश्यामः। अर्थविस्तारः – यदा एकस्मिन्नर्थे प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थेऽन्यानर्थानपि द्योतयति तदा तत्रार्थविस्तारो जात इत्युच्यते। यथा श्लोकशब्दः। संस्कृतेऽस्य शब्दस्यार्थः स्तुतिः काव्यमयी प्रशंसा यशः कीर्तिश्च। अत एव पुण्यश्लोकनृपावलीति शब्द: रूढः। येषां कीर्तिः दिगन्तरं गता ते प्रथितयशराजान इत्यर्थः अनुष्टुभ्छन्दसि रचिता चतुश्चरणयुक्ता पद्यरचनेत्यर्थः रामायणकाले दृश्यते। रामायणे क्रौञ्चवधप्रसङ्गे वाल्मीकिमुखान्निसृता श्लोकबद्धा शापवाणी कीदृश्यासीदित्यस्य वर्णनं स्वयं वाल्मीकिना कृतम्।

पादबद्धोऽक्षरसमतन्त्रीलयसमन्वितः।

शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा। [6] पादबद्धः समाक्षरः तन्त्रीलयसमन्वितः मे श्लोक इत्युक्तं वाल्मीकिना। कालिदासेनापि श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः इति रघुवंशे वार्णितम्।[7]

अत्र श्लोकशब्देन अनुष्टुभछन्दसि अष्ट अक्षराणां चत्वारः चरणा इत्यर्थः। पूर्व लघुगुरोर्नियमनं नापेक्षितमासीत्। कालान्तरेण नियमबद्धः जातः श्लोकः। तस्य

लक्षणं श्लोकशब्देनैव कृतम्।

श्लोके षष्ठं गुरू ज्ञेयं सर्वत्र लघुपञ्चमम्।

द्विचतुष्पादयोर्हस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः॥[8]

अस्य शब्दस्यार्थविस्तारो जातः। श्लोकशब्देन न केवलं अनुष्टुभछन्दसि रचितं पद्यं लक्षितमपितु कस्मिन्नपि वृत्ते रचितायाः चतुश्चरणयुक्तपद्यरचनायाः कृते श्लोक शब्दः प्रयुक्तः। संस्कृते एवास्य शब्दस्य अर्थविस्तारः जातः। मराठीभाषया अयमर्थः स्वीकृतः। पुण्यश्लोकशब्देन मराठ्यां यशादयोऽर्थोऽपि स्वीकृतः। बहुन्युदाहरणानि सन्त्यत्र परं स्थालिपुलाकन्यायेन कानिवनोदहराणान्यत्र स्पष्टीकृतानि।

अर्थसङ्कोचः - विस्तृतार्थप्रकाशनसामर्थ्यादपि कस्मिंश्चिदेकस्मिन्नर्थे यदा शब्द: रूढ भवति तदा तत्रार्थसङ्कोचोऽभवदित्युच्यते। यथा संस्कृतात् मराठीभाषया स्वीकृतः टीका शब्दः। गमनार्थे टीक्-टीकते

धातोर्युत्वन्नोऽयं शब्दः । रामश्टीकतेः इत्यत्रायमेवार्थः । संस्कृते एवास्य शब्दस्यार्थः परिवर्तितः। टीक्यते गम्यते ग्रन्थोऽनया इति टीका । (टीक्+क+टाप) मूलग्रन्थस्य प्रतिपदटीकात्रापेक्ष्यते । प्रत्येकं पदस्य व्याकरणं कोषार्थः शास्त्रदिशा विवरणञ्चात्र क्रियते। गुणदोषानां विवरणमत्रापेक्ष्यते। मराठीभाषया केवलं दोषदिग्दर्शनार्थ एव टीकाशब्दः स्वीकृतः । अत्रार्थसङ्कोचोऽभवत्। मल्लीनाथः सुप्रसिद्धः टीकाकारः । मेघदूतस्य पञ्चमहाकाव्यानाञ्च टीकाः प्रसिद्धाः । श्लोकार्थगतपदानां सूक्ष्मातिसूक्ष्मं निर्वचनं तेन कृतम् । अतिचिकित्सकवृत्या मुजेषिकान्यायेन शब्दानामर्थनिर्वचनमित्यास्मिन्नर्थे 'मल्लीनाथी करणे' इति वाक्प्रचारोऽपि रूढः मराठीभाषायाम् ।

व्याख्या – टीकाशब्दवद्व्याख्याशब्दस्यार्थोऽपि सङ्कुचितः मराठी भाषायाम् । वि+आ+ख्या धातोर्युत्पन्नोऽयं शब्दः । विस्तारपूर्वकं विवरणमित्यर्थः । सविस्तरविवरणस्थाने केवलं लक्षणमित्येवार्थः मराठी भाषया स्वीकृतः। यजमानशब्दस्योदाहरणं पूर्वमेव स्पष्टीकृतम् ।

अर्थपरिवर्तनम्- यदा शब्दः स्वार्थ परित्यज्य अन्यार्थे रूढः भवति तदार्थपरिवर्तनं जातमिति कथ्यते । मराठीभाषायामस्य बहुन्युदाहरणानि सन्ति। कदाचिद् भिन्नार्थे कदाचिद्विपरितार्थे संस्कृतशब्दानामर्थपरिवर्तनमत्र द्रष्टुं शक्यते। कुशललावण्यादयः शब्दाः मराठीभाषया यथावत्स्वीकृतः । एतेषां शब्दानां संस्कृते एवार्थपरिवर्तनं जातम् । कानिचनोदाहरणानि पश्यामः।

अपरोक्षः - तत्समशब्दोऽयं यथावद्रूढः मराठीभाषायां परं विरुद्धार्थे । अक्ष्णोः परं परोक्षः । चक्षोः पुरतः न घटितमित्यर्थः अपरोक्ष इत्यत्र 'अ' निषेधार्थकः। परं मराठी भाषाया परोक्षार्थेऽपरोक्षशब्द: रूढः । अर्थपरिवर्तनमत्र जातम्। पदवी- संस्कृते 'मार्ग' इत्यर्थः परं मराठीभाषायां शैक्षिकस्तरमुद्दिश्य परिवर्तितोऽयं शब्दः । आङ्गलभाषायाः Degree इत्यस्य पदस्य पर्यायवाचीशब्दोऽमम शिक्षणक्रममनुलक्ष्य प्रायः रूढः स्यात् ।

शिष्टः - शास् धातोयूँत्पन्नोऽयं शब्दः । विद्वान्नित्यर्थः । शिशुपालवधे शिष्टस्य लक्षणं माघेनापि दत्तम् । श्री प्रेमचन्द्र तर्कवाग्रीशमहोदयैः काव्यादर्शस्य टीकायां महाभारतस्य सन्दर्भानुसारं स्थिरबुद्धिः इत्यर्थः प्रदत्तः ।[9] मराठी भाषायां गर्विष्ठः अहङ्कारीत्यर्थः । ज्ञानादागतोऽहङ्कारः सर्वत्र दृश्यते । अत एवास्मिन्नर्थे शिष्टशब्दः रूढः ।

गोस्वामी – कालनुरूपं बहून्यर्थपरिवर्तनानि जातान्यस्मिन् शब्दे । वैदिककाले गोधनं महत्त्वपूर्णमासीत् अतः गोस्वामीति समृद्धः पुरुषः । कालान्तरेण तस्य गोसेवाया धार्मिकपुरूष इत्यर्थे रूदोऽयं शब्दः । गच्छता कालेन धर्माचरणे उत्पन्नस्य विकारेण पाखण्डी इत्यास्मिन्नर्थे परिवर्तितोऽयं शब्दः । पदेोस्मिन् ध्वनिपरिवर्तनमपि दृश्यते। यथा गोसावी, गोसाई इति। मराठीभाषया पाखण्डीत्यर्थः स्वीकृतः । कृत्रचित् ध्वनिपरिवर्तनेन सहार्थपरिवर्तनमपि द्रष्टुं शक्यते । यथा संस्कृते रूढः 'हस्तामलकशब्दः' अत्र संपूर्ण प्रभुत्वमित्यर्थः । रामायणेऽस्य शब्दस्य प्रयोगोऽस्ति।

ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्व योगमास्थितः ।
पुरा यत्र तत्र निवृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ । 9 ।
ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्व योगमास्थितः ।
पुरा यत्र तत्र निवृत्तं पाणावामलकं यथा ॥
मराठी भाषायामत्र ध्वनिपरिवर्तनं जातम् ।
'ल' वर्णस्य स्थाने ळ कारोऽभवत् ।

संस्कृतस्यामलकशब्दस्य स्थाने 'हस्तमळ' इत्यास्मिन्नर्थे परिवर्तितोऽयं शब्दः ।

वाक्प्रचारस्यार्थे न तावान् भेदः ।

पूर्ण प्रभुत्वमित्येवार्थः॥

मिष्टम् - संस्कृते मधुरमित्यर्थः। मराठीभाषायामत्रापि ध्वनिपरिवर्तनेन सहार्थपरिवर्तनं जातम् | संयुक्ताक्षरस्य उच्चारणकाठिन्यं दूरीकर्त मिष्ट शब्दस्य संयुक्ताक्षस्य लोपं कृत्वा स्वरस्य दीर्घीकरणमत्राभवत् अतः मिष्ट शब्दस्य कृते 'मीठ' इति शब्दः रूढः परं न मधुरमित्यस्मिन्नर्थे अपि तु लवणमित्यस्मिन्नर्थे रूढोऽयं शब्दः ।

एवं स्थालीपुलाकन्यायेन केषाञ्चन शब्दानां विवरणमत्र ध्वनिपरिवर्तनार्थपरिवर्तनदिशा कृतम् । मराठी- भाषायं बहवः वाक्प्रचाराः सूक्तयश्च संस्कृतात् यथावत्स्वीकृताः । यथा अजापुत्रं बलि दद्यात्, अतिपरिचयादवज्ञा, अव्यापारेषु व्यापारः । एषः भिन्न एव विषयः । अतोऽत्र न स्य कृत विस्तारः |

सन्दर्भसूचिः –

1) महाभाष्यम् – 1.3.38
2) काव्यादर्शः -1.3
3) तत्रैव – 1.4
4) वाकयपदीयम्- वाक्यकाण्डम्. 328
5) काव्यप्रकाशः - 2.2 टीका
6) रामायणम् बालकाण्डम्- 2.18
7) रघुवंशम् – 14.70
8) न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥
काव्यादर्शस्य तर्कवागीशटीका 1.3
9) रामायणम्- बालकाण्ड- 3.6

सन्दर्भग्रन्थसूचिः -

1) काव्यप्रकाशः – मम्मटाचार्यः, संपा. आचार्य विश्वेश्वर ज्ञानमण्डलं वाराणसी, 1996, षष्ठं संस्करणम्
2) काव्यादर्श: – दण्डी, संपा. के राय, ओरिएण्टल बुकसेंअर दिल्ली 2004
3) रघुवंशम् – कालिदासः कुलसचिवः, कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृत विश्वविद्यालयः, रामटेकम्, 2020
4) रामायणम् - वाल्मीकीयरामायणम्, गीताप्रेस, गोरखपुर प्रथमखण्ड:
5)रघुवंशम्- कालिदास: मराठ्यनुवादसहितम्, कविकुलगुरूकालिदाससंस्कृतविश्वविद्यालय: रामटेकम् -2019
6) भाषिकी और संस्कृतभाषा- डॉ. देवीदत्त शर्मा, हरियाणा साहित्य अकादमी, 1990
7) संस्कृत साहित्य का इतिहास – आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा निकेतन, वाराणसी, दशम सन्स्करण,1999

कालिदासस्य काव्ये पर्यावरणविज्ञानदृष्ट्या वनस्पतीनां समीक्षणम्

डॉ.नीरज तिवारी
प्रो.कविता होले

संस्कृतवाङ्मयेऽनेकेविषयाः अस्माकं तपःपूतऋषिभिः चराचरजीवानां कृते वर्णिताः,तत्रैव **"सर्वेभवन्तुसुखिनः "**इति दृष्ट्या प्रकृतेः संरक्षणाय पर्यावरणविज्ञानविषयकंरहस्यमपिसमुद्घाटितम् । अनया धिया महाकविकालिदासोऽपि स्वरचितसप्तकाव्येषु (कुमारसम्भवम्, रघुवंशमहाकाव्यम्, मेघदूतम्, ऋतुसंहारम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम् , विक्रमोर्वशीयम्) प्रकृतेः सजीवं-निर्जीवं च चित्रणं कृतवान्। अतः कालिदासकाव्येषु समुल्लिखितानां वनस्पतीनां समीक्षणं नितान्तमावश्यकं प्रतीयते, यतोहि पर्यावरणसंरक्षणस्य प्रमुखसंघटकेषु भूमि-वायु-जलादि-विषये एतेषां वनस्पतीनां किमुपादेयता प्रासङ्गिकता च वर्तते इति गवेषणान्वेषणधिया प्रबन्धेऽस्मिन् प्रयत्नो विधीयते। परि तथा आ उपसर्गपूर्वकात् वृञ् धातोः ल्युट्प्रत्ययेन पर्यावरणमिति पदं निष्पद्यते, यस्यार्थो भवति परितः आवृणोति इति। जल-स्थल-वायुमण्डलभेदात् अस्य त्रैविध्यंवेदेऽपि उलभ्यते।

द्यौःशान्तिर्पृथिवीर्शान्तिर्रापःशान्ति.....।[1]

अथ च श्रीमद्भगवद्गीतायां पञ्चमहाभूतानि, मन, बुद्धिः, अहङ्काराश्च प्रकृतेः अष्टौ तत्त्वानि एव पर्यावरणपदवाच्यानि भवन्तीति श्रीकृष्णेनोक्तं -

भूमिरापोऽनलोवायुःखं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ।।[2]

महाकविकालिदासेनस्वकीयकाव्यग्रन्थेप्रकृतिं प्रति अनुरागः, प्रकृतेः सजीवनिर्जीवस्वरूपं भिन्नभिन्नस्थलेषुनदी-तरू-वाटिका-मृगपक्ष्यादीनांवर्णनंसुष्ठु निरूपितम्। एतेषामेव प्रकृतिप्रेमवर्णनक्रमे सप्तषु काव्येषु षट्षष्टेः (66) वनस्पतीनांनामोल्लेखो विद्यते। यथा -

1. **शालः 2. कमलम् 3. दर्भः (कुशः) 4. नीवारः (तृणधान्यः) 5 .व्रीहिः 6. कल्पवृक्षः (सन्तानवृक्षः) 7. चन्दनम् 8. कीचकः (बाँसः) 9. लोध्रः 10.देवदारूः 11. शमी (खेजडी) 12. आम्रं 13. काशः 14. सप्तपर्णः (छितवन) 15. तालः 16. वेत्रम् (वेंतम्) 17. ताम्बूलम् 18. नारिकेलम् (नारियलम्) 19. पूगः (सुपारी) 20. कृष्णमारिचः 21. लवङ्गम् (लौंगम्) 22. केवडा 23. केसरः (बकुलः) 24. खर्जुरी (खजुरः) 25. द्राक्षा (दाख) 26. अक्षोटम् 27. भूर्जपत्रम् (भोजपत्रम्) 28. नमेरूवृक्षः (पुनांगः) 29. कालागुरूः (अगरूः) 30. शैवालः (एलगी) 31. पारिजातः 32. अगरूः (अगरः) 33.**

[1].शुक्लयजुर्वेदः – अ. 36.17

[2].श्रीमद्भगवद्गीता – अ. 7.4

केतकी 34. कदली 35. एला (इलायची) 36. अशोकः 37. फलिनी (प्रियंगुः) 38. मौलसरी 39. न्यग्रोधः 40. कुरबकः 41. बकुलः 42. प्लक्षपारवारः, कींशुकः (पलाशः) 43. करवीरः 44. तिलकम् 45. नवमल्लिका 46. यवः 47.बन्धूकः (बन्धुजीव) 48. रूद्राक्षः 49. तमालम् (तेजपत्रम्) 50. कूटशालमलिः 51. कदम्बः (नीपः) 52. शरः 53. मुस्ता (मोथा) 54. शिरीषः (सिरस) 55. अर्जुनः 56. पाटला 57. वैकंकतः (कंन्डाई) 58. शैलीयः (छडीला) 59. मधूकः (महुआ) 60. सरलः (चीडः) 61. इक्षुः 62. दूर्वा 63 .नक्तमालः 64. मंदारः 65. वनीरः 66. इंगुदी ।[3]

वस्तुतः उपरोक्तानां वनस्पतीनां प्रतिपादनं काव्ये काव्यवैभवमभिलक्ष्य कृतमासीत् किन्तु एतेषां वनस्पतीनामुपयोगः पर्यावरणविज्ञानदृष्ट्या पर्यावरणीयप्रधानसंघटकतत्त्वमभिलक्ष्यते । अतः अन्वेषणेऽस्मिन् सर्वेषां वनस्पतीनां विस्तरेण प्रतिपादनम् असम्भव, तथापि काव्येऽस्मिन् वनस्पतीनां यद्वैशिष्ट्यं पर्यावरणदृष्ट्या दृश्यते तं प्रतिपादयामि । महाकविना कुमारसम्भवस्य प्रथमसर्गे भोजपत्रस्य वर्णनं कृतं यद् विद्याधराणां भार्याः स्वकीयप्रेमभावं रक्तभूर्जोपरि विलिख्य स्व-स्वभर्तुः कृते पत्राणि प्रेषयन्ति स्म । उक्तं हि -

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ।।[4]

एवं च अपरस्मिन् प्रसंगे कविः पुनः भूर्जपत्रस्य संकेतं करोति। तथाहि कैलासे शिवगणाः शरीरे भूर्जपत्रस्यैवपरिधानं धृत्वा तत्र निवसन्तीति -

गणा नमेरूप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।[5]

अत्र सन्दर्भद्वये दृश्यते एकं पत्रलेखनम् अपरञ्च परिधानं किन्तु अत्र गोप्यभावे तु पर्यावरणसंरक्षणं निहितमस्ति। केन प्रकारेण पर्यावरणविज्ञानस्य संरक्षणं परोक्षतया वर्णितमिति विचार्यते । अत्र वृक्षाणाम् छेदनं विना सुन्दरीणां लेखनपरम्परामवलोक्य अस्माभिः ज्ञायते यत् प्राच्यसमये लिपिविज्ञानस्य सामाग्रीपूर्तये भूर्जपत्रं महत्वपूर्णमासीत् , तथा च शिवगणानां भूर्जपत्रस्य परिधानं दृष्ट्वा ज्ञायते तस्मिन् काले वस्त्रापूर्तये भूर्जत्वक् उत्तमं साधनमासीत् । अर्थात् तस्मिन् काले उभयोः पदार्थयोः गलनेन वातावरणं प्रदूषितं नैव आसीत्, किन्तु साम्प्रतिके नूतनानां जीर्णवस्त्राणां वा गलनानन्तरं, रिक्तानां लिखितानां वा पत्राणां गलनानन्तरं वातावरणं प्रदूषितं भवति । एतदतिरिक्तं भोजपत्रस्य वर्णनं रघुवंशादिषट्काव्येषु प्राप्यते। साम्प्रतिके वैज्ञानिकसमयेऽपि अर्चन-तन्त्रादिकार्येषु एतेषामुपयोगो दृश्यते। एवमेव महाकविना पर्यावरणीयसौन्दर्यनिरूपणे रघुवंशमहाकाव्ये वर्णितं हि यदा पुत्रावाप्तिकामनया राजा दिलीपः स्वगुरोः आश्रमं प्रत्यगच्छत् तदानीं रिक्तमार्गे शालनिर्यासगन्धेनपरागयुक्तपुष्पपत्रादिगन्धैश्च युक्तः पवनः राज्ञः शरीरस्य सुखं वर्धितवान् । अत्र वनस्पतीनां प्रसङ्गावगाहनेन विशुद्धपर्यावरणविज्ञानं दृश्यते। उक्तं हि –

सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः।

---

[3]. कालिदास्य सप्तकाव्येषु

[4]. कुमारसम्भवंमहाकाव्यम्- 1.7

[5]. कुमारसम्भवंमहाकाव्यम्- 1.55

पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥[6]

एवञ्च महाराजः दिलीपःमहर्षिवशिष्ठस्याश्रममार्गेलतावृक्षादीन्दृष्ट्वापथि स्वागतार्थं समागतपुरवासीन् तत्-तत् तरूणां नामानि अपृच्छत्। तथा च ग्रामवासिनां मुखात् प्रत्युत्तरं श्रुत्वा वनस्पतीनां नामानि चविज्ञायअतीवमनोहारि दृश्यञ्चदृष्ट्वा आश्रमस्थलस्यआश्रममार्गस्य च पर्यावरणचारूताम्, वनौषधीनां संरक्षणमवलोक्य च सपत्नीकःराजा हर्षमनुबूतवान्। यथा निरूपितं हि -

हैयंगवीनामादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखीनाम्॥[7]

अथ च रघुवंशीयभूपतेः महाराजस्यदिलीपस्य पार्श्वे यदा केऽपि अतिथयःसमागच्छन्ति, तदा तेभ्यः कुशल-क्षेमेण साकंतेषां राज्ये वनसम्पदः अभिवृद्धये, पर्यावरणसंरक्षणविषयेऽपि प्रश्नान् कुर्वन्तीति। कथितम् हि -

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम्।
कच्चिन्न वाय्वादिरूपप्लवोः यः श्रमच्छिदामाश्रपपादपानाम्॥[8]

अनेन प्रकारेण कविना रघुवंशमहाकाव्ये षट्षष्टिवनस्पतीनां प्रकृतेः सौन्दर्यस्य विवेचनक्रमेण वर्णनं कृतमासीत्, ऐतेषां सर्वेषां वनस्पतीनामत्र प्रतिपादनं नैव सम्भवति, तथापि नूनमेव ऐतेषां वनस्पतीनां पर्यावरणविज्ञानदृष्ट्या सृष्टेः संतुलनाय महत्त्वपूर्णं योगदानमस्ति।अनया धिया महाकविना मेघदूतेऽपि चतुर्विंशतिवनस्पतीनां विवेचनं कृतम्। उत्तरमेघे कुवेरस्य राजधान्याः शोभावर्णनप्रसङ्गानुश्रित्य वनस्पतीनां पर्यावरणीयविज्ञानं निरूपितम्। यथा कविना अलकापुर्यां निवासितानां नारीणां सौन्दर्यनिरूपणकाले कथितं तत्रस्थाः स्त्रियः स्वहस्ते नीलकमलं धारयन्ति, केशेषु कुन्दपुष्पैः ग्रन्थिं कुर्वन्ति तथा लोध्रपुष्पपरागेण धवलमुखशोभां धारयन्ति, वेणीषु कुरबरकं, कर्णेषु सुष्ठुशिरीषपुष्पं, मस्तकेषु नीपपुष्पञ्च धारयन्ति। उक्तं हि-

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः।
चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम्॥[9]

एवञ्चापरस्मिन् श्लोके यक्षः अलकापूर्याः सौन्दर्यं मेघं प्रति कथयति। तथाहि पर्वतोपरि कुरबरकवृक्षेणावृत्तस्य माधवीलतामण्डपस्य पार्श्वे किसलयपत्रयुक्तः रक्तः अशोकवृक्षः वर्तते। पुनः अपरस्मिन् पार्श्वे मौलसिरीवृक्षो वर्तते इत्येवं प्रकारेण अलकपुर्याः वर्णनं कृतवान्। यथा निगदितं हि-

रक्ताशोकश्चलकिसलयःकेशरश्चात्रकान्तः
प्रत्यासन्नौकुरवक वृते माधवीमण्डपस्य।
एकःख्यातःस्तवसह मया वामपादाभिलाषीः
कांअक्षत्यनो वदनमदिरा दोहदच्छद्मनास्या॥[10]

---

[6].रघुवंशमहाकाव्यम् -1. 38

[7].रघुवंशमहाकाव्यम् - 1. 45

[8]. रघुवंशमहाकाव्यम् – 5. 6

[9].उत्तरमेघदूतम्- 2

[10].उत्तरमेघदूतम्- 18

अनेन प्रकारेण चिन्त्यते चेत् ज्ञायते यत् विविधानां वनस्पतीनां चारूताप्रकथनेन काव्ये अन्तर्निहितभावं पर्यावरणविज्ञानमेव परिलक्ष्यते । अनया दिशा महाकविना ऋतुसंहारकाव्येऽपि कवित्वं प्रदर्श्य चत्वारिंशत् वनस्पतीनां निरूपणं कृतम् । वस्तुतः इदं खण्डकाव्यम् ऋतुमभिलक्ष्य रचना कृता अस्ति किन्तु पर्यावरणसंतुलने ऋतुणामपि महती भूमिका पुराकालात् अद्यप्रभृति दृश्यते । पर्यावरणमभिलक्ष्य हारितेन ऋतुणां सन्दर्भे उक्तं यथा –

कालःसृजति भूस्तानिः कालः संहरते प्रजाः ।
कालः स्वपति जागर्ति कालोहि दुरति क्रमः ॥
वर्षा शरद् हैमन्तौ दक्षिणायन मध्यगाः ।
शिशिर च वसन्तश्च ग्रीष्मः स्यादुत्तरायणे ॥[11]

अतः काव्यमिदम् प्रासङ्गिकं वर्तते । कविना षट्ऋतुप्रतिपादनावसरे बहुषु स्थलेषु वनस्पतीनां निगदनं पर्यावरणीयविज्ञानसौन्दर्यमभिलक्ष्य कृतं। तेषु अत्र केचन अंशानां समासेन प्रतिपादनं करोमि । कविना वर्षर्तुवर्णनक्रमे विन्ध्यपर्वतशोभां वर्णनक्रमे तस्योपरि स्थितानां वृक्षवनस्पतीनां नीप-सर्ज–अर्जुन-केतकी इत्यादीनां विवेचनं पर्यवर्णविज्ञानात्मकधिया कृतम् । तथा उक्तं हि –

विलोलनेत्रोत्पलशोभिताननैर्मृगैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।
समाचिता सैकतिनी वनस्थलीसमुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः ॥[12]
कदम्बसर्जार्जुनकेतकीवनम्विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।
सशीकराम्भोधरसङ्गशीतलःसमीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥[13]

तथा च महाकविना शिशिरऋतुवर्णनसन्दर्भे अगुरूऔषधीनां पर्यावरणीयदृष्ट्या अस्याः सुगन्धस्य वर्णनं कृतं हि-

अगुरू सुरभिः धूपामोदितंकेशपाशं गलित कुसुम मालं तन्वती कुचिताग्रम् ।
त्यजति गुरूनितम्बा निम्नमध्यावसाना उषसि शयनमन्या कामिनी चारूशोभाम् ॥[14]

अथ च अभिज्ञानशाकुन्तले सम्पूर्णग्रन्थे महाकविना त्रिंशत् वनस्पतयः उल्लिखिताः। तेषां समेषां वर्णनमत्र नास्ति सम्भवम् तथापि कञ्चित् संवादं गृहीत्वा वनस्पतीनां समीक्षणं पर्यावरणधिया विवेचयामि। तथा हि कण्वशकुन्तलयोः वनस्पतिप्रेमानुरागः पर्यावरणविज्ञानात्मको दृश्यते । यथा अनुसूयाशकुन्तलयोः संवादमवलोक्यते चेत् पश्यामः यद्, यदा अनुसूया शकुन्तलां प्रति वदति – **“हला शकुन्तले , त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षका प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमल्लिका कुसुमपेलवा त्वमप्ये तेषांमालवालपूरणे नियुक्तः”** ।[15] प्रतिवोत्तराय शकुन्तला कथयति – **“न केवलं तात नियोगं एव , अस्ति मेसहोदरस्नेह एतेषु”** ।[16] एवं च पर्यवरणीयविज्ञानदृष्ट्या शकुन्तलायाः प्रगाढानुरागः वनस्पतिं प्रति अपरस्मिन्

---

11. हारितसंहिता

12. **ऋतुसंहारम्- 2.9**

13. **ऋतुसंहारम्- 2.17**

14. **ऋतुसंहारम्- 5.12**

15. **अभिज्ञानशाकुन्तलम् – 1.17 श्लोकस्याग्रे संवादः**

16. **अभिज्ञानशाकुन्तलम् – 1.17 श्लोकस्याग्रे संवादः**

प्रसङ्गेऽपि दृष्यते तथाहि शकुन्तला प्रतिदिनं वनस्पतीनां सेचनानन्तरमेव स्वयं जलादीनां सेवनं करोति स्म। उक्तं हि यथा-

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापिभवता स्नेहेन या पल्लवम्।
आदौ वःकुसुम प्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥[17]

महाकविनाविक्रमोर्वशीयनाटके पञ्चषु अङ्केषु काव्यसौन्दर्यदृष्ट्या त्रयोविंशतिवनस्पतीनां वर्णनं कृतमस्ति। नाटकेऽस्मिन् प्राप्तानां सर्वेषां वनस्पतीनां उपादानं प्रकृतेः पर्यावरणस्य च संरक्षणाय वर्तते। तेषु किञ्चिद् अत्र वर्णयामि। नाटकस्य द्वितीयाङ्के एकस्मिन् प्रसङ्गे राजा विदुषकश्च प्रमदवनं प्रति अगच्छताम्। तदा प्रमदोद्यानं दृष्ट्वा परस्परं भणितवन्तौ यद् वसन्तर्तुः आगतः अस्ति।[18] अनेन प्रकारेण उद्यानेऽस्मिन् कुरुबरक-अशोक-आम्रादीन् प्रक्येकं तरूमवलोक्य राजा कथयति वसन्तोऽयं प्रतीयते, यतो हि बाल्य-यौवनावस्थयोर्मध्ये वसन्तः स्थितो वर्तते। तथा उक्तं हि –

आम्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्वयोर्भागयोः,
रक्ताशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति।
ईषद्बरजः कणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी,
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्री स्थिता॥[19]

एतत्सन्दर्भेण नाटके काव्यचारूणा सहैव वनस्पतीनां पर्यावरणीयमहत्त्वं रहस्यं च दृश्यते।

अथ च मालविकाग्निमित्रनाटके पञ्चसु अङ्केषु द्वादशवनस्पतीनां काव्यचारूतादृष्ट्या कविः प्रतिवेदनमकरोत्, किन्तु एतेषां वनस्पतीनां वर्णनोपक्रमे कवेः अन्तर्निहितभावः पर्यवरणसंरक्षणात्मकरहस्यश्च दरीदृश्यते। मालविकाग्निमित्रनाटकस्य तृतीयाङ्के प्रमदवनस्य वर्णनासन्दर्भे उद्यानस्थवनस्पतीनां शोभामवलोक्य किमुक्तं राज्ञा अग्निमित्रेण इति वर्णयामि। यदा राजा अग्निमित्रः प्रमदोद्याने नायिकां मालविकां दर्शनोत्सुकः समागतः तदा प्रमदवने स्थितान् अशोक-बिम्बाफल-कुरबरक-तिलकादि-वनस्पतीन् दृष्ट्वा राजा कथयति अस्य वसन्तस्य चारूता स्त्रीणां मुखस्य शोभायाः निरादरम् करोति। यतो हि निगदितं –

रक्ताशोक रूचा विशेषित गुणो बिम्बाधरालक्तकः,
प्रत्याख्यात विशेषकं कुरबकं श्यामावदातारूणम्।
आक्रान्ता तिलक क्रिया च तिलकैलग्नद्विरेफाञ्जनैः,
सावज्ञेवमुखप्रसाधकविधौ श्रीर्माधवी योषिताम्॥[20]

अत्र प्रमदवनस्य प्रकृतिवर्णने वनस्पतिभिः पर्यावरणस्य सौन्दर्यं संरक्षणं च अवलोक्यते। अथ च अपरस्मिन् प्रसङ्गेऽपि नीरूप्यते कामवशीभूतराजा मालविकां प्रति मधुरध्वनिना कथयति अयि भोः अन्तर्वेदना परित्यजतु

---

17. अभिज्ञानशाकुन्तलम् – 4.11

18. प्रेक्षतां भवान् वसन्तावतार सूचकमभिरामत्व प्रमदवनस्य । विक्रमोर्वशीयम्- 2.6 श्लोकस्याग्रे संवादः

19. विक्रमोर्वशीयम्- 2.7

20. मालविकाग्निमित्रम् – 3.5

त्वया सह मेलनं विना अहम् अवकुण्ठितास्मि त्वया सह ममानुरागः अनेनैव प्रकारेण वर्तते यथा आम्रवृक्षं गृहीत्वा माधवीलता वर्धते तेनैवप्रकारेण त्वया सह अहमपि मिलितुमीच्छामि। अत्रापि वनस्पतीनां पर्यावरणानां च समपोषकम् नूनमेव कथयितुम् शक्यते। निरूपितं हि -

विसृंज्यक सुन्दरि संगमसाध्वसं तवचिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे,
परिगृहाण्पगते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितमपि ।।[21]

निष्कर्षः - निष्कर्षतःसमीक्षणधिया प्रतिपादयितुं शक्यते यद् महाकविकालिदासस्य सप्तषु काव्येषु पर्यावरणीयदृष्ट्या वनस्पतीनां वर्णनाः सर्वोत्तमाः सन्ति। पर्यावरणसंरक्षणविषये अस्माकमाधुनिकयुगेपर्यायवरणविदैःकृत्रिमवनंपरिकल्पितं, परन्तु अस्यमूलं तु रामायणस्यसुन्दरकाण्डे अशोकवाटिकायां विश्वकर्मणा निर्मिताः कृत्रिमवनतडागश्च वर्तन्ते। यथा- **कृत्रिमा दीर्घिका चापि पूर्णा शीतेन वारिणा ।**[22] **कानने कृत्रिमैष्चापि सर्वत्र समलंकृताम् ।।**[23] वस्तुतःवर्तमानसमये जलस्थलवायुमण्डलेषुयेऽपि निवसन्ति ते सर्वे दूषणवातावरणेननाना व्याधिना पीडिताः सन्ति । साम्प्रतिकेपृथिवीलोकेनिरन्तरमसंख्यवृक्षाणां छेदनं भवतिपरन्तु न कोऽपि एकमपि वृक्षं वपति। रघुवंशमहाकाव्ये वृक्षसरंक्षणं कविना दिलीपस्य प्रसङ्गे प्रतिपादितम्। अतःअनेन सन्दर्भेण ज्ञायते हि अस्माकंदेशीयभूपालाः वनस्पतिमाध्यमेन पर्यावरणविज्ञानं सुव्यवस्थापितवन्तः। अस्य प्रधानकारणम् अयमस्ति यत् तस्मिन् काले वनस्पतीनां धार्मिकवैशिष्ट्यसहितं पर्यावरणविज्ञानस्य रहस्यं च स्पष्टतया दृश्यते। यतोहि स्कन्दपुराणे वृक्ष-वनस्पतीनां विवेचनं प्राप्यते। सृष्टितः एव वनस्पतिषु परमेश्वरस्य भिन्नं भिन्नं विग्रहरूपं सन्निहितमस्ति। निगदितं हि -

पार्वती विल्ववृक्षस्थां लक्ष्मी च तुलसीगताम् ।
आदौ सर्ववृक्षमयं पूर्वं विश्वमजायत ।।[24]

अतः विल्वे देवीपार्वती तुलसौ पद्मा च आसीत् इति, अत्र पर्यावरणविज्ञानसंरक्षणाय वनस्पतीनां संरक्षणाय च धार्मिकं वैशिष्ट्यं परिलक्ष्यते। पर्यावरणविज्ञानस्य संरक्षण-संवर्धनमभिलक्ष्य वनस्पतीनां सन्दर्भे प्रख्यातैः नीतिविद्भिः उक्तं –

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वाखितं स्वद् वन सर्वे संपुत्रेण कुलं यथा ।।[25]

एवञ्च वाराहपुराणेऽपि पर्यावरणस्य संवर्धनमेवाङ्गीकृत्य धार्मिकरीत्यानुश्रित्यैव वनस्पतीनां विषये महर्षिव्यासेन प्रतिपादितं हि -

अश्वत्थमेकं पिचुमिन्दमेकं न्योग्रधमेकं दशपुष्पजातीः ।

---

21. **मालविकाग्निमित्रम्- 4.13**

22. **बाल्मीकीरामायणम्**

23. **बाल्मीकीरामायणम्**

24. **स्कन्दपुराणम् 15.21**

25. **चाणक्यनीतिः - 3.14**

द्वे द्वे तथा दाडिममातुलुंगे पंचाम्ररोपी नरके न याति ।।[26]

अतः कालिदासकाव्ये सम्पूर्णसंस्कृतवाङ्मये च यानि प्रसंगानि वनस्पतिसम्बद्धानि सन्ति तानि सर्वाणि काव्यचारूतासहितानि पर्यावरणविज्ञानस्य सम्पोषकानि सन्ति।

उपसंहारः- वस्तुतस्तु कालिदासस्य काव्ये मानवानां सम्बर्धनार्थं संरक्षणार्थं अनेकानि वैज्ञानिकानि तत्त्वानि सन्निहितानि सन्ति तथापि पर्यावरणविज्ञानदृष्ट्या काव्ये समागतवनस्पतीनामत्यन्तं महत्त्वपूर्णं योगदानं समसामयिके वर्तते । आलेखेऽस्मिन् कालिदासस्य काव्ये समागतवनस्पतीनां पर्यावरणविज्ञानदृष्ट्या समीक्षणेन साहित्यपिपासूनां साहित्ये वनस्पतनामध्ययने शौकर्यं भविष्यति । अस्माकं पर्यावरणे षड् ऋतवः भवन्ति । मानवस्यानुकूला परिस्थितिः अस्मिन् समये अवलोक्यते। आवश्यकतानुसारं भोजन पदार्थानि अस्माकं पर्यावरणे प्राप्यन्ते । अत्र धान्य-गोधूम-यव-द्विदलविभिन्नानि शाकादीनि पदार्थानि अस्माकं कृते उपलभ्यन्ते । अस्माकं पर्यावरणे शुद्धपेयजलं प्राप्यते । अस्माकं पर्यावरणे आम्रकदलीफलजम्बूफलनारिकेलादीनि फलानि प्राप्यन्ते । महाकविकालिदासेनाऽपि पर्यावरणस्य प्रसङ्गे अतिमनोहराणि दृश्यानि लिखितानि सन्ति हि-

रम्यान्तनः कमलनीहरितः सरोभिश्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूरवातपः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः शान्तानुकूलपवनश्च शिवाश्च पन्थाः ।।[27]

अतः मनुष्यवृक्षयोः परस्परमन्योन्याश्रयः सम्बन्धः । मनुष्यविकासे वृक्षस्य भोजनं वृक्षविकारश्च मानवस्य भोज्यम्। वृक्षाः प्राणवायुदानपूर्वकं कार्बन-डाय-आक्साइडगैसं गृहित्वा मानवस्य महान्तमुपकारं कुर्वन्ति । औषधनिर्माणे पर्यावरणसन्तुलने, भूक्षरणे, भवननिर्माणे, पशुपालने, जन्तूनां संरक्षणे च वनस्पतीनां महानुपयोगो विधीयते मानवेन । अतः अस्माकं जीवनधाराः निराधारा वृक्षैर्विना । परमेश्वरतुल्याः वृक्षाः । वेदेषु च साक्षादीश्वरांशता प्रतिपादिता वृक्षाणाम्। **नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमः ।**[28]इति शम्।

****

26.वाराहपुराणम् - 172 . 39

27.अभिज्ञानशाकुन्तलम् – 4.12

28. शुक्लयजुर्वेद – अ. 16.17s

साहित्यशास्त्रे अभिनवगुप्तपादस्य योगदानम्

डॉ. पराग जोशी

अभिनवगुप्तपादस्य जन्मस्थानं काश्मीरदेशः। पिता नृसिंहगुप्तः माता च विमलादेवी। ईसवीयनवमदशमशतकं तस्य स्थितिकालः। तस्य कालविषये विप्रतिपत्तिः नास्ति यतो हि निजकृतानां ग्रन्थानां कालं स स्वयमेव उल्लिखति। तथाहि तेन रचितस्य भैरवस्तोत्रस्य कालः ९९३ ईसवीयशतकम्। स्वकृतक्रमस्तोत्रभैरवस्तोत्रयोः अन्ते स लिखति -

'षट्पष्टिनामके वर्षे नवम्यामसितेऽहनि।
मयाऽभिनवगुप्तेन मार्गशीर्षे स्तुतः शिवः।।' इति।[1]

तस्य बहवो गुरव आसन् - "नानागुरुप्रवरपादनिपातजातसंवत्सरीरुहविकासनिवेशितश्रीः" इति ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृत्तिविमर्शन्यां तेनोक्तम् ।ध्वनिसिद्धान्ते तस्य गुरुरासीत् भट्टेन्दुराजः, अतः लोचने स बहुवारं तन्नाम उल्लिखति-

"यथा वा अस्मदुपाध्यस्य विद्वत्कविसहृदयचक्रवर्तिनो भट्टेन्दुराजस्य" इति।
भट्टेन्दुराजचरणाब्जकृताधिवासः हृद्य श्रुतोऽभिनवगुप्तपदाभिधोऽहम्।
यत्किञ्चिदप्यनुरणस्फुटयामि काव्यालोकं सुलोचननियोजनया जनस्य।।[2]

तथैव भट्टतौत: नाट्यशास्त्रस्य गुरुरासीत् । अभिनवभारत्या प्रतिपादयन् ब्रूतेऽभिनवगुप्तः

सद्धि प्रतीतवदनोदितनाट्यवेदतत्त्वार्थमर्थिजनवाञ्छितसिद्धिहेतोः।
माहेश्वराभिनवगुप्तपदप्रतिष्ठः संक्षिप्तवृत्तिविधिना विशदीकरोति ।।[3]

अभिनवगुप्तस्य प्रायेण चतुश्चत्वारिंशत् कृतयः सन्ति। तासु अधिकाः लुप्ताः। तत्कृतयः चतुर्धा

विभज्यन्ते-

१)काव्यशास्त्रीयकृतिः
२)स्तोत्रम्
३)तन्त्रम्
४)प्रत्यभिज्ञादर्शनम् इति।

यद्यपि स स्वतन्त्ररुपेण काव्यशास्त्रं न रचितवान् तथापि काव्यानामुपरि वैदुष्यपूर्णटीकाः रचितवान्। साहित्यशास्त्र आनन्दवर्धनाचार्यकृतध्वन्यालोकोपरि लोचनम् इति टीका। काव्यकौतुकम् इति भट्टतौतकृतग्रन्थोपरि विवरणाभिधा टीका अनेन व्यरचि। भरतमुनिकृतनाट्यशास्त्रोपरि अस्य टीका अभिनवभारती। एतौ व्याख्याग्रन्थौ एतावन्तौ प्रौढौ, वैदुष्यपूर्णौ, तलस्पर्शिनौ च येन मूलग्रन्थादपि समधिकविख्याताः अस्य टीकाग्रन्थाः। काव्यशास्त्रीयकृतिषु यथा ध्वन्यालोकस्य लोचनम् इति। अत्र ध्वनीनां तथा रसानां निष्पत्तिविषये विशेषेण आलोचना

तथा ध्वनिविरोधिमतानां दृढतापूर्वकखण्डनमपि दृश्यते। एवमेव भरतमुनेः नाट्यशास्त्रस्य उपरि अभिनवभारतीनाम्नी टीकापि तेन रचिता। अत्र भारतीयनाट्यकलानां सम्यक् विवरणं प्राप्यते। लोचनस्य अन्वर्थनामविषये तेन भणितम्-

"कि लोचनं विनाऽलोको भाति चन्द्रिकयाऽपि हि।
तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात्।।"[4]

आनन्दवर्धनेन प्रतिपादितः रसध्वनिः अभिनवगुप्तेन स्वसिद्धान्तानुगुणं परिणमितः ध्वन्यालोकग्रन्थस्य लोचनटीकायां, नाट्यशास्त्रस्य च अभिनवभारतीटीकायाम्। अभिव्यक्तिवादस्य चर्चासमये अभिनवगुप्तस्य अभिनवभारती टीकायां विद्यमानः रसविचारः अवलोकितः आसीत्। सम्प्रति ध्वन्यालोकलोचने अभिनवगुप्तेन कीदृशः रसविचारः उपस्थापितः इति अवलोकयामः। लोचने सः रसविचारं विस्तृतं विशदीचकार। एकेन सुन्दरकाव्येन समर्पितविभावानुभावव्यभिचारिभावान् सहृदयः एकस्य पुरुषस्येति नाम रामादीनामिति वा, स्वसम्बन्धिनः इति वा कस्यचित् तृतीयपुरुषस्येति वा असम्भावयन् सामान्यरूपतया गृह्णाति। अत्र तु सामाजिकस्य सहृदयत्वं भावनाबलं च कारणम्। अस्यैव साधारणीकरणमिति नाम। एवं संयोजितेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु कश्चन अलौकिकः व्यापारः जायते। स एव हि व्यञ्जनाव्यापारः। एषः व्यापारः सहजतायां सहृदये विद्यमानम् आनन्दांशमावृत्य स्थितम् अज्ञानं दूरीकरोति। तदा सहृदये विद्यमानः वैयक्तिकभेदः ज्ञानपरिच्छिन्नत्वं च अपास्येते। अर्थात् सः परिमितज्ञानवान् पुरुषः इति भावं विस्मरति। तदा स्वस्मिन् निगूढतया विद्यमानैः रत्यादिभावैर्युक्तः स्वरूपानन्दमनुभविष्यति। सः अनुभव एव रसः। एकेन परिच्छदविशेषण आच्छादितो दीपः प्रकाशविहीनः भवति। यदा परिच्छदः अपास्तः भवति तदा दीपः स्वयं प्रकाशन् वस्तून्यपि प्रकाशयति। तद्वदेव विभावादीनां व्यञ्जनाव्यापारः अज्ञानावरणं यदा अपास्यति तदा आनन्दस्वरूपं चैतन्यं प्रकाशत्पार्श्वस्थविभावादिसहितरत्यारदींश्च प्रकाशयति। अत्र व्यञ्जनाव्यापारेण उत्पन्ना व्यक्तिः नाम अज्ञानविरहिता आत्मचैतन्यदीप्तिरेव, एवं संक्षिप्तरूपेण अभिनवस्य सिद्धान्तः। रत्यादिप्रतीतिसमनन्तरं सहृदयस्य मनसि सहृदये वा जायमानं विकारं प्रति चर्चा चकार अभिनवगुप्तः। प्रथमतया भट्टनायकोक्तां साधारणीप्रक्रियां स्वयमपि स्वीकृत्य तद्वारा सहृदये जायमानानुभूतेः रस इति नाम अदात्। अस्य मते व्यञ्जनाव्यापारस्य वस्तुध्वन्यलङ्कारध्वन्योर्मध्ये प्रचलितव्यञ्जनाव्यापारस्य सारूप्यतैव नास्ति। अत्र व्यञ्जनाव्यापारेण जायमानाभिव्यक्तिः नाम अज्ञानावरणच्छेदेन चैतन्यस्वरूपप्रकाश इत्यर्थः। अभिनवगुप्तस्य अभिप्राये (व्यञ्जना) व्यञ्जनाव्यापारः रामादिनिष्ठरसव्यञ्जनेन समाप्तः न भवति अपितु सहृदये जायमानानुभूतिपर्यन्तम् अनुगच्छति इति। अत्र व्यञ्जनाव्यापारः इति वक्तुं कियत्पर्यन्तं समञ्जसमिति प्रश्नः। भट्टनायकप्रतिपादितभावकत्वभोजकत्वे - निरस्य तयोरेव अभिनवम् अपरनामदानमिवाभूत्। यथार्थतः व्यञ्जनावृत्तिं रामादिनिष्ठस ्यादिव्यञ्जनया परिसमाप्य तदनन्तरंजायमानसहृदयानुभूतिपर्यन्तप्रक्रियायाः भावानां मूलकारणत्वेन अङ्गीकरणं समञ्जसं भवति। साधारणीकरणस्य प्रधानकारणं सहृदयगतभावना एव किल। व्यजनाव्यापारेण आनन्दस्वरूपम् आवृत्य स्थितमज्ञानमपास्तं भवतीत्यनेन सर्वे रसाः आनन्दसुखरूपाः इतिवत् सूचितं भवति। 'येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते स्वहृदयसंवादभाजः सहृदयाः' इत्युक्त्वा अभिनवगुप्तेन सहृदयलक्षणद्वारा आनन्दस्वरूपमुक्तम्।

अभिनवगुप्तः सुदीर्घमयान् तर्कवितर्कान् विविच्य स्वकीयरसाभिव्यक्तिसिद्धान्तं साधितवान्। अभिनवभारत्यां यदुक्तं नन्वेवं कथं रसतत्त्वमास्ताम्, किं कुर्मः? इत्युक्तेस्तात्पर्यमिदमेव यत् रसव्याख्यातॄणां मतखण्डने एव नाग्रहः किन्तु तेषां मतं सविशेषमुपपाद्य तत्र तत्र समागतरसतत्त्वविवेचनं विधायान्ते रसस्य प्रामाणिकरूपं विवेचयति। यतो हि-

आम्नायसिद्धे किमपूर्वमेतत् संविद्विकासेऽधिगतागमित्वम्।
इत्थं स्वयं ग्राह्यमहार्हहेतुर्द्वन्द्वेन किं दूषयिता न लोकः॥
तस्मात् सतामत्र न दूषितानि मतानि तान्येव तु शोधितानि।
पूर्वप्रतिष्ठापितयोजनासु मूलप्रतिष्ठाफलमामनन्ति॥$_5$

अर्थात् वेदप्रतिपादिते रससिद्धान्तविषये नायं नूतनो विषयः। बहवः वैदिकसिद्धान्तं खण्डयितुं प्रयत्नशीलाः सन्तोऽपि खण्डने असमर्थाः जायन्ते। अत एव प्राचीनाचार्यमतं न खण्डयति कोऽपि किन्तु तेषामेव गहनसमीक्षया संशोधनं विदधाति। अतः परिशुद्धमतं भरतेन पूर्वमेवोक्तं यत् काव्यार्थान् भावयन्ति इति।स हि काव्यार्थो रसः अत्र स्वमतेन रसाभिव्यक्तिसिद्धान्तं व्यनक्ति यथा-, प्रियजनस्य विनाशः विभावः विलापरोदनादयोऽनुभावाः तथा चिन्तादैन्यादयः व्यभिचारिभावाः अतो अवश्यमेव सः शोकः। नात्र कश्चन सन्देहः। अतः विभावानुभावसंयोगादिति उक्तम्। नात्र कश्चन लोकव्यवहारे कार्यकारणसहकारिरूपलिङ्गम् अवलोक्य रत्यादि स्थायिभावात्मकस्यान्यव्यक्तेः चित्तवृत्त्यनुमानाभ्यासस्य तीव्रतया कटाक्षवीक्षणाद्यनुभावेन कारणत्वादिपरिहारेणालौकिकविभावादिनाम्ना कथितः। विभावानुभावव्यभिचारिभावानां सामाजिकानां बुद्धौ गुणप्रधानभावेन सम्यक सम्बन्धः, योगः रत्यादि। चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थायी, विलक्षण एव रस इति अभिनवगुप्ताचार्यः अभिनवभारतीव्याख्याने प्रतिपादयति।

अभिनवगुप्तमतम्

लोके प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वात् अलौकिकविभावादिशब्दव्यावहार्यैर्ममैवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते, न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैते, इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मकतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसम्पर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणः, विभावादिजीविताविधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः, पुर इव परिस्फुरन, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन, अन्यत्सर्वमिव तिरोदधानः, ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्, अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः।

रससूत्रव्याख्यानविषये अभिनवगुप्तस्य मतं रससिद्धान्तस्य निकषोपलभूतम् अद्यापि सर्वत्र सर्वैश्च समाद्रियते। अस्य मतानुसारेण संयोगपदस्यार्थः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः, निष्पत्तिशब्दस्य च अभिव्यक्तिः इत्यर्थः। अत एव अस्य वादःअभिव्यक्तिवादः इति प्रख्यातः। भट्टनायकमते स्वीकृतयोः भावकत्वभोजकत्वव्यापारयोः प्रसङ्गं विना अभिनवगुप्तः रससूत्रं व्याख्यातवान्। अभिनवगुप्ताचार्यः रसस्य विषये व्यञ्जनावादी आचार्यो वर्तते। एतन्मतानुसारेण विभावादीनां साधारणीकरणं, सत्त्वोद्रेकः, आवरणभङ्गश्च व्यञ्जनाव्यापारेण एव सम्भवति। तदनुसारं रत्यादिस्थायिभावाः अभिव्यज्यन्ते। सामाजिकः सहृदयः भवतीति भावनाबलेन व्यक्तिविशेषदेशकालादीन् विस्मृत्य केवलं नायिकानायकरूपेणैव विभावादीन् पश्यति न तु

शकुन्तलादुष्यन्तादिरूपेण। तेन सहृदयः सङ्कुचितव्यक्तित्वं विस्मरति। एते च विभावादयः मदीयाः, शत्रोः, उदासीनस्य वा न मदीयाः, न शत्रोः न उदासीनस्य इत्यादिरूपेण विस्मृत्य विभावादीन् साधारणरूपेणैव पश्यति। इदमेव साधारणीकरणम् । अनेन साधारणीकरणेन रत्यादिदर्शनसमये विभावादिज्ञानं विना न किमपि भासते सहृदयस्य हृदये। तेन तस्य हृदये वासनारूपेण स्थिताः रत्यादयः उद्‌बुद्धाःभवन्ति। तानेव रत्यादीन् सामाजिकः आस्वादयति। एवम् आस्वाद्यमानः रत्यादिः एव रसः इति अभिनवगुप्तस्य सिद्धान्तः। सोऽयं रसः अलौकिकः इति तेन प्रतिपादितम् । अलौकिकत्वात् रस एव काव्यस्य आत्मतत्त्वम् इति निश्चप्रचं भवति। यतः रसेन विना न काव्ये चमत्कारः। यथोक्तम् वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्। इति। -

साहित्याध्ययनस्योत्कटाभिलाषा तस्य हृदि संजाता, किन्तु अदृष्टप्रभावात् भगवति शिवे तस्य प्रबला भक्तिरुदिता। येन हेतुना, सांसारिकं निखिलं प्रपञ्चमुत्सृज्य भगवतः शिवस्याराधनाया: साधनभूते शैवागमाध्ययने प्रवृत्तोऽसौ।

साहित्यसान्द्ररसभोगपरो महेशभक्त्या स्वयं ग्रहणदुर्मदया गृहीतः।
स तन्मयीभूय न लोकवर्तनीमजीगणत् कामपि केवलं पुनः ।।
तदीयसम्भोगविवृद्धये पुरा करोति दास्यं गुरुवेश्मसु स्वयम्।[6]

व्याकरणे पतञ्जलिमहर्षेः अद्वैतवेदान्ते च भामतीकारस्य वाचस्पतिमिश्रस्य इव तूल्य प्रशस्यं स्थानं धत्ते अयम्। वस्तुतस्तु आलंकारिकापेक्षयापि दार्शनिकत्वेन अयं समधिकख्यातः। सः साहित्यशास्त्रम् अलोकसामान्ये दार्शनिकस्तरे प्रतिष्ठापयामास। बाल्ये पित्रोः वियोग एव तस्य दार्शनिकत्वे हेतुः। न केवलं स आलंकारिको दार्शनिको वा आसीद् अपि तु, सः मत्स्येन्द्रसम्प्रदायस्य सिद्धः तान्त्रिकः उच्चकोटिसाधकश्च आसीत्। आजीवन सः ब्रह्मचारी आसीत्। काश्मीरकिंवदन्त्यनुसारं तस्य साधनक्षेत्रम् आसीत् श्रीनगरगुलमार्गाभ्यन्तरे मगमनामके स्थाने भैरवगुफा इति। अत्रैव कन्दरे साधनमार्गे स्थितः स दिवं प्राप्तवान् इति ।

....

अन्तष्टिप्पण्यः

1. भैरवस्तोत्रम्
2. लोचनटीका १.२ वृ.
3. अभिनवभारती
4. लोचनटीका
5. अभिनवभारती
6. तन्त्रालोकः ३७.५९

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. ध्वन्यालोकः (लोचनसहितः)
2. नाट्यशास्त्रम् (अभिनवभारतीटीकोपेतम्)
3. तन्त्रालोकः
4. ध्वनिमीमांसा

****

समसामायिकसन्दर्भे समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकता उपहुतयश्च

डॉ. जितेन्द्रकुमाररायगुरुः,
डॉ. हृषिकेश दलाई

शोधसारांशः -

शिक्षणे अधिगमे च मनोविज्ञानस्य महन्महत्त्वं वरीवर्ति । यदारभ्य मनोविज्ञानस्य नियमानुसारं शिक्षाप्रक्रिया प्रावर्त्तत, तदारभ्यः शिक्षाक्षेत्रे सर्वेभ्यः बालकेभ्यः तेषां रूचिआवश्यकतानुगुणं शिक्षायाः -योग्यता-व्यवस्था आरब्धा । शिक्षायाः अवसरः न केवलं सामान्यच्छात्रणां कृते स्यात् अपितु विशिष्टबालकेभ्यः समुचितावसरप्रदानमेव सर्वकारस्य दायित्वं स्यात् । अतः सर्वेकारेण विशिष्टबालकानां कृते शिक्षायाः सुव्यवस्थायै समावेशात्मकशिक्षाव्यवस्था प्रारब्धा । स्वतन्त्रताप्राप्तेः 70 वर्षाणि जातानि, तथापि विशिष्टबालकानां विकासः समधिकः न जातः । सर्वकारस्तरेषु असर्वकारस्तरेषु च तेषां बालकानां विकासाय नैके प्रयत्नः कृते सति विशिष्टावश्यकतायुक्तबालकानां परिष्ठितौ परिवर्तनं नावलोक्यते । अद्यापि विशिष्टावश्यकतायुक्तबालकेषु बहवः बालकाः समाजस्य मुख्यधारातः वञ्चिताः भवन्ति । विकासस्य सशक्तोपकरणत्वेन शिक्षायाः महत्तवमुररीकृत्य विशिष्टबालकानां शिक्षाव्यवस्थां प्रति विशिष्टावधानं दद्यात् । प्रस्तुते शोधपत्रे समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकतायाः उपहुतीनाञ्च तथ्यात्मकं संख्यात्मकञ्च विवरणं प्रतिपादितमस्ति । अत्र अशिक्षात् समुत्पाद्यमानासमानतायाः सामाजिकविकृतेश्च निवारणोपायान् प्रतिपाद्य समावेशात्मकशिक्षायाः स्वरूपं सविस्तरं प्रतिपादितमस्ति । येन विशिष्टबालकाः स्वं समाजतः भिन्नाः इति न मत्वा समाजस्याभिन्नाङ्गत्वेन सामान्य बालकवत् समाजे स्वस्योत्तरदायित्वं निर्वहणकर्त्तुं समर्थाः भवन्ति । किञ्च समाजः विद्यालयश्च तैः सह सामान्यः व्यवहारः समाचरेत् । विविधशोधाध्ययनेन प्रतिपादितानां योजनानां, सर्वकारीय असर्वकारीय च योजनानां समुल्लिख्य प्रस्तुतशोधपत्रेण एतत् साधयितुं प्रयत्नः विहितः यत् समाजे विशिष्टबालकानां शिक्षासम्बन्धितथ्यानां सङ्कलनं करणीयम्, येन तेभ्यः समावेशात्मकशिक्षायां समुचितवासरं प्रकल्प्य राष्ट्रस्य विकासे स्वस्य भूमिकां निर्वोढुं ते समर्थाः भवेयुः।

मुख्यशब्दाः -

समावेशात्मकशिक्षा, अन्यथासक्षमः, आवश्यकता, उपहुतयः ।

प्रस्तावना -

शिक्षायाः सम्बन्धः मनुष्यस्य संज्ञानात्मकभावा-त्मकसामाजिकगुणानां वि -कासने सह वर्तते । जीवने शिक्षायाः प्रासङ्गिकता वर्तत इति निश्चप्रचम् । अत एवोक्तम् विद्या विहीनः मनुष्यः पशुभिः स -मानः । वर्तमानसमये सामान्यशिक्षया सह समावेशात्मकशिक्षां प्रति विशिष्टं धानं प्रदीयते । मनोविज्ञानानुसारं यद्यपि बालकानां प्रकाराः विविधरूपेण वर्तन्ते, किन्तु सामान्यतया बालकाः द्विविधा भवन्ति । सामान्यः विशिष्टश्च । येषां

बालकानां शारीरिकसामाजिकावश्यकताः समानाः न भवन्ति ते विशिष्टबालकाः भवन्ति। ते -सांवेगिक-मानसिक-दृष-कमपि कार्यं कर्त्तुं स्वयं समर्थाः न भवन्ति। यथा मूक्‍टिशारिरीकाक्षमता इत्याद-श्रवण-यः भवन्ति। यदि वयं प्राचीनकालादारभ्य भारतीयशिक्षाव्यवस्थां दिदृक्षामहे तर्हि शिक्षाव्यवस्था केवलं सामान्यबालकेभ्यः कल्पिता आसीदिति नास्ति संशयः । येन विशिष्टबालकाः शिक्षायाः सामान्यावसरः न प्राप्तवन्तः । ते शिक्षिताः भवेयुः समाजे ते स्वयं स्वस्योत्तरदायित्वं निर्वहेयुः चेति मनसि निधाय तेषां कृते विशिष्टशिक्षाव्यवस्था कल्पिता सर्वकारेण । विशिष्टशिक्षायां तेभ्यः विशिष्टोपकरणैः विशिष्टाध्यापकैश्च शिक्षाप्रदानस्य व्यवस्था कृता । यद्यपि ते शिक्षिताः अभूवन् तथापि विशिष्टबालकानां सहपाठिनः विशिष्टबालकाः भवन्ति, अतः तेषु सामाजिकभावनायाः विकासः न सञ्जातः । तदनन्तरम् एकीकृतशिक्षायां सामान्यबालकैः सह विशिष्टबालकानां शिक्षाव्यवस्था कृता । अस्याम् शिक्षायां यद्यपि तेषां बालकानां सामाजिकगुणस्य विकासः सञ्जातः, किन्तु सामान्यविद्यालये विशिष्टाध्यापकस्य विशिष्टोपकरणस्य चाभावात् अधिगमः न जातः । अतः तादृश्यः शिक्षायाः आवश्यकता अनुभूता यस्यां विशिष्टोपकरणैः विशिष्टाध्यापकैः विशिष्टपाठ्यक्रमैश्च सामान्यबालकैः सह विशिष्टबालकाः शिक्षाग्रहणं कर्त्तुं शक्नुयुः। साम्प्रतम् एतादृशी शिक्षा समावेशात्मकशिक्षेति उच्यते। समावेशात्मकशिक्षा शिक्षायाः तादृशी प्रणाली वर्तते यत्र विशिष्टबालकान् सामान्यबालकैः सह सामान्यविद्यालयेषु पठितुम् आत्मनिर्भरभवितुं च स्वावसरः भवति । अस्यां शिक्षायां विद्यालये पठनं पाठनं चातिरिच्य विशिष्टबालकेभ्यः बाधारहितवातावरणस्य निर्माणकार्यमपि अन्तर्भवति। शिक्षणस्य अनया नवीनप्रणाल्या समाजस्य ते बालकाः उपकृताः भविष्यन्ति ये समाजे उपेक्षिताः सन्ति । किञ्च ते बालकाः येषां दिनचर्यादारभ्य पठन-पाठनपर्यन्तं विशिष्टावधानस्य आवश्यकता वर्तते । विशिष्टावश्यकतायुक्तबालकाः सामान्यतया दृष्टिश-्रवणमानसिकमंदता च भवन्ति । एते -अधिगमक्षमता-संख्या 5 तः 10 प्रतिशतं भवति। अतः एतादृशानां बालकानां समावेशनं शिक्षायामवश्यं करणीयम्।

अन्ताराष्ट्रिय परिप्रेक्ष्ये समावेशात्मकशिक्षा

समावेशनमिति शब्दस्य प्रयोगः 1990 तमे वर्षे अभवत्। यदा 1994 तमे वर्षे यूनेस्को इति संस्था स्पेन इत्यस्य सलामांना इति नगरे Special Needs Education Access and Quality इत्यस्य आयोजनं कृतवती। अस्मिन् कार्यक्रमे 92 देशाः 25 अन्ताराष्ट्रिय संगठनानि भागं गृहीतवन्तः। 2000 तमे वर्षे डाकर सेनेगाल इत्यत्र आयोजिते World Education Tour इत्याख्ये कार्यक्रमेऽपि समावेशात्मकशिक्षायाः महत्वं प्रतिपादितम्। एवं समावेशात्मकशिक्षायाः विकासाय प्रसाराय च शोधकार्याणि प्रर्वतितानि।

शिक्षायोगस्य प्रतिवेदनम्

1944 सार्जेण्ट प्रतिवेदनम् दिव्या -ङ्गबालकानाम् सामान्यबालकेभ्यः भिन्नं कर्त्तुं न शक्यते । अतः सामान्यविद्यालयेषु तेभ्यः बालकेभ्यः विशिष्टव्यवहारः कर्तव्यः ।

1964-66 कोठारी आयोगः विशिष्टबालकानां शिक्षा सामान्यप्रणाल्याः - (भारतस्य प्रथमशिक्षायोगः) अभिन्नम् अङ्गं स्यात्।

1974 तमे वर्षे भारतसर्वकारेण विशिष्टबालकेभ्यः एकीकृतशिक्षा इति योजना प्रारब्धा । अस्यां योजनायां विशिष्टबालकान् सामान्यछात्रैः सह शिक्षायाः व्यवस्था प्रारब्धा।

1995 निशक्तबालकेभ्यः निःशुल्कशिक्षाव्यवस्था कृता वर्तते । मानवसंसाधनमन्त्रालयेन 2020 पर्यन्तं देशस्य सर्वेऽपि विद्यालयाः दिव्याङ्गबालकाणां कृते मित्रविद्यालयत्वेन परिवर्तयितुं लक्ष्यं निर्धारितम् आसीत् ।

समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकता

अन्यथासक्षमबालकः आत्मानम् अन्येभ्यः बालकेभ्यः दौर्बल्यं हीनञ्च मन्यते, येन कारणेन तेन सह भिन्नव्यवहारः भवति । समावेशात्मकशिक्षाव्यवस्थायाम् अन्यथासक्षमबालकान् सामान्यैः बालकैः सह मानसिकविकासायावसरः प्रदीयते । येन प्रत्येकं बालकः इत्थं चिन्तयति यत् अन्येभ्यः बालकेभ्यः दुर्बलं नास्ति । अनेन प्रकारेण समावेशात्मकशिक्षापद्धतिः बालकानां सामान्यमानसिकप्रगतिः अग्रे सारयति ।

विशिष्टबालकेषु केचन सामाजिकगुणाः नैसर्गिकाः भवन्ति । यदा ते सामान्यैः बालकैः सह शिक्षां प्राप्नुवन्ति तदा ते सामाजिकगुणान् अन्यैः बालकैः सह अधिगच्छन्ति। तेषु सामाजिक-सहानुभूति-प्रेम-नैतिक-सहयोगादिनां गुणानां विकासः भवति । समावेशात्मकशिक्षा अपेक्षया विशिष्टशिक्षा व्ययबाहुल्यं भवति । एवं विशिष्टाध्यापकानां प्रशिक्षणकार्यक्रमोऽपि समयसापेक्षः भवति । किन्तु समावेशात्मकशिक्षा न्यूनधनेन लाभदायिका भवति । विशिष्टशिक्षायां प्रार्थक्येन संस्थानिर्माणाय दीर्घस्रोतसः नितरामपेक्षितम्। तद्यथा प्रशिक्षिताध्यापकविशेषज-ञचिकित्सादयः विशिष्टबालकानां शिक्षा समावेशात्मकशिक्षायां न्यूनव्ययेन - सम्भवति ।

विशिष्टशिक्षाव्यवस्था अपेक्षया समावेशात्मकशिक्षाव्यवस्थायां सामाजिकविचारविमर्शः अधिकः भवति । विशिष्टसामान्यबालकयोः सामान्यशिक्षायामेकं प्राकृतिकं वातावरणं निर्मीयते । प्रस्तुतवातावरणे स्वस्य सहपाठिभ्यः अवबोधनं, स्वात्मानमन्यैः मित्रैः सह परिचयं करणञ्च समावेशात्मकशिक्षया सम्भवति । सामान्यवातावरणे छात्रभावनायाः भावात्मकसमायोजनस्य विकासः भवति । शैक्षिकयोग्यता सामान्यतया समावेशात्मकशिक्षा वातावरणैव सम्भवति । अनेन प्रकारेण अनुकूलवातावरणेन एवमाधुनिकपाठ्यक्रमेण च सह समावेशात्मकशिक्षा शैक्षिमैक्यं विदधाति । भारते सामान्यशिक्षायाः व्यापकविस्तारस्य वैधानिकव्यवस्था कृता वर्तते । विशिष्टबालकेभ्यः शिक्षा प्रदेया इत्यपि संविधानस्य दायित्वमस्ति समावेशात्मकशिक्षायाः वातावरणेन समानतायाः उद्देश्यप्राप्तिः स्यात् । येन कोऽपि विशिष्टबालकः अन्यापेक्षया दैन्यं नानुभवेत् । अनेन स्पष्टं भवति यत् समसामयिकसन्दर्भे समावेशात्मिकाशिक्षा सर्वेभ्यः बालकेभ्यः नितरमावश्यकी इति निञ्चप्रचम् ।

समावेशात्मकशिक्षायाः उपहुतयः

कस्मिंश्चित् बालकाय शिक्षाप्रदानात् प्राक् तस्य व्यक्तित्वमवश्यमवगन्तव्यम् । समावेशात्मकशिक्षायां व्यक्तित्वस्याध्ययनं महत्वपूर्णं भवति । सामान्यबालकानामपेक्षया विशिष्टबालकानां वैशिष्ट्यं विचित्रं तीव्रञ्च भवति । केषुचित् देशेषु कक्षायाः आकारः दीर्घः छात्रशिक्षकयोः न्यूनानुपातश्च सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः शिक्षकेभ्यश्च समस्या भवति । किञ्च एकस्यां कक्षायाम् अत्यधिकविविधताऽपि शिक्षकस्योत्साहं न्यूनीकरोति । एतद् तस्यां परिष्ठितौ नूनं सत्यं प्रतीयते । यदा कक्षायां शतं छात्राः अथवा ततोधिका

छात्र◌ा◌ः भवन्ति । केचन नकारात्मकप्रवृत्तियुक्ताः शिक्षकाः निरुत्साहस्सन् अप्रासङ्गिकशिक्षणविधिना पाठयन्ति । तदा एतदेव छात्रक्षमतानुसारमधिगमाय प्रोत्साहनं न दीयते, तर्हि छात्रः तदैव इयं स्थितिः विकटा भवति, यदा शिक्षकः छात्रन् दण्डयति । दण्डितेषु छात्रेषु विशिष्टः छात्रः महत् कष्टमनुभवति । देशे शिक्षाव्यवस्थायै शिक्षामन्त्रलयस्य दायित्वं भवति । यस्य शिक्षकाणां नियोजने वित्तव्यवस्थायां संशोधने च महती भूमिका भवति । केचन विशिष्टबालकाः विद्यालयं न गच्छन्ति तत्र समस्या विद्यालयः गृहात् दूरे भवति । ग्रामीणप्रदेशेषु दुर्गमक्षेत्रेषु च समीचीनः मार्गः न भवति । परिवहनस्य न्यूनता, परिवारजनेषु अर्थाभावः, छात्रेषु शारीरिकन्यूनता, लिङ्गभेदः च एतानि कारणानि विद्यालयं गन्तुं बाधकानि भवन्ति । तत्र◌ाऽपि बालकानामपेक्षया बालिकानां महती समस्या वरिवर्ति । क्वचित् विद्यालये शौचालय◌ः न भवति । मार्गे सुरक्षाविषये परिवारस्य चिन्ता वर्तते । केचन पितरः स्व शिशुन् पालयितुं बालिकाः स्थापयन्ति । तस्मात् कारणात् ताः बालिकाः समावेशात्मकशिक्षायाः अंशभूताः न भवन्ति । एषा समस्या विशिष्टबालकेषु अधिकतया परिलक्ष्यते । अतः विशिष्टबालकबालिकाश्च समावेशात्मकशिक्षायाः दूरे भवन्ति । समावेशात्मकशिक्षाप्रदाने तत्रत्यः व्यवस्था न समीचीना । जलव्यवस्था-परिवहनव्यवस्थादीनामभावे समावेशात्मकशिक्षा एतावता न सफलीभूता वर्तते ।-शौचालयव्यवस्था

परामर्शाः -

विशिष्टबालकानां पितरः शिक्षकाश्च तेषां समस्याः तथैव स्वीकुर्युः, यथा ते सामान्यच्छात्र◌ा◌ः भवन्ति । वस्तुतः तेभ्यः अन्यच्छात्रवत् सम्मानसुरक्षायाः आवश्यकता भवति । समावेशात्मकबालकानां -स्नेह-विश्वास-व्यक्तित्वस्य पूर्णज्ञानं शिक्षकेभ्यः आवश्यकम् । येन समावेशात्मकबालकानां शिक्षणं प्रशिक्षणञ्च सरलीकृतं भवति । सामान्यबालकवत् समावेशात्मकशिक्षायाः आवश्यकता अस्ति । अतः समावेशात्मकबालकानां कृते तादृशी व्यवस्था करणीया यया तेषां न्यूनातिन्यूनं पठनं लेखनं सामान्यगणितज्ञानञ्च भवति । आधुनिकशैक्षिकप्रविधिमाध्यमेन विशिष्टबालकानां कृते औपचारिकशिक्षा दातव्या । अतः विशिष्टबालकेभ्यः समुचितशैक्षिकप्रविधेः व्यवस्था भवेत् । समावेशात्मकशिक्षाया◌ः स्तरः तेषां शारीरिकमानसिकस्तरानुरूप-ञ्च भवेत् । विद्यालये अतिसमावेशात्मकवातावरणस्यापेक्षया समावेशात्मकप्रशिक्षित◌ानाम् अध्यापकानामावश्यकता निश्चयेन भवति । समावेशात्मकबालकेभ्यः व्यवसायिकशिक्षायाः आवश्यकता वर्तते, किन्तु इयमावश्यकता समावेशात्मकशिक्षायाः एकम् उद्देश्यं न स्यात् । विशिष्टबालकेभ्यः वृत्तियुक्तकार्यक्रमेषु प्रशिक्षणस्य व्यवस्था स्यात् ।

- समावेशात्मकशिक्षायाः साफल्यै तादृशी व्यवस्था स्यात् । यया विशिष्टबालकाः गृहात् विद्यालयं प्रति सुखेन गन्तुमर्हन्ति ।
- कक्षायां शिक्षकाणां समानुपातः स्यात् । अतः योग्याध्यापकानां नियुक्तिः स्यात् ।
- विद्यालयेषु विशिष्टबालकानां कृते शौचालयपर्यन्तं गन्तुं तादृशं सौविध्यं स्यात् येन ते सुष्ठुः शौचालयपर्यन्तं गन्तुं शक्नुवन्ति ।

सारणी 1
विशिष्टबालकानां जनसंख्या शैक्षिकदत्तांशश्च -
समस्त जनसंख्या, भारतम् -2011 अन्यथासक्षमजनसंख्या, भारतम् -2011 च

व्यक्तयः	पुरुषाः	महिलाः	व्यक्तयः	पुरुषाः	महिलाः
121.08	62.32	58.76	2.68	1.5	1.18

प्रदत्तदत्तांशानुगुणम् इदं ज्ञायते यत् समस्त121.08 कोटिजनसंख्यासु अन्यथासक्षमानां जनसंख्या 2.68 कोटिः)2.21 प्रतिशतम् वर्तते । यस्मिन् पुरुषान्यथासक्षमानां संख्या (1.5 कोटिः महिलान्यथासक्षमानां संख्या 1.18 कोटिः भवन्ति । अतः इदं वक्तुं शक्यते यत् भारते बहवः अन्यथासक्षमः निवसन्ति ।

सारणी 2
शिक्षित – अशिक्षितान्यथासक्षमानां संख्या-2011

	समग्रान्यथासक्षम -जनसंख्या	शिक्षिताः	अशिक्षिताः	अन्यथासमक्षम जनसंख्यायाः साक्षरता	समग्र - जनसंख्यायाः साक्षरतायाः प्रतिशतम्
भारते	26814994	14618353	12196641	54.52	74.04

अस्यां सारण्यां शिक्षित तांशानुसारं्ािशिक्षितान्यथासक्षमानां संख्या प्रदत्ता वर्तते । प्रदत्तदत-54.52 प्रतिशतमेव अन्यथासक्षमच्छात्राः शिक्षिताः सन्ति । किन्तु अद्यापि अशिक्षितान्यथासक्षमच्छात्रणां संख्या 45 प्रतिशतं वर्तन्ते । अतः अशिक्षितान्यथासक्षमच्छात्रान् समावेशात्मकशिक्षायां विशिष्टावधानस्यावश्यकता वर्तते ।

सारणी 3
अन्यथासक्षमानां प्रकृत्याधारेण अन्यथासक्षमजनसंख्यायाः प्रतिशतम् 2015-16

अन्यथासक्षमस्य प्रकृतिः	प्रज्ञाचक्षुः	श्रवणहीनता	मूकः	चलनाक्षमताः	मानसिकक्षमताः
प्रतिशतम्	2.78	10.54	09.97	17.1	22.01

अधिगमाक्षमता	मस्तिष्कपक्षाघातः	आत्मकेन्द्रितम्	बहवन्यथासक्षमः	स्वल्पदृष्टिः
11.44	2.55	0.93	5.85	16.84

2015-16 वर्षस्य दत्तांशानुसारं मानसिकान्यथासक्षमच्छात्राः अधिकाः भवन्ति । येषां 22.01 प्रतिशतं वर्तते । आत्मकेन्द्रितच्छात्राः न्यूनाः भवन्ति । अनेन इदं ज्ञायते विभिन्नप्रकारान्यथासक्षमच्छात्रेषु महान् भेदः वर्तते । अतः एतेषु छात्रेषु अन्यथासक्षमाधारेण विशिष्टावधानस्यावश्यकता वर्तते ।

सारणी 4

अन्यथासक्षमाणां साक्षरस्थितिः लि -ङ्ग क्षेत्रधारेण च)2011)

	शिक्षिताः		**अशिक्षिताः**	
	ग्रामे	**नगरे**	**ग्रामे**	**नगरे**
व्यक्तयः	48	67	52	33
पुरुषाः	58	72	42	28
महिलाः	37	61	63	39

उपर्युक्तदत्तांशानुसारम् इदं प्रतीयते यत् ग्रामस्य अशिक्षितान्यथासक्षमपुरुषेषु महिलासु च विशेषावधानस्यावश्यकता वर्तते ।

निष्कर्षः

समसामयिकसमये विश्वस्य सर्वे देशाः स्वभाविसमाजस्य सर्वाङ्गीणविकासाय प्रयतन्ते । समाजस्य प्रत्येकं वर्गस्य सुविकासाय विविधशैक्षिकयोजनाभिः सह बहुलतायुक्तसमाजस्य विशिष्टतां मनसि निधाय वर्तमानसमये समावेशात्मकशिक्षां प्रति विशिष्टमवधानं प्रयच्छन्ति । समाजस्य दायित्त्वं वर्तते यत् ये समाजात् बर्हिभूताः सन्ति अधुनापि समाजतः उपेक्षिताः सन्ति च तान् समाजस्य मुख्याधारायां संयोजनमेव । अतः विश्वस्य विविधाः संस्थाः अस्याः शिक्षायाः विकासाय यत्नशीलाः वर्तन्ते । यत्र विशिष्टबालकानां कृते समावेशनं सरलीकृतं बोधगम्यं च स्यात् । तेषाम् आवश्यकतानुसारेण परिष्ठितिं विज्ञाय समाजे समायोजनं कृत्वा नीतिनिर्माणं स्यात् । सामान्यबालकमिव तेषां विशिष्टबालकानां जीवनशैली स्यात् । एतदेव अस्माकं नैतिकं कर्तव्यं वर्तते । अस्मिन् प्रक्रमे सकारत्मिकां भूमिकां निर्वहणाय समाजस्य उच्चवर्गः शिक्षकाः च बद्धपरिकराः भवेयुः । वर्तमानसमये विशिष्टबालकानां शैक्षिकोपलब्धिः चिन्ताजनिका अस्ति । वर्तमानदत्तांशाधारेण 50 प्रतिशतं विशिष्टबालकाः शिक्षाग्रहणं न कुर्वन्ति । अतः समाजस्य हितचिन्तकानां कार्यमस्ति यत् समाजस्यास्तित्वस्य रक्षणाय तेषां विशिष्टबालकानां शिक्षां प्रति रूचिरूत्पादनीया वर्तते । समाजे तेषां सम्मानं कथं स्यात् तादृशः यत्नः विधेयः विद्यालयेन समयानुसारं तेषां शैक्षिकसांस्कृतिकविकासाय समुचितः प्रयासः करणीयः । कि-सामाजिक-ञ्च तेषां कार्येऽस्मिन् समावेशात्मकशिक्षा एव महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहतीति नास्ति सन्देहः ।

सन्दर्भग्रन्थाः

1. कृष्णकान्त, एस्) -2001), इक्कीसवीं सदी की ओर, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली।
2. जोशी, प्रमोद)2017), समावेशी शिक्षा की दिशा में प्रयास, कुरुक्षेत्र ।

3. ठाकूर, यतीन्द्र)2017), समावेशी शिक्षा, अग्रवाल पब्लिकेशन, मेरठ।
4. नारंग, एम् -के -एवं अग्रवाल जे -सी) -2017) समावेशी शिक्षा, अग्रवाल पब्लिकेशन, मेरठ।
5. भार्गव, राजश्री)2016), समावेशी शिक्षा, राजश्री प्रकाशन, मेरठ।
6. संजीव कुमार)2008), विशिष्ट शिक्षा, जानकी प्रकाशन, नई दिल्ली।
7. Meizer, C. J. W. (2001), Inclusive Education and Effective Classroom Practices, European Agency for development in Special needs Education.
8. Mills, Susi & Single Nidhi (2008), The Education for All inclusive Education dibet: Confic Contradiction of Opportunity, International Journal of inclusive Education
9. www.google.com

औचित्यम्

डॉ..सोमनाथदाशः

[**सारांशः** – भारतीयालङ्कारशास्त्रवाङ्मये षट् प्रस्थानानि प्रसिद्धानि सन्ति । यथा – रसः, अलङ्कारः, रीतिः, वक्रोक्तिः, ध्वनिः, औचित्यञ्च । एतेषु सर्वेष्वपि प्रस्थानेषु औचित्यप्रस्थानस्यास्ति महद्वैशिष्ट्यम् । कविः यदा काव्यानि रचयति, तदा तेन शब्दानां चयनं क्रियते, छन्दसा पादव्यवस्था प्रकल्प्यते, रसोऽन्विष्यते, अलङ्कारैः, रीत्या, गुणेन च तस्य रसस्योत्कर्षता संसाध्यते । किन्तु एतेषां सर्वेषामपि सन्निवेशनावसरे कविना कश्चन औचित्यपूर्णरचनासंरम्भः समाश्रयणीयः । रसानुगुणः शब्दार्थविन्यासः, रीतिचययञ्च विधातव्यम् । एवं सति कुत्र कीदृशी योजना करणीया, कुत्र न कस्य वर्जनं करणीयम् इति अयमेव विचारः औचित्यसिद्धान्तस्य मूलाधारो भवति । यद्यपि क्षेमेन्द्रः औचित्यसिद्धान्तस्य प्रवर्तक इत्युच्यते, तथापि ततः पूर्वमपि भरतमुनेः प्रारभ्य अन्येषु अलङ्कारग्रन्थेषु अस्य विषये चर्चा प्राप्यते । एतत्सर्वं क्रोडीकृत्य शोधप्रबन्धोऽयं प्रस्तूयते ।]

[**कूटशब्दाः** – औचित्यम्, गुणः, अलङ्कारः, रसः, वक्रोक्तिः, ध्वनिः, चमत्कारः, दोषः, रीतिः, क्षेमेन्द्रः, आनन्दवर्धनः, औचित्यविचारचर्चा, सम्प्रदायः, प्रस्थानम्, नाट्यशास्त्रम्, ध्वन्यालोकः इत्यादिः ।]

।। सम्प्रदायकल्पना ।।

अलौकिकवस्तुसन्दृब्धे रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दबन्धे कामिनीलावण्यसम्भरिते काव्ये चमत्कार: एव सार:, सौन्दर्यमेव चरमसिद्धिरिति नास्ति काऽपि विचिकित्सा । परन्तु सहृदयहृदयाह्लादकरेषु काव्येषु एतादृशस्य चमत्कारस्य सौन्दर्यस्य वा सम्पादने किमस्ति तादृशं तत्त्वं यत्सकलाङ्कारिकाणां मानसमन्थनं कृत्वा बहि: निस्सरति इति विचार्य: विषय: । भरतात्प्रारभ्य आधुनिकालङ्कारशास्त्रकारान् यावत् काव्यस्य चमत्कारोत्सानां सौन्दर्याधायकतत्त्वानां विषये यदि पर्यालोचयिष्यामस्तर्हि तत्र अलङ्कार:, गुण:, रीति:, रस:, ध्वनि:, शय्या, पाक:, औचित्यम्, अनुमानम् इत्येवं नैके विषया: दृष्टिपथमवतरन्ति । काव्ये विद्यमानेषु एतेषूपादानेषु कस्तस्य आत्मा इति विवादास्पदोऽयं विषय: परम्पराक्रमेऽस्मिन् । सम्पूर्णवेदान्तशास्त्रं यथा आत्मचिन्तनपरं विद्यते, यथा तत्र आत्मन: श्रवणं, कीर्त्तनं, मननं, निदिध्यासनं च भवति, यथा पुनस्तत्र आत्मचिन्तनं परमपुरुषार्थमोक्षरूपपरानन्दस्य प्राप्त्यर्थं चरमं साधनमिति प्रतिपादितमस्ति तथैव अलङ्कारशास्त्रं "काव्यस्य आत्मा क: ?" इत्यस्य समाधानार्थं तत्परं विद्यते । यथा दर्शनशास्त्रे विविधानि प्रस्थानानि तथा च विविधा: सम्प्रदाया: प्रादुर्भूता: तथैव साहित्यशास्त्रेऽपि । अलङ्कारशास्त्रग्रन्थानुशीलनेन ज्ञायते यत् अत्र अनेके सम्प्रदाया: आसन् । काव्ये किमिदं तादृशं वस्तु विद्यते, येन काव्ये काव्यत्वं तिष्ठति, तद्रहिते च तदपसरतीति जिज्ञासामवलम्ब्य नानाविधसम्प्रदायानामुत्पत्तिरभूदिति समालोचयन्तीतिहासकुशला: । उक्तजिज्ञासानिवृत्तये एव केचिदलङ्कारं, केचिच्च ध्वनिं काव्यात्मत्वेन प्रमाणयन्ति । भरतमुनित आरभ्य कालक्रमेण समीक्षाभेदे विभिन्नशताब्दीषु नवीननवीनतरसम्प्रदायानामुत्पत्तिर्जाता । इयं सम्प्रदायोद्भावना अलङ्कारसर्वस्वटीकाकर्त्रा समुद्रबन्धेन प्रारब्धा । तेन उक्तरूपेणैव सम्प्रदायोदय: प्रदा|शत: । तथा हि -

"इह विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम् । तयोश्च वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन व्यापारमुखेन व्यङ्ग्यमुखेनेति त्रयः पक्षाः। आद्योऽप्यलङ्कारतो गुणतो वेति द्वैविध्यम् । द्वितीयोऽपि भणितिवैचित्र्येण भोगकृत्वेनेति द्वैविध्यमिति । पञ्चसु पक्षसु आद्य उद्भटादिभिरङ्गीकृतः, द्वितीयो वामनेन, तृतीयो वक्रोक्तिजीवितकारेण, चतुर्थो भट्टनायकेन पञ्चमश्चानन्दवर्धनेन ।"[१] इति

समुद्रबन्धस्य एतद्वाक्यनिबन्धने शब्दार्थयो: वैशिष्ट्याधारेणैव प्रस्थानानि भवन्ति इति कथनं सर्वथा समीचीनम् । किन्तु धर्मात्मके व्यङ्ग्यात्मके वा वैशिष्ट्ये स्पष्टतो रसस्योल्लेख: नास्ति । अत: प्राथम्येन प्राधान्येन च व्यवह्रियमाणस्य रससम्प्रदायस्य परिग्रहो न भवति । एवमेव आनन्दवर्धनादिभि: प्रकटितमहिम्न औचित्यस्य च निर्देश: समुद्रबन्धेन न कृत: । परन्तु रसनिष्पत्तौ कारणरूपेषु अन्यतमभोजकत्वमूलक-व्यापारमात्रस्य च निर्देश: क्रियते । अत: अस्माज्ज्ञायते यत् तेन उपरिनि|दष्टपक्षत्रये एव रसौचित्ययोरपि संग्रहात् तयोर्नामग्राहं संकीर्त्तनं च न कृतम् । इत्ययमभिप्राय: जयमन्तमिश्रमहोदयानाम् ।[२]

पुनश्च अलङ्कारप्रस्थानविमर्शाख्ये ग्रन्थे डा.लक्ष्मीनारायणसिंहमहोदयै: उक्तं यत् - "इत्थं काव्यलक्षणानां विचारेणाभासत: शब्दप्राधान्यम्, शब्दार्थप्राधान्यम्, रस:, ध्वनि:, ध्वनिविरोधि चेति पञ्च प्रस्थानानि स्वीकृतानि । किन्तु सूक्ष्मगवेषणया शब्दप्राधान्यप्रस्थानं शब्दार्थप्राधान्यप्रस्थानञ्चेति अलङ्काररीतिप्रस्थानयोरेवाऽन्तर्धत्ते । शिष्टानि च रस-ध्वनि-ध्वनिविरोधीनि त्रीणि प्रस्थानानि समीक्षया पञ्च भवन्ति । यतो ध्वनिविरोधिनो: कुन्तकक्षेमेन्द्रयोर्मतं वक्रोक्त्यौचित्यरूपमपि प्रस्थानतां प्रतिपद्यते । भट्टनायकस्य मतन्तु रसादवशिष्टम् । अत: षडेव प्रस्थानानि रसालङ्कार-रीति-ध्वनि-वक्रोक्त्यौचित्याख्यानि अलङ्कारशास्त्रे प्रसिद्धानि ।"[३] इति ।

एवं पर्यालोचनया ज्ञायते यत् काव्ये षट्सम्प्रदाया: प्रसिद्धा: सन्ति । यथा -

१ - भरतमुने: रससम्प्रदाय: ।
२ - भामहोद्भटरुद्रटानाम् अलङ्कारसम्प्रदाय: ।
३ - दण्डिवामनयो: रीतिसम्प्रदाय: ।
४ - कुन्तकस्य वक्रोक्तिसम्प्रदाय: ।
५ - आनन्दवर्धनाभिनवगुप्तयोर्ध्वनिसम्प्रदाय: ।
६ - क्षेमेन्द्रस्य औचित्यसम्प्रदाय: ।

एवं सति महिमभट्टस्य अनुमानप्रसङ्गोऽपि काव्ये आत्मत्वेन परिकल्पितो भवितुमर्हति इति विदुषां जिज्ञासा आगच्छति । अस्मिन् प्रसङ्गे समुद्रबन्धेन कथितं यत् -"व्यक्तिविवेककाराभिमतस्तु अनुमानपक्ष: सिद्धान्तप्रदर्शन- समनन्तरं विचारासहत्वेन दूषितत्वात्"[४] इति । अर्थात् महिमभट्टस्य मतन्तु न प्रस्थानतामर्हति, व्यञ्जनया अनुमानेन गतार्थत्वेन अचमत्कारित्वात् । तथापि अस्य विचार: अपेक्षित: । पुनश्च कविचन्द्रस्य विश्वेश्वरस्य चमत्कारोऽपि सम्प्रदायत्वेन परिकल्पयितुं शक्यते । यद्यपि काव्ये चमत्कार: रस-अलङ्कार-रीति-वक्रोक्ति-ध्वनि-औचित्यादिभिरेव अनुभूयते तथापि अस्य पृथक् चर्चां चमत्कारचन्द्रिकायां कृत्वा नूतनां दिशमुद्भावयति विश्वेश्वर: ।

।। औचित्यसिद्धान्त: ।।

अलौकिकप्रतिभासम्पन्नस्य कवे: प्रपञ्चेऽस्मिन् रस-अलङ्कार-रीति-वक्रोक्ति-ध्वनि-गुण-च्छन्द-: दोषादीनि विविधानि सौन्दर्यवर्द्धकानि तत्त्वानि परिलक्ष्यन्ते । तेषां सन्निवेशने कवि: यद्यपि नियते: निर्द्धारितनियमं

नानुकरोति तथापि औचित्यमवश्यं चिन्तयति । अत: कविपरम्परावाहिनि संसारे समालोचका: औचित्यं नाम काव्यजीवनतत्त्वमाविश्चक्रु: । तत्त्वस्यास्य आदिप्रवर्तक: आचार्यक्षेमेन्द्र: । "औचित्यविचारचर्चा" अस्य प्रामाणिकग्रन्थ: । काश्मीरवास्तव्य: अवन्तिवर्मण: समकालिक: आचार्य: क्षेमेन्द्र: स्वकीयौचित्यविचारचर्च्चायां सूचयति यत् -

उचितं प्राहुराचार्य: सदृश: किल यस्य यत् ।
उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्ष्यते ।।[५]

अर्थात् यत्किमपि वस्तुवर्णनं कालदेशपरिस्थितिशास्त्रादींश्चापेक्ष्य भवति तदुचितमिति कथ्यते । उचितस्य च य: भाव: गुणो वा तदौचित्यं भवति । शैल्यचिकित्सापद्धत्या हस्तस्य च्छेदनं कृत्वा जंघासमीपे यदि संयोज्यते तर्हि यथा शरीरमशोभनं भवति, तथैव शृङ्गाररसवर्णने ओजोगुणसन्निवेशने काव्यमशोभते । एतदेव अनौचित्यम् । तस्याभाव: औचित्यम् ।

अलङ्कारा: बाह्यसौन्दर्यप्रकाशका: ।
शौर्यादय: गुणा: आभ्यन्तिरणसौन्दर्यप्रकाशका: ।

औचित्यं तु बाह्याभ्यन्तरयो: विशिष्टतया प्रकाशकं भवति । यदि काव्ये औचित्यं न भवेत् तार्हि सर्वे गुणालङ्कारादय: आत्मविरहिता इव दृष्टिपथमायान्ति । औचित्यविरहितं काव्यं दोषाय परिकल्प्यते, निर्गुणायते, निन्द्यते च । अनौचित्यं रसभङ्गं जनयति, कवे: कुकवित्वविडम्बनां विशदयति उपहास्यताञ्चावहति । अत उच्यते -

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
औचित्येन निबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ।।[६]
औचित्यमेकमेकत्र गुणानां राशिरेकत: ।
विषायते गुणग्राम औचित्यपरिवर्जित: ।।[७]

अमुमेव सिद्धान्तम् अनुसरन् आचार्य: क्षेमेन्द्र: औचित्यमेव काव्ये विच्छित्तिजनकमिति स्वीकरोति । यथा -

काव्यस्यालमलङ्कारै: किं मिथ्या जनितैर्गुणै: ।
यस्य जीवितमौचित्यं विचिन्त्यापि न दृश्यते ।।
अलङ्कारास्त्वलङ्कारा: गुणा एव गुणास्सदा ।
औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम् ।।[८] इति

अर्थात् व्यावहारिकजगति काव्यजगति च सर्वत्र औचित्यविधानेन कवि: अभीप्सितं फलं लभते। यदि काव्ये जीवितभूतमौचित्यं नास्ति तार्हि औचित्यविरहितगुणालङ्कारादीनां विधानं निष्फलमेव । नियतो हि परस्परोपकारकरुचिरशब्दार्थरूपस्य काव्यस्य उपमोत्प्रेक्षादयोऽलङ्कारास्तु कटककुण्डलादिवत् बाह्यशोभाहेतवोऽलङ्कारा एव । ये माधुर्यादय: गुणा: ते श्रुत-सत्य-शील-शौर्य-वीर्यादिवत् गुणा: । औचित्यन्तु केवलं काव्यस्य स्थिरमविनश्वरं जीवनं, येन विना गुणालङ्कारयुक्तस्यापि काव्यस्य निर्जीवत्वम् । यथा च पारदरसस्य समुचितसेवनेन शरीरे अविनश्वरं नवजीवनं स्फुरति, तथैव शृङ्गारादिरसेन सिद्धस्य काव्यस्य चारुत्वसम्पादकेन औचित्येनैव स्थिरं जीवनं भवति ।

हारादय: लौकिकालङ्कारा: तदा एव शोभामादधति यदा ते उचितस्थानेषु समुचितरूपेण विन्यस्ता: भवन्ति । शौर्यादयो लौकिका: गुणा: अपि एवमेव पात्रेषु औचित्येन प्रयुक्ता: गुणत्वमासादयन्ति । अनौचित्येन प्रदर्शितास्ते गुणालङ्कारादय: न केवलं स्वगुणालङ्कारत्वं जहति, अपि तु उपहासास्पदतां दधति । अतएव तेनोक्तं -

उचितस्थानविन्यासादलंकृतिरलंकृति: ।
औचित्यादच्युता नित्यं भवन्त्येव गुणा: गुणा: ।।[९]

औचित्यस्य महत्त्वं लौकिकैरुदाहरणै: संयोज्य उपश्लोक्यते -

कण्ठे मेखलया नितम्बफलके तारेण हारेण वा
पाणौ नूपुरबन्धनेन चरणे केयूरपाशेन वा ।
शौर्येण प्रणते, रिपौ करुणया, नायान्ति के हास्यताम्
औचित्येन विनारुचिं प्रतनुते नालंकृतिर्नो गुण: ।।[१०]

कण्ठे मेखलाया:, नितम्बे हारस्य, पाणौ नूपुरस्य, चरणे केयूरस्य च विन्यासेन मेखला-हारादय: अलङ्कारा: न केवलं स्वीयमलङ्कारत्वं जहति, अपि तु तस्या: ललनाया: अपि मूढतां प्रदर्शयन्त: तामुपहासास्पदां कुर्वन्ति । तथैव शरणागते प्रपन्ने शौर्यस्य, शत्रौ कारुण्यस्य च प्रदर्शनं न केवलं तं शौर्यादिगुणं दोषास्पदं करोति, अपि तु तं शूरं, कृपालुञ्च हास्यास्पदं विदधाति । एवं च यथा उचितस्थानेषु औचित्येन विन्यासाद् गुणालङ्काराणां महत्त्वं, तथैव काव्येऽपि औचित्येनैव रसरीतिगुणालङ्काराणां प्रयोगेन तेषां रसत्वादीनि भवन्ति । तदैव च काव्ये काव्यत्वम् । अत: औचित्यमेव काव्यस्य जीवितं परमं तत्त्वम् ।

महाकविकालिदास: औचित्यतत्त्वमवलम्ब्यैव मेघदूतं रचयामास । तत्र विरहिण्या: यक्षस्य च वर्णनं मन्दाक्रान्ताच्छन्दसा व्यरचयत् । मन्दाक्रान्ताशब्द एव वियोगशृङ्गारस्य द्योतक: । पुन: स एव कवि: कुमारसम्भवे शृङ्गाररसस्य विनियोजनं कृत्वा औचित्यपरिहारं करोति, येन पार्वतीपरमेश्वरालम्बनक: वैरस्यमावहति ।

अयं औचित्यसिद्धान्त: नाट्यशास्त्र-ध्वन्यालोकादिषु बीजरूपेण संस्थापित: । यथा नाट्यशास्त्रे उक्तम् -

लोकसिद्धं भवेत् सिद्धं नाट्यं लोकस्वभावजम् ।
तस्मान्नाट्यप्रयोगे तु प्रमाणं लोक इष्यते ।।[११]
वयोऽनुरूप: प्रथमस्तु वेषो, वेषानुरूपस्तु गतिप्रचार: ।
गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्य: ।।[१२]
अदेशजो वेषस्तु न शोभां जनयिष्यति ।
मेखलोरसि बन्धे च हास्यायैवोपजायते ।।[१३]

कनौजस्याधिपति: यशोवर्मा स्वीये रामाभ्युदयनाटके मङ्गलपद्ये औचित्यं पुरस्कृत्य यदुपस्थापितं तत् परवर्तिपर्याये भोजराजेन शृङ्गारप्रकाशे अधोलिखितरूपेण प्रस्तावितम् । यथा -

औचित्यं वचसां प्रकृत्यनुगतं सर्वत्र पात्रोचिता
पुष्टि: स्वावसरे रसस्य च कथामार्गे न चातिक्रम: ।
शुद्धि: प्रस्तुतसंविधानकविधौ प्रौढिश्च शब्दार्थयो:
विद्वद्भि: परिभाव्यतामविहितैरेतावदेवास्तु न: ।।[१४]

यशोवर्मणा अस्मिन् श्लोके नाटकानामावश्यकगुणानां विषये उल्लेख: क्रियते । अत्र यस्य वस्तुन: प्राथमिकचर्चा क्रियते, तद्भवति वचनौचित्यम् । अर्थात् नाटके पात्राणां चरित्रं यथा भवति, तथैव तेषां कथनानि)Dialogues(भवेयु: । साहित्यशास्त्रे औचित्यपदस्यायं प्रथमप्रयोग: यशोवर्मणा कृत इति समालोचका: वदन्ति ।

नाट्यशास्त्रस्य मान्यटीकाकारस्य रसोत्पत्तिविषये स्वतन्त्रतया स्वीयमतस्योपस्थापकस्य भट्टलोल्लटस्य त्रीणि पद्यानि राजशेखर-हेमचन्द्र-नमिसाधुभि: उद्धृतानि वर्तन्ते, यत्र औचित्यसिद्धान्तस्योपरि प्रकाश: प्रसार्यते । यथा –

मज्जन-पुष्पावचयनसन्ध्याचन्द्रोदयादिवाक्यमिह ।
सरसमपि नातिबहुलं प्रकृतरसेनान्वितं रचयेत् ॥
यस्तु सरिदद्रिसागरपुरतुरगरथादिवर्णने यत्न: ।
कविशक्तिख्यातिफलो विततधियां नो मत: स इह ॥
यमकानुलोमतदितरचक्रादिभिदोऽतिरसविरोधिन्य: ।
अभिमानमात्रमेतद् ग·रिकादिप्रवाहो वा ॥

एतेषु प्रथमपद्यद्वयं राजशेखरेण काव्यमीमांसायां नवमाध्याये आपराजितिनामकाचार्यस्य नाम्ना उद्धृतम् । परन्तु अन्तिमपद्यद्वयं हेमचन्द्रेण काव्यानुशासने भट्टलोल्लटस्य नाम्ना स्वीकृतम् । अनेन स्पष्टतया प्रतीयते यत् भट्टलोल्लटस्यापरं नाम आपराजितिरासीदिति । यद्वा भवतु अत्र भट्टलोल्लटस्य रसौचित्यवाद: स्पष्टतया प्रतीयते । नाटकादिषु काव्येषु वा मज्जन-पुष्पावचयन-सन्ध्या-चन्द्रोदय-गिरि-नदी-आकाशादीनां वर्णना अवश्यमेव भवेयु: इति तत्तल्लक्षणपरिशीलनेन ज्ञायते । परन्तु भट्टलोल्लट: एतेषां वर्णनासन्दर्भे स्पष्टतया उल्लिखति यत् रसबन्ध-व्याघातकतया बहुदूरं यावत् विस्तृतरूपेण एतेषामुपस्थापना न करणीया । एवमेव अलङ्कारादीनां सन्निवेशनसन्दर्भेऽपि यमकानुलोपमदिनिबन्धनमपि केवलं कवे: अभिमानमेव प्रदर्शयति, न तु रसपोषकता एतेषां भवति ।

रुद्रटाचार्य: अलङ्कारयुगस्य अन्तिमाचार्य: इत्युच्यते । स्वीये काव्यालङ्काराख्ये ग्रन्थे प्रधानतया अलङ्काराणामेव विवेचनं तेन क्रियते । तथापि औचित्यसिद्धान्तविषये अयं पूर्णतया परिचित आसीत् इति कथनेन अत्युक्तिर्नैव भविष्यति । रसेन सह अलङ्काराणां सम्बन्ध: कथं स्यात्? इति विषये तस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मविवेचनं द्रष्टुं शक्यते । काव्यालङ्कारस्य द्वितीयाध्याये अनुप्रकासालङ्कारस्य पञ्चजातीनां विवरणमुपस्थाप्यते । तत: तेषां प्रयोगसन्दर्भेऽपि चर्चा क्रियते । एतदेव तेषाम् अलङ्कारौचित्यस्य निकषोपलं भवति । काव्ये औचित्याधारेणैव अनुप्रासस्य प्रयोग: भवेदिति उद्घोषयता रुद्रटेनोच्यते –

एता: प्रयत्नादधिगम्य सम्यगौचित्यमालोच्य तथार्थसंस्थाम् ।
मिश्रा: कवीन्द्रै रचनाल्पदीर्घा: कार्या मुहुश्चैव गृहीतमुक्ता: ॥[१५]

अयमपि रसौचित्यस्यैव सिद्धान्त: । रुद्रटस्य अस्मिन् पद्ये "गृहीतमुक्ता:" इत्यमुम् अंशं पुरस्कृत्यैव आनन्दवर्धनाचार्य: "काले च ग्रहणत्यागौ" इति अलङ्कारसन्निवेशनप्रक्रियाया: आविष्कारमकार्षीत् ।

रुद्रटादनन्तरमौचित्यसिद्धान्तस्य विकासे प्रमुखं स्थानमानन्दवर्धनाचार्यस्य आगच्छति। असौ ध्वन्यालोके औचित्यतत्त्वस्य व्यापकं समीक्षणं विहितम्। आनन्दवर्धनमतानुसारेण रस एव काव्ये सारभूत: पदार्थ: इति स्वीक्रियते। अयं कथमपि वाच्यो न भवति। ध्वनिना एव अस्याभिव्यक्तिर्भवति। अस्य रसस्याभिव्यक्तिसन्दर्भे औचित्यमेव सर्वातिशायि वस्तु। वस्त्वलङ्कारादय: रसस्य बाह्यपरिधानानि भवन्ति। आनन्दवर्धनेन ध्वन्यालोके अलङ्कारौचित्यम्, गुणौचित्यम्, स««टनौचित्यम्, प्रबन्धौचित्यम्, रसौचित्यमिति सन्दर्भाणां विशदचर्चा क्रियते।

तन्मतानुसारेण अलङ्कार्यं विना अलङ्काराणां निरर्थकता एव। अत: रसादिपरिपुष्ट्यर्थमेव अलङ्काराणां विनिवेशनं करणीयम्। यथोक्तं तेन –

रसभावादितात्पर्यमाश्रित्यविनिवेशनम्।
अलंकृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधनम्॥[१६]

अपि च -

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धश्शक्यक्रियो भवेत्।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्य: सोऽलङ्कारो ध्वनौ मत:॥[१७]

इति।

अलङ्काराणां सन्निवेशनसम्बन्धि-औचित्यमपि तेन ध्वन्यालोककारेण प्रदा|शतम्। यथा -

विवक्षातत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन।
काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता॥
निर्व्यूढावपि चाङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम्।
रूपकादिरलङ्कारवर्गस्याङ्गत्वसाधनम्॥[१८]

घटनौचित्यसन्दर्भे आनन्दवर्धनेनोक्तं यत् पदानां विशिष्टयोजना घटनेति कथ्यते। एषा प्रायश: त्रिविधा भवति। यथा - असमासा, मध्यमसमासा, दीर्घसमासा चेति। गुणैस्सह अस्या: सम्बन्ध: घनिष्ठोऽस्ति। अस्या: सन्निवेशोऽपि गुणाधारेण रसाभिव्यक्तिपरकतया क्रियते। यथोक्तं तेन-

गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती माधुर्यादीन् व्यनक्ति सा।
रसास्तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययो:॥[१९]

काव्येषु प्रधानास्वादविषय: यद्यपि रस इत्युच्यते, तथापि तत्र वक्ता)पात्राणि (, वाक्यम्) प्रतिपाद्यविषय(:, तथा विषय) :अभिप्रेतार्थतात्पर्यम्(इति एतेषां त्रयाणां गौणविषयाणामपि औचित्येन सह सम्बन्ध: वर्तते। एतेषामौचित्यपूर्णपरिवेषणमपि जागरूकतया करणीयम्।

आनन्दवर्धन: प्रबन्धध्वनिविषये काव्यानां नाटकानां च इतिवृत्तं द्विधा विभज्यते। यथा – एकवृत्तम्)पुराणादिप्रसिद्धम्(, उत्प्रेक्ष्यम्)कविकल्पनाप्रसूतम्(इति। द्वयोरपि इतिवृत्तयो: औचित्यमत्यावश्यकमिति तेन उल्लिखितम्। यथा -

विभावभावानुभावसञ्चार्यौचित्यचारुण:।
विधि: कथाशरीरस्य वृत्तस्योत्प्रेक्षितस्य च॥[२०]

प्रबन्धौचित्यसन्दर्भे आनन्दवर्धनस्य सिद्धान्त: अतीव मार्मिक इव प्रतिभाति । अस्योल्लङ्घनेन- अङ्गस्यातिविस्तार:, अङ्गिन: अननुसन्धानम्, अनङ्गकीर्त्तनम्, प्रकृतिविपर्यय: इति
चत्वारो रसदोषा: परापतन्ति।

ध्वन्यालोककार: रीतिवृत्त्यौचित्यविचारमपि प्रस्तौति । तन्मतानुसारेण भरतमुनिना प्रदर्शिता: कैशिक्यादिवृत्तय: अथवा उपनागरिकादिरीतय: अनुचितरूपेणोपनिबद्धा: रसभङ्गस्य कारणतां यान्ति । यथा - 'यदि वा वृत्तीनां भरतप्रसिद्धानां कैशिक्यादीनां काव्यालङ्कारान्तरप्रसिद्धानाम् उपनागरिकाद्यानां वा यदनौचित्यं तदपि रसभङ्गहेतु: ।" (ध्वन्यालोके तृतीयोद्योते(

तर्हि कथं तेषां योजना स्यादित्युच्यते तेन –

रसाद्यनुगुणत्वेन व्यवहारोऽर्थशब्दयो:।
औचित्यवान् यास्ता एव वृत्तयो द्विविधा: स्मृता: ।।[२१]

अन्तत आनन्दवर्धनेनोच्यते कवीनां कृते उपदेशस्वरूपेण -

वाच्यानां वाचकानाञ्च यदौचित्येन योजनम् ।
रसादिविषयेणैतद् मुख्यं कर्म महाकवे।।२२ :

आनन्दवर्धनाचार्य- यथा औचित्यस्य अनौचित्यस्य वा विवेकसीमानं तृतीयोद्योते उपस्थापयति। :प्रकृते :

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।
औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ।। (ध्वन्यालोके तृतीयोद्योते)

अस्याअवतारणा अनौचित्यं रसविनाशस्य प्रधानहेतुत्वमुपस्थापयति । औचित्यस्य समावेश एव :कारिकाया : रसस्योत्कृष्ट अयमेव :इति तेन कथ्यते । औचित्यस्य सुन्दरतमोपादेयमन्त्र :उपाय भवति । औचित्यसिद्धान्तस्य अस्यैव सिद्धान्तस्य भित्तिभूमेरुपरि :विशालप्रासादतिष्ठति । अभिनवगुप्त' - लोचनटीकायां वदति :तथा ह्यचेतनं शवशरीरं कटककुण्डलाद्युपेतमपि न भाति, अलङ्कारस्याभावात् । यतिशरीरं कटकादियुक्तं हास्यावहं भवति, अलङ्कार्यस्यानौचित्याद्इति। "

कवीनां मङ्गलं कामायमानो जयमङ्गलाचार्योऽपि कवीन् कविशिक्षायां शिक्षयति -

औचित्यं श्लाघ्यते तत्र कविताजीवितोपमम् ।
कवयस्तदजानन्तकीर्त्तिभाजनम् ।।२३ इति ।। :कथं स्यु :

कुन्तकेनाप्युच्यते -

आञ्जस्येन स्वभावस्य महत्त्वं येन पोष्यते ।
प्रकारेण तदौचित्यमुचिताख्यानजीवितम् ।।२४

पाश्चात्यापरिलक्ष्यन्ते केच :अपि औचित्यस्य परिपोषका :न। तेषु अरस्तू, लाङ्गिनस:, होरेस:, पोपइत्येतेषां : नामानि विशेषरूपेण स्वीक्रियन्ते।

भारतीयालोचनाजगति एवं प्रकारेण औचित्यसिद्धान्तस्य विकासपरिलक्ष्यते। औचित्यं काव्यस्य आत्मा :क्रमश : इत्यपि उचितस्' क्षेमेन्द्रेणोद्घोषितमस्ति। परन्तु क्षेमेन्द्रस्य यो भाव ":इति मतानुसारेण औचित्यं कश्चन सम्बन्ध : विशेष एव कल्प्यते। येन सह तस्य सम्बन्धो भवति, असौ भवति रस :। रसज्ञानं विना औचित्यस्य सत्ताया : वृक्षस्य मूलाभावे पल्लवानां :स्वीकार इत्युच्यते :स्वीकारसमो भवति। काव्यस्य सर्वस्वमेव रस, तर्हि तस्य रसस्यानुगुणतया कस्यापि काव्याङ्गस्य औचित्यं तथा च अननुगुणतया अनौचित्यं निर्धार्यते।

क्षेमेन्द्रेण पद-निपात-उपसर्ग-विशेषण-वचन-लिङ्ग-कारक-क्रिया-रस-अलङ्कार-गुण-प्रबन्ध-वाक्य-। तत्तदुदाहरणानि तत्र :औचित्यस्य प्रतिपादिता :सप्तविंशभेदा :सत्त्वादय-तत्त्व-व्रत-कूल-देश-काल औचित्यविचारचर्चायामाकलयितुं शक्यन्ते। प्रबन्धवृद्धिभयान्नात्र विचार्यते।

औचित्यस्य व्यापकताविषये महामहोपाध्याया स्वग्रन्थे :कुप्पुस्वामिशास्त्रिवर्या :High ways and Byways of Literary Criticism in Sanskrit इत्यत्र एकं रेखाचित्रं समुपस्थापितवन्तउच्य :। तै :ते -

औचितीमनुधावन्ति सर्वे ध्वनिरसोन्नया। :
गुणालङ्कृतिरीतीनां नयाश्चेनृजुवाङ्मया।। :

अस्मिन् चित्रे सम्पूर्णतया परिधिरियमौचित्यं सूचयति। एतदेव भारतीयकाव्यशास्त्रै : बृहत् त्रिकोणक्षे :व्यापकतमकाव्यतत्त्वरूपेण स्वीक्रियते। अस्य वृत्तस्य अन्तत्रं वर्तते। अस्य शीर्षस्थाने रसअधश्च : :ध्वनि, अनुमानमिति वर्तेते। रस:। ध्वनि :शीर्षस्थानत्वेन सूचित :, अनुमितिइति सिद्धान्तद्वयं तदभिव्यक्तिमात्रमेव : एकं लघुवृत्तमस्ति :। अन्त, अस्य परिधि कथनस्य विशिष्टप्रकार :कवे :वक्रोक्तिरित्युच्यते। वक्रोक्ति :इत्युच्यते। अस्य लघुवृत्तस्यान्तवर्तते :लघुत्रिकोणक्षेत्रमस्ति। अस्य शीर्षस्थाने रीति :एकं पुन :, अधश्च गुणा:, अलङ्कारा : । :भवेयु :काव्यस्य बहिरङ्गसाधनानि भवन्ति। एते सर्वेऽपि वक्रोक्त्याश्रिता :गुणालङ्कारादय-। रीति :सूचिता

सहायकाचार्य:
अनुसन्धानप्रकाशनविभाग:
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय:, तिरुपति:, 517507

– टिप्पणी –

१(समुद्रबन्धनस्य) ४.पृ - अलंकारसर्वस्वटीका (
२२८.पृ - काव्यविच्छित्तिमीमांसा (
३२५.पृ - :अलंकारप्रस्थानविमर्श (
४ (समुद्रबन्धेन) ४.पृ - अलङ्कारसर्वस्वम् (

५१२.पृ/७.श्लो - औचित्यविचारचर्चा (
६१४/३ - :ध्वन्यालोक (
७:धर्मबिन्दुटीकायां मुनिचन्द्र (, पृ१९.
८६-५.पृ/५-४.श्लो - औचित्यविचारचर्चा (
९९.पृ/६.श्लो - तत्रैव (
१०१०.पृ - तत्रैव (
११ ११३/२६ - नाट्यशास्त्रं (
१२६८/१४ - तत्रैव (
१३६९/२३ - तत्रैव (
१४ शृङ्गारप्रकाशे प्रथमभाग (
१५३२/२ - (रुद्रटस्य) :काव्यालङ्कार (
१६२७/२ - :ध्वन्यालोक (
१७१०/२ - तत्रैव (
१८- तत्रैव (२४२-४१/
१९६/३ - तत्रैव (
२०तत्रैव (
२१३३/३ - तत्रैव (
२२३६/३ - तत्रैव (
२३१४९.पृ/ :काव्यविच्छित्तिमीमांसायामुद्धृत / कविशिक्षायाम् (
२४५३.का/१ - .वक्रोक्ति (

****

महाभारतस्थोद्योगपर्वणः तद्धितशब्दानामध्ययनम्

डॉ. जयवन्त चौधरी

भगवतो वेदव्यासस्य विज्ञानभूम्नः सर्वोत्तमं रत्नमिदं महाभारतं भारतीयजीवनं सम्पूर्णमालोकयति। अयमेक एव ग्रन्थः सकलवेदवाङ्मयस्य चतुर्विधपुरुषार्थानां, सामाजिकसांस्कृतिकराजनैतिकचेतनायाश्च - प्रतिनिधिः वर्तते।

सकलविषयैस्समुल्लसितमिदं महाभारतं विचिन्तकैः पञ्चमवेदः इति सम्मानितं वर्तते। एकस्मिन् महाभारते ज्ञाते चतुर्दशविद्याप्रतिपाद्यं सर्वमेव विज्ञातं भवेदिति कथने नातिशयोक्तिः।अत एवोच्यते -

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥[1]

अस्मिन्महाभारते सकलशास्त्रतत्त्वैस्साकं प्रत्येक मानवस्य जीवनपरमार्थभूतानां चतुर्विधपुरुषार्थानां सन्निवेशः कृतः इत्यपि विज्ञायते । यथा -

अर्थशास्त्रमिदं पुण्यं धर्मशास्त्रमिदं परम्।
कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना॥[2]

वस्तुतः महाभारतं गूढार्थयुक्तं, मोक्षदायकं, ज्ञानविज्ञानरत्नं, कर्मभक्तियोगयोश्शास्त्रम्, अध्यात्मविद्यायाः जनकं, भारतीयेतिहासस्य पथप्रदर्शकं, सर्वार्थसाधकं, सर्व शास्त्रभाण्डागारमिति सम्प्रवदन्ते विद्वांसः।

महाभारतं भारतस्योज्ज्वलज्ञानपरम्पराया जीवद्रूपं वर्तते। वेदोपनिषदां रहस्यं जानन्नपि महाभारताख्यानानभिज्ञो जनो विचक्षणो भवितुं नार्हति । महाभारतवैशिष्ट्यविषये भगवान् वेदव्यासोऽब्रवीत्स्वयम्। तथा हि -

यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदो द्विजः।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः॥[3]

इत्थं चतुर्विधपुरुषार्थसाधकं महाभारतं सर्वज्ञानविज्ञानरहस्यस्य शास्त्रमित्यभिधीयते। धर्मार्थकाममोक्षाभिधाश्चत्वारः पुरुषार्थाः प्रथन्ते।

तत्र मोक्षस्यैव परमोपादेयत्वं सच्चिदानन्दस्वरूपे स्थितित्वात्, नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च। तदुक्तम् - **आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति इति।**[1] इतरेषां त्रयाणां पुरुषार्थानां मोक्षोपायरूपतया अनित्यतया च न तादृशं महत्त्वं विद्यते। तथाहि **-कर्मचितो लोक...**[2] इत्यादीनाम् अनित्यत्वश्रवणात् अनात्मत्वाच्च । चतुर्विधस्यापि पुरुषार्थस्य साधकोऽपौरुषेयो वेदः, आप्तोपदिष्टत्वाद्, अनाप्तानुक्तत्वाद्, ईश्वरनिःश्वसितत्वाद्, पुंदोषानस्पृष्टत्वाद्वा नितरां प्रामाण्यं भजते । तत्र परमपुरुषार्थविषये अस्यैव प्रामाण्यं, पुरुषपोषकारकस्य शास्त्रान्तरस्य त्वेतदनुगुणस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगतम्। तत्र अङ्गत्वेन प्रशस्तत्वाद् अङ्गतां गतेषु वेदाङ्गेषु वेदपुरुषस्य मुखमिव मुख्य व्याकरणमिति न तिरोहितं विपश्चिताम्।

किञ्च शास्त्रस्यास्य मोक्षसाधनत्वं हरिणा इत्थं प्रतिपादितम् -

तद्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते॥[3]

अर्थात् व्याकरणम् अज्ञानबन्धदुःखान्मोक्षस्य ब्रह्मसाक्षात्काररूप -स्य द्वारमस्ति, अपभ्रंशरूपाणां दोषाणाम् अपनयसाधनं वर्तते। यथा आयुर्वेदः शारीरदोषाणां वातपित्तकफानां तत्प्रभावाणां च ज्वरादिरोगाणामपनयसाधनं तथा व्याकरणं वाग्दोषाणामपभ्रंशानामपनयसाधनमस्ति । एषा व्याकरणविद्या सर्वासु विद्यासु पवित्रविद्यात्वेन राजते।

संस्कृतवाङ्गमयस्य आर्षा: ये प्राचीनव्याकरणग्रन्थाः, तेषु सर्वाङ्गपरिपूर्ण पाणिनीयव्याकरणमेव साम्प्रतं विद्यते। पाणिनीयव्याकरणं संस्कृतव्याकरणस्यानपमो निधिः। अनेन पाणिनिना देववाण्या: समग्रं प्राचीनार्वाचीनवाङ्मयं मार्तण्डेनैव देदीप्यमानं कृतम्। भारतीयप्राचीनाचार्याणां शब्दविषयकं सूक्ष्मचिन्तनं, परिपक्वज्ञानम्, अद्भुतप्रतिभानिदर्शनं च कुरुते पाणिनीयशब्दानुशासनम्।

अष्टकम्, शब्दानुशासनम्, वृत्तिसूत्रमिति पर्यायैः व्यवह्रियमाण: "अष्टाध्यायी" नामक: ग्रन्थः न कस्यचित् विदुषः अपरिचितः। ग्रन्थमिमं पाणिनिः व्यरचयत्। आचार्यः पाणिनिः भगवन्तं महेश्वरमाराध्य चतुर्दश सूत्राणि अलभत।

पाणिनेः शब्दान्वाख्यानप्रकारः

सुशब्दोपदेशेन अपशब्दोपदेशेन उभयोपदेशेन वा साधुशब्दानामन्वाख्यानं कर्तुं शक्यते । सुशब्दोपदेशे "ततोऽन्ये असाधवः" इति, अपशब्दोपदेशे "ततोऽन्ये सुशब्दाः" इति ज्ञातुं शक्यते। उभयोपदेशे तु साधुशब्दाः असाधुशब्दाश्च स्पष्टं ज्ञातुं शक्यन्ते। एवम् उपदेशस्य प्रकारत्रये सुशब्दापशब्दोभयोपदेशरूपः अन्त्यः प्रकारः प्रकारान्तरापेक्षया गुरुप्रयत्नसाध्यः।

अपशब्दोपदेशरूपः द्वितीयप्रकारः यद्यपि उभयोपदेशापेक्षया लघुरेव, तथापि सुशब्दोपदेशरूपप्रथमप्रकारापेक्षया गुरुभूतः। देश-काल-पुरुषभेदभिन्नानाम् अपशब्दानां सुशब्दापेक्षया आधिक्यात् तेषामुपदेशः न लाघवाय कल्पते। अतः सुशब्दोपदेशरूपः प्रथमप्रकार एव लघुभूतः, किञ्च सर्वेषाम् उपादेयत्वेन प्रधानभूता इष्टाश्च सुशब्दा एव। अतः लघुना उपायेन शास्त्रं प्रवर्तितं भवति, इष्टान्वाख्यानं च कृतं भवति इति मत्वा भगवता पाणिनिना शब्दान्वाख्यानाय पूर्वोक्तान्वाख्यानप्रकारत्रये सुशब्दोपदेशरूपः प्रथमः प्रकारः एव स्वीकृतः।[1]

प्रत्ययेषु तद्धितानां प्राधान्यम्

प्रधानभूतेऽत्र भागे प्रत्ययान्तरापेक्षया तद्धितसंज्ञकप्रत्ययानां वैलक्षण्यं प्रामुख्य चास्ति। एषामर्था अपि व्यापकाः यथा -

१.तद्धितप्रत्ययविधायकानि सूत्राणि प्रत्ययान्तरविधायकसूत्राणामपेक्षया अधिकसंख्याकानि।

२. तद्धितप्रत्ययाः प्रत्ययान्तरापेक्षया अधिकसंख्यकाः॥

३. तद्धितप्रकृतिः क्वचित् सुबन्तम् भवति। यथा - 'आमुष्यायणः'

इत्यादौ **नडादिभ्यः फक्**[2] इत्यादिभिः सुबन्तरूपप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तिः। क्वचित् प्रातिपदिकं प्रकृतिः। यथा 'वायव्यम्' इत्यादौ **वाय्वृतुपित्रुषसो यत्**[3] इत्यादिभिः वायु इति प्रातिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तिः। क्वचित्तिङन्तं प्रकृतिः। यथा - पचतितमाम्, पचतिरूपम्, पचतिदेश्यम् इत्यादौ **तिङश्च**[4] इत्यादिभिः तिङन्तरूपप्रकृतेः प्रत्ययः।

क्वचित् समासान्तं प्रकृतिः। यथा - शैष्योपाध्यायिका, काकोलूकिका, कुत्सकुशिकिका' इत्यादौ **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च**[५] **, द्वन्द्वादुन्वैरमैथुनिकयोः**[६] इत्यादिभिः समासरूपप्रकृतेः प्रत्ययः। क्वचित् कृदन्तं प्रकृतिः। यथा - कृत्रिमम्, व्यावक्रोशी, सांराविणम् इत्यादौ **क्त्रेमम्नित्यम्**[७] , **णचः स्त्रियामञः**[८],

अणिनुणः[९] इत्यादिसूत्रैः कृदन्तरूपप्रकृतेः प्रत्ययः। क्वचित् स्त्रीप्रत्ययान्तं प्रकृतिः। यथा - वैनतेयः, श्यैनेयः इत्यादौ **स्त्रीभ्यो ढक्** [१०] इत्यादिभिः स्त्रीप्रत्ययान्तरूपप्रकृतेः प्रत्ययः। क्वचित् अव्ययरूपप्रकृतेः प्रत्ययः। यथा - 'इहत्यः' इत्यादौ **अव्ययात्त्यप्**[११] इत्यादिभिः अव्ययरूपप्रकृतेश्च तद्धितप्रत्ययाः अर्थविशेषे विहिताः दृश्यन्ते।

महाभारतस्थोद्योगपर्वणः तद्धितशब्दानामध्ययनम्

यद्यपि बहुभिः महाभारतभाष्यकर्तृभिः कृतैः भाष्यैः महाभारतस्थोद्योगपर्वणः तद्धितान्तशब्दानां विषये ज्ञातुं शक्नुमः, तथापि तत्र तत्र विक्षिप्तानामंशानामेकत्र कयाचित् रीत्या योजने अध्येतृणाम् अनायासेन तस्य ज्ञानं भवतीति हेतोः अत्र प्रयत्नः विहितः। महाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवत्यधिक एकशतमध्यायाः सन्ति तथा च ६०६३ श्लोकाः सन्ति। महाभारतस्थोद्योगपर्वणः तद्धितशब्दानामध्ययनावसरे केचन तथा शब्दाः सन्ति येषां प्रयोग: महाभारत एव वर्तते। अन्यत्र न। अन्यत्र इत्युक्ते लोके तेषां शब्दानां प्रयोगः न दृश्यते। यथा – आर्जुनिः- अभिमन्यु इत्यर्थः। अस्य शब्दस्य प्रयोगः महाभारत एव दृश्यते, कुत्रचित् महाकाव्येषु अपि। परन्तु लोके भाषणे अभिमन्युः इति कथनावसरे आर्जुनिः इति शब्दस्य प्रयोगं कोऽपि न करोति। तादृशाः तद्धितान्तशब्दा : यथा – भारद्वाजः, द्वैपायनः,माद्रेयः, इत्यादि | परन्तु अस्मिन् शोधपत्रे केषाञ्चन विशेष तद्धितशब्दानामेव विचारः कृतः यथा -

१. द्रौणिः

ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारतः।
मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम्॥[१]

द्रोणस्यापत्यमिति विग्रहे द्रोणशब्दात् **अत इञ्**[२] इति सूत्रेण इञि प्रत्यये द्रोण + इञ् इति स्थिते अनुबन्धलोपे द्रोण + इ इति जाते, आद्यचो वृद्धौ सत्यां द्रौण+इ इति स्थिते, भसंज्ञायां **यस्येति चं**[३] इति सूत्रेणाकारलोपे कृते द्रौण + इ इति स्थित्यां प्रातिपदिकत्वात् प्रथमैकवचने सुप्रत्यये रुत्वे विसर्गे च **द्रौणिः** इति रूपं सिद्ध्यति। अश्वत्थामा इत्यर्थः। द्रौणि इति शब्दस्य प्रयोगः उद्योगपर्वणि त्रयोदशवारं वर्तते|

श्रीमान् आप्टे महोदय: द्रौणायणिः इति फक्प्रत्ययान्तपदमपि अश्वत्थाम्नः विशेषणरूपेणाङ्गीकरोति।[४]
यथा वेणीसंहारे – **यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायनिः क्रोधनः।**[५]

२. मातङ्गः

इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः।
धर्माय चैव प्राणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ।।[६]

मतङ्गस्यापत्यमिति विग्रहे मतङ्गशब्दात् **तस्यापत्यम्**[७] इत्यनेन षष्ठ्यन्तात् समर्थादपत्यार्थे अणि प्रत्यये कृते मतङ्ग + अण् इति स्थिते अनुबन्धलोपे मतङ्ग + अ इति जाते णित्वादाद्यचो वृद्धौ सत्यां भत्वेनाकारलोपे मातङ्ग इति जाते ततः प्रातिपदिकत्वात् सौ, रुत्वे विसर्गे च **मातङ्गः** इति रूपं सिद्ध्यति। मातङ्गनामक ऋषिविशेषः।

हस्ती इत्यमरः। **गजेऽपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च।**[१] **श्वपचः** इति मेदिनी [२]।

उद्योगपर्वणि अन्यत्र सर्वेष स्थलेषु **मातङ्ग** इति शब्दस्य **हस्ती** इत्यर्थः स्वीकृतः|

मातङ्गः इति शब्दस्य प्रयोगः उद्योगपर्वणि चतुर्वारं वर्तते|

३.पाञ्चालकः

तत आसादयामास पुरोधा द्रुपदं पुरे।
तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्थ्यं च सुसत्कृतम्।
प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिन ।[३]

पञ्चालेषु भवः इति विग्रहे पञ्चालशब्दात् **जनपदतदवध्योश्च**[४] जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिन वुञ्प्रत्यये पञ्चाल + वुञ् इति स्थिते, अनुबन्धलोपे, पञ्चाल + वु इति जाते ञित्वाद्दाद्यचो वृद्धौ कृतायां भत्वेनाकारलोपे च कृते पाञ्चाल + वु इति जाते **युवोरनाकौ**[५] इति वुस्थाने अकादेशे पाञ्चालक इति जाते. तत. प्रातिपदिकत्वेन सौ, रुत्वे विगर्से च **पाञ्चालकः** इति रूपं सिद्ध्यति। **द्रुपदः** इत्यर्थः।

पञ्चालो नाम जनपदविशेषः तस्मिन्नवधौ भवः इत्यर्थः । यथा बालमनोरमायां - **त्रैगर्तो नाम जनपदविशेषस्यावधिः। आदर्शो नाम जनपदः। तत्र भव इत्यर्थः ।**

४. गुह्यकः

गुह्यकः इति शब्दस्य महाभारतस्थोद्योगपर्वणि द्वौ अर्थौ स्विकृतौ |

तत्र प्रथमः - **गुह्यकम्**

ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान्।
प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ।।[६]

गोपनीयरूपेण चलति इति विग्रहे **दण्डादिभ्यो यत्**[७] इति सूत्रेण गुहाशब्दस्य दण्डादिगणे पठितत्वात् यत्प्रत्यये कृते गुहा + यत् इति जाते अनुबन्धलोपे, गुहा + य इति जाते भत्वेनाकारलोपे च गुह्य इति जाते ततः **संज्ञायां कन्** इति कन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे च गुह्यक इति जाते, ततः प्रातिपदिकत्वात् सौ, अमादेशे, पूर्वरूपे च **गुह्यकम्** इति रूपं सिद्ध्यति। **अस्त्रविशेष** इत्यर्थः।

द्वितीयः- **गुह्यकः**

अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह।
करिष्यामीति चैनां स प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ।।[१]

गुहति निधिं धनविशेष रक्षतीति विग्रहे गहाशब्दात् **दण्डादिभ्यो यत्**[२] इति सूत्रेण यत् प्रत्यये कृते गुह्य + यत्, प्रक्रिया पूर्ववत्।

देवयोनिविशेषः । स तु कुबेरानुचरः निधिरक्षको मणिभद्रादियक्षभेदः।

शब्दकल्पद्रुमे[३] यथा -

निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युगुह्यकसंज्ञकाः।
गुहां कुत्सितं कायति शब्दायते प्रकाशयति वा ।।

कै। कः। यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यस्य। शंसिदुहिगुहिभ्योवेति काशिकोक्ते क्यप् वा इति शब्दकल्पद्रुमः।

गुह्यकः इति शब्दस्य प्रयोगः उद्योगपर्वणि द्विवारं वर्तते|

५. कुरुः

कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीराः , तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षा।
विश्रम्य चत्वार्युषसः प्रतीताः , सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ।।[4]

कुरूणामपत्यं राजा वा इति विग्रहे कुरुशब्दात् **कुरुनादिभ्यो ण्यः**[५] इति सूत्रेण जनपदवाचकात्, अपत्ये क्षत्रियवाचकाद्वा ण्यप्रत्यये कुरु + ण्य इति स्थिते, **ते तदाजाः**[६] इति ण्यप्रत्ययस्य तद्राजसंज्ञाया **तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्**[७] इति ण्यप्रत्ययस्य लुकि कृते ततः प्रातिपदिकत्वात् सौ, रुत्वे विसर्गे च **कुरुः** रूपं सिद्ध्यति।

कुरु इति शब्दस्य प्रयोग: व्यासेन उद्योगपर्वणि शताधिकवारं कृतः। तत्र पृथक् पृथक् अर्था: स्वीकृता: व्यासेन। यथा - दुर्योधनः, कौरवः, भीष्मः, कुरुदेशीया: इत्यादयः।

शब्दकल्पद्रुमे[८] कुरुविषये यथा – आग्नीध्रराजपुत्रः। स तु प्रियव्रतराजपौत्रः । वैवस्वतमनुवंश्यश्चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स तु सम्बरणराजभार्यायां सूर्यकन्यायां तापस्यां जातः। अयमेव कुरुक्षेत्रपति: धार्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्वपुरुषः। यथा -

योऽजमीढसुतेष्वन्य ऋक्षुः सम्बरणस्ततः।
तपस्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरूः।
परीक्षित् सधनुर्जनिब्धाश्वः कुरोः सुताः ।।

भक्तम्, देशविशेष: इति मेदिनी [१]। यथा – **कुरुर्नृपान्तरे भक्ते पुमान् पुंभूम्नि नीवृति।**

यत्र कुरुशब्दस्य प्रयोगः "कुरुदेशवासी' इत्यस्मिन्नर्थे भवति, तत्र बहुवचनान्तप्रयोगः। यथा गीतायाम् (१.२५) - **उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति।**

६. ऐरावतः

ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः।
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ।।[२]

इरा = जलानि विद्यन्तेऽस्मिन् इति इरावान् (समुद्रः) **(तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्)**[३] विगहे इरावच्छब्दात् भवार्थ **तत्र भवः**[४] इति सूत्रेण अण्प्रत्यये इरावत + अण्, अनुबन्धलोपे इरावत् + अ इति जाते, णित्वादाद्यचो वृद्धौ सत्याम् ऐरावत इति जाते ततः प्रातिपदिकत्वात् अम् प्रत्यये पूर्वरूपे **ऐरावतम्** इति रूपं सिद्धम् । **इन्द्रस्य हस्ती** इत्यर्थः।

शब्दकल्पद्रुमे[५] यथा – इन्द्रहस्ती। स तु शुक्लवर्ण चतुर्दन्तः। समुद्रमथनोत्थितः पूर्वदिग्गजञ्च। तत्पर्यायः।

अभ्रमातङ्गः ऐरावणः अभ्रमुवल्लभ इत्यमरः[६] । यथा - **ऐरावतोऽभ्रमातङ्गरावणाभ्रमुवल्लभाः** इति।

आप्टे[७] यथा – **इन्द्रकुञ्जरः, श्रेष्ठहस्ती।**

लकुचवृक्षः, नागभेदः इति मेदिनी [८]। यथा - **ऐरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गेलकुचन्द्रुमे।**

उद्योगपर्वण्यपि चतुर्षु स्थलेषु ऐरावत: इति शब्देन **नागविशेषश्यैव** ग्रहणं कृतम् । अत्र इरावत: कुले जातः इति विग्रहे तत्र जातः इति सूत्रेण अण् प्रत्ययः | शेषप्रक्रिया पूर्ववत्। यथा

आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ।
कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा।[९]

अन्यत्रापि -

ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट्।[१०]
बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च।[११]
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च।[१२]

उपसंहारः

एवं प्रकारेण महाभारतस्य उद्योगपर्वणि बहवः तद्धितान्तशब्दाः सन्ति येषां सम्यगध्ययनेन महाभारतश्लोकानामर्थाः इतोऽपि सरला भवन्ति | पुराकाले तद्धितशब्दानां प्रयोगः जनाः कुर्वन्ति स्मः परन्तु इदानीं तद्धितान्तप्रयोगाः दिनानुदिनं क्षीणाः सञ्जाताः। एतां दुर्दशां दृष्ट्वा व्याकुलाः प्रयोगमर्मज्ञाः दुःखेन वदन्ति - **गतास्तद्धितान्ता मृताः प्रक्रियाजाः हताः सन्धिबन्धाः लुङश्च प्रयोगाः।** इदानीन्तनानां जनानां प्रवृत्तिः कृदन्ते, सुबन्ते, कदाचित्तिङन्ते च दृश्यते। शिवमहिम्नस्तोत्रे तद्धितान्तशब्दाः बाहुल्येन प्रयुक्ताः सन्ति। तद्धितान्तप्रयोगे ह्रास अस्ति चेदपि वैयाकरणः, शाब्दिकः, नैयायिकः, मीमांसकः, शिक्षकः इत्यादि शब्दाः भाषातः बहिष्कर्तुं न शक्याः। कौन्तेयः, पार्थः, वासुदेवः, पाणिनिः, राघवः, वासिष्ठः, आञ्जनेयादि शब्दास्तद्धितज्ञानां मनसि भारतीयशब्दसंस्कृतिम् इतिहासयन्ति।

पाद टिप्पणी -

१. महा.आ.प.५६.३३
२. महा.आ.प.५६.२१
३. महा.१.२
४. छा.उ.८.१.६
५. बृ.उ.२.४.१५
६. वा.प.ब्र.का.१४
७ . पाणिनीय तद्धितभागस्य विशिष्टमध्ययनम्
८ . अष्टा ९९.१.४.
९अष्टा . .२.४. ३०
१० . अष्टा. ५६.३.५.
१ . १.१.५.अष्टा ३२
१२ . १२५.३.४.अष्टा
१३. २०.४.४.अष्टा
१४ १४.४.५.अष्टा .
१५ १५.४.५.अष्टा .
१६ १२०.१.४.अष्टा .
१७१०३.२.४.अष्टा .
१८ १७ .५४.प.उ .

१९ ९५.१.४.अष्टा .
२० .४.१. अष्टा .
२१ ४८२.प.को.श.आ.शि .
२२ ३१.३.सं.वेणी .
२३ २०१.१२५.प.उ.१ .
२४९२.१.४.अष्टा .
२५ २१.३.३.को.अ.
२६ ४५.२५.को.मे.
२७१६.१९३.प.उ .
२८ १६६.१.४.अष्टा .
२९ १.१.७.अष्टा .
३० .उ११.१८१.प.
३१६६.१.५.अष्टा .
३२ २४.१९२.प.उ .
३३ ६६.१.५.अष्टा .
३४२.भा.द्रु.क.शा .,पृ ३४४.
३५ १.१.प.उ .
३६ १७२.१.४.अष्टा .
३७ १७४.१.४.अष्टा .
३८ ६२.४.२.अष्टा .
३९. शा२.भा.द्रु.क.,पृ१५१.
४० १६.१२४.को.मे .
४१ .१८.प.उ .
४२ ९४.२.५.अष्टा .
४३ ५३.३.४.अष्टा .
४४१.भा.द्रु.क.शा .,पृ ३३९.
४५ ३०.१.को.अ .
४६ २६९.पृ.को.शिआ.वा .
४७१९२.६८.को.मे .
४८ ११.१०१.प.उ .
४९ .१०१.प.उ .
५०१९.१०७.प.उ .

सौन्दर्यलहरी इति स्तोत्रग्रन्थे दार्शनिकतत्त्वानि

डॉ. पल्लवी कावळे

'स्तोत्रं कस्य न तुष्टये।'(1) अस्मिन् जगति प्रत्येकं प्राणिमात्रं सुखमेव प्राप्तुमिच्छति न तु दुःखम् इति प्रत्येकं प्राणिनः इच्छा। दुःखप्राचुर्यात् एव सर्वं दुःखमयमिति कथ्यते। अनेन दुःखेन एव सम्पूर्णसृष्टिः व्याप्ता। अस्मात् दुःखकारणात् एव अन्ते मनुष्यः तस्य दयाधनस्य परमेश्वरस्य चरणयोः पतति। तेन मनुष्यस्य स्तुत्या एव ईश्वरः सन्तुष्टो भूत्वा जीवस्य दुःखमपनयति। अनया श्रद्धया एव विद्वद्भिः सज्जनैः शिष्टैः पूर्वाचार्यैः च जगद्धितार्थं प्रासादिक–वाण्या स्तोत्रमाध्यमेन परमेश्वरस्य सामर्थ्यस्य गुणगानं कृतम्। अतः वयं सामान्यतया वक्तुं शक्नुमः यत् देवभक्तैः कृतानि स्तुतिपरक–वचनानि एव स्तोत्राणि भक्तानाम् उद्वेगकारणात् एव स्तोत्राणां निष्पत्तिः भवति।

भक्तिरित् स्तोत्रसंग्रहस्य मुख्यः उद्देश्यः। स्तोत्राणां का आवश्यकता इति प्रश्ने सति अहं चिन्तयामि यत् सर्वे जनाः वैदिकमन्त्रान् न जानन्ति, वस्तुतः सामान्यः मनुष्यः न ज्ञातुं शक्नोति यत् कस्मिन वेदे, कस्मिन् मण्डले, कस्मिन् सूक्ते वा शिवस्य आराधना कृता वर्तते, ये वैदिकाः सन्ति पारम्परिकरूपेण वेदं पठन्ति ते तु ज्ञातुं शक्नुवन्ति न तु सामान्याः मनुष्याः। तादृशानां सामान्यानां कृते एव स्तोत्राणां निष्पत्तिः इति मे विचारः। वस्तुतः साहित्यं बहु सरलं भवति, सरलशब्दैः देवस्याराधना स्त्रोत्रसाहित्येन सामान्याः अपि कर्तुं शक्नुवन्ति। अत्र प्रश्नः उदेति किं यथा वेदेषु उपनिषद्ग्रन्थेषु दार्शनिक–तत्त्वानि दृश्यन्ते तथैव स्त्रोत्रसाहित्ये अपि दार्शानिक–तत्वानां समावेशः भवति वा? इति प्रश्ने सति शङ्कराचार्यकृता ''सौन्दर्यलहरी'' इति तस्योत्तरम्। अस्मिन् स्तोत्रग्रन्थे सर्वत्र दार्शनिकतत्त्वानि दरीदृश्यन्ते।

आद्यशङ्कराचार्यः यथा अद्वैततत्त्वज्ञानस्य आद्यः प्रस्थापकः तद्वदेव सः स्तोत्रसाहित्यस्यापि आद्यः प्रवर्तकः। नवमशतकमिति शङ्कराचार्यस्य कालः। आद्यशङ्कराचार्यस्य अनेकानि स्तोत्राणि प्रसिद्धानि सन्ति। विविधस्तोत्रमाध्यमेन तैः विविधदेवतानां स्तुतिः कृता। परन्तु शङ्करः शाक्तसम्प्रदायी त्रिपुरोपासकः आसीत् इति विदुषां मतम्। तैः लिखितेषु स्तोत्रेषु त्रिपुराविषयकस्तोत्राणि, त्रिपुरसुन्दरी भेदपादस्तोत्रं, त्रिपुरसुन्दरीमानसपूजास्तोत्रं तथा च देवीचतुःषष्टयोपचारपूजास्तोत्रम् इत्यादिस्तोत्राणि बृहत्स्तोत्राणि सन्ति। एतेषु एव स्तोत्रेषु 'सौन्दर्यलहरी' इति एकम् अत्यन्तप्रभाव्यत्यन्तं, लोकप्रियं च स्तोत्रं वर्तते। विविध साम्प्रदायिकैः सामर्थ्यानुसारं विविधमार्गैः विधिगुणकीर्तनैः शैव–शाक्त–गाणपत्य–वैष्णव, योगयागादि साम्प्रदायिकैः स्तुतिमाहात्म्यैः परमेश्वरस्य स्तुतिः कृता। तेषु एव शाक्तसाम्प्रदायिकैः 'सौन्दर्यलहरी' नाम्ना अप्रतिमस्तोत्रेण परमेश्वरः पूजितः। इदं स्तोत्रं शतश्लोकात्मकम् अस्मात् कारणात् एतस्य 'शतश्लोकी' इत्यपि अपरनामधेयम्। अस्य स्तोत्रस्य भागत्रयं प्रसिद्धम्। प्रथमः शक्त्युपासनायाः मूलं तथा च

मूलभूततत्त्वज्ञानत्वात् तस्मिन् प्रथमतः द्वाचत्वारिंशत्तम श्लोकपर्यन्तम्। द्वितीये भागे त्रिचत्वारिंशत्तमश्लोकपर्यन्तम् भगवत्याः त्रिपुरसून्दर्याः आकिरीटात् चरणपर्यन्तं सुन्दरं वर्णनं वर्तते।

'सौन्दर्यलहरी' अस्य ग्रन्थस्योपरि न्यूनाधिकाः अष्टात्रिंषत् टीकाः सन्ति। एकस्य स्तोत्रस्योपरि एतावत्यः टीकाः क्वचिदेव दृश्यन्ते। तथा च विविध–टीकानां विपुलता एव मूलग्रन्थस्य लोकप्रियतां दर्शयति।

केचन टीकाकाराः अस्य ग्रन्थस्य प्रथमभागं 'गङ्गालहरीं' तथा च द्वितीयभागं 'सौन्दर्यलहरीमिति' सम्बोधयन्ति। परन्तु केचन सम्पूर्णं स्तोत्रमेव 'सौन्दर्यलहरी' स्तोत्रमिति मन्यन्ते। परन्तु प्रथमभागः 'गङ्गालहरी' तथा च द्वितीयः सौन्दर्यलहरी' इत्येव योग्यमिति प्रतीयते। यतो हि प्रथमे उपासनापरकभागे 'आनन्दः' अयं शब्दः बहुषु श्लोकेषु दृश्यते। उदाहरणार्थं यथा

'स्थितः सम्बन्धो वां समरसपरानन्दपरयोः'(2)

'त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितु विश्वपुषा।
चिदानन्दाकारं शिवयुवतिभावेन विभृषे।।'(3)

'भजन्ति त्वां धन्याः कतिचन चिदानन्दलहरीम्'(4)

'आनन्दलहरी' इति नाम युक्तं भासते।
द्वितीयभागस्य प्रारम्भे वदनसौन्दर्यलहरीति शब्दः प्रयुक्तः।

'तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी
परिवाहस्त्रोतःसरणिरित सीमान्तसरणिः।'(5)

अस्मिन् भागे देव्याः केवलं सौन्दर्यवर्णनं वर्तते। अत एव द्वितीयभागस्य 'सौन्दर्यलहरी' इति नाम प्रसिद्धम्।
सौन्दर्यलहरी इति ग्रन्थस्य प्रारम्भः

'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो नः खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति।। (6)

अनेन श्लोकेन संज्ञायते। अस्य स्तोत्रस्य वर्ण्यदेवतायाः शक्तिः। सा एव आद्याशक्तिः विश्वोत्पत्तिकर्त्री चास्ति। स्तोत्रे विविधनामभिः तस्याः उल्लेखः कृतः। यथा देवी, शक्तिः, अरुणा, अपर्णा, पार्वती, चण्डी, उमा, भवानी, सती, पराचित्, समया, अम्बा, मातृ, जननी, हिमगिरिनन्दिनी इति।

अनेन ज्ञायते यत् अस्माकं धर्मे सर्वाःअपि स्त्रीदेवताः भगवत्याः एव भिन्न–भिन्न+रूपाणि सन्ति। अस्मिन् ग्रन्थे ब्रह्मा–विष्णु–रुद्रादिदेवानां पत्नीनामपि नामाभिधानं वर्तते। **शक्तियुक्तशिव एव सामर्थ्यशीलः** भवेत् चेदेव सः सामर्थ्यशीलः न तु न। अस्मिन् ग्रन्थे शिवापेक्षया शक्तेः एव प्राधान्यमधिकं दृश्यते। द्वयोरपि रूपाणां वर्णनं शिव–उमा–रुद्र–ईशानदयिता गिरीशः गिरिसुतारूपेण कृतः।

'तवाधारे मूले सह समयया लास्यपरया
नवात्मानं मन्ये नवरसमहाताण्डवनटम्।
उभाभ्याामेताभ्यामुदाय विधिमुद्दिश्य दयया
सनाथाभ्यां जज्ञे जनकजननीदज्जगद्देम्।।' (7)

अर्थात् लास्यपरा समयादेवी तथा च ताण्डवनटनटेश्वर उभौ सृष्ट्युत्पत्तिं कुर्तुं दशदृष्टिं च दर्शयितुं जनकजननीवत् सनाथाः अभवताम्। अयमेव विचारः ग्रन्थस्य अस्य प्रथमे श्लोके दृश्यते। तथैव अग्रिमश्लोकेषु त्रिपुरसुन्दर्याः किरीटकेशललाटभृकुटीत्रिनेत्रकर्णमुखादीनां वर्णनं दृश्यते।

'सौन्दर्यलहरी'–ग्रन्थे कुण्डलिनीविचारः अपि यत्र तत्र कृतः। प्रथमतः सौन्दर्यलहर्यां कुण्डलिनीयोगसम्बन्धि विचारं वयं पश्यामः। ग्रन्थस्य नवमः श्लोकः –

'महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं
स्थितं स्विधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशमुपरि।
मनोऽपि भ्रूमध्ये सकलमपि भित्वा कुलपथं
सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसि।।' (8)

अस्मिन् 'लोके मूलाधार–मणिपूर–स्वाधिष्ठान–अनाहत विषुद्धिः आज्ञा च एतानि षट्चक्राणि तथा च पृथ्वी–अप्–तेजः–वायुः–आकाशः एतानि पञ्चमहाभूतानि तथा च मनः एतेषां उल्लेखः वर्तते। एतेषां सर्वेषामुपरि सहस्रदलकमलं वर्तते। तस्मिन् शिवशक्तिः इति कुण्डलिनीरूपेण निवसति एवं वर्णनं वर्तते। अग्रे एव दशमे श्लोके–

'सुधाधारासारैश्चरणयुगलान्तविगलितैः'(9)

अस्मिन् श्लोके सहस्रदलकमलात् कुण्डलिनी मूलाधार–चक्रपर्यनतम् आगत्य सर्प इव स्वशरीरस्य सार्ध+त्रिवारं कुण्डलीं कृत्वा कुण्डाकारे बिल्वे निद्राति एवं रूपेण वर्णनं वर्तते।

'स्वात्मानं कृत्वा स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि।'(10)

अस्मिन् ग्रन्थे शङ्करेण विविधचक्राणामपि वर्णनं कृतम्। यदि चक्रसहितदेव्याः पूजनं कुर्मः चेत् उचितफलप्राप्तिः निश्चयेन भवति। अस्मिन् ग्रन्थे एकादशतमे श्लोके त्रिपुरसुन्दर्याः श्रीचक्ररूपेण उपासना कृता। त्रिपुरसुन्दर्याः श्रीचक्ररूपेण कृता उपासना एषा भोग–मोक्ष–सुपुत्रान् प्रदातुं समर्था इति निर्विवादम्। एवमेव सौन्दर्यलहर्यां मूर्तिपूजा, यन्त्रतन्त्रमन्त्रादिनां महत्त्वं प्रतिपादितम्।

'चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिवयुवतिभिः पञ्चभिरपि
प्रभिन्नाभिः शाम्भोर्नवभिरपि मूलप्रकृतिभिः।
त्रयश्चत्वारिंशद्वसुदलकलाश्रत्रिवलया
त्रिरेखाभिः सार्धं नवशरणकोणाः परिणताः।।'(11)

अर्थात् चत्वारि शिवचक्राणि पञ्चशक्तिचक्राणि एवं– भिन्नत्वप्राप्तस्य शिवस्य नवप्रकृतिमाध्यमेन त्रिचत्वारिंशता कोणैः मन्दिरं परिणतं भवति। अस्य चक्रस्य पूजनं एवं रूपेण वर्तते– नवनीते चक्रं विलिख्य अष्टदिवसावधौ महानैवेद्यपूर्वकां सपर्यां कृत्वा सहस्रावधिं

प्रतिदिनं श्लोकं जपेत्। नवनीतं भक्षयेत् अथवा स्वर्णपट्टे चक्रं निर्माय पूजनं कुर्यात्। स्वर्णयन्त्रं तु वन्ध्यास्त्री कीटप्रदेशे धारयेत्।

श्रीत्रिपुरसुन्दर्याः श्रीचक्ररूपेण कृता उपासना भोग–मोक्ष–सुपुत्रादीन् प्रदातुं समर्थाः इति तु निर्विवादम्।

अस्मिन् ग्रन्थे विविधतन्त्राणामपि विशेषोल्लेखः दरीदृश्यते। तन्त्रविषये द्वात्रिंशत्तमे श्लोके उच्यते–

'चतुःषष्ठ्यातन्त्रैः सकलमतिसन्धाय भुवनं
स्थितस्ततत्सिद्धिः प्रसवपरतन्त्रैः पशुपतिः।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं दितितलमवातीतरदिदम्।।'(12)

अर्थात् मनुष्यः विविधैः चतुष्षष्टितन्त्रैः विशिष्टकामनां विशाष्टसिद्धिं, भौतिकवैभवं यथार्थज्ञानं च समासादयितुं शक्नोति। सौन्दर्यलहयाः यदि साहित्यदृष्ट्या अध्ययनं कुर्मः चेत् ज्ञायते यत् शङ्कराचार्येण अत्र शिखरिणी+छन्दसः प्रयोगः कृतः। तद्वदेव निदर्शना–विरोधाभासः–उत्प्रेक्षा–अर्थान्तरन्यासादि विविधालङ्काराणां प्रयोगोऽपि अत्र दृश्यते। अनुप्रासाङ्लकारस्य प्रयोगं तु वयं द्रष्टुं शक्नुमः–यथा–द्विसप्ततितमे श्लोके द्वितीयापक्तिः वर्तते।

'कराणां ते कान्तिं कथय कथयामः कथमुमे।'(13)

अतः वयं वक्तुं शक्नुमः यत् सौन्दर्यलहरी इति ग्रन्थः योगिजनानां कृते मुमक्षूनां कृते अक्षय्यसुखस्य अजिह्मा राजपद्धतिवत् वर्तते। शक्तिपूजायाः शाक्तमार्गस्य च गूढतत्त्वानां सुलभीकरणं कृत्वा तेषां तत्त्वानां साङ्गोपाङ्गं वर्णनं कृत्वा साधकानां कृते अयं ग्रन्थः सुतरां पथप्रदर्शकः वर्तते।

सन्दर्भ सूचि :

1) कुमारसम्भवम् ,10.9
2) सौन्दर्यलहरी –श्लोकः 34
3) तत्रैव , 35
4) तत्रैव , 08
5) तत्रैव ,44
6) तत्रैव , 01
7) तत्रैव , 41
8) तत्रैव ,09
9) तत्रैव , 10
10) तत्रैव, 10
11) तत्रैव , 11
12) तत्रैव ,32
13) तत्रैव ,27

संदर्भग्रन्थसूचिः

1) कुमारसम्भवम् –कालिदासः
शेषराज शर्मा रेग्मी
चौखम्भा संस्कृत प्रकाशन्,
वाराणसी.

2) सौन्दर्यलहरी – श्रीशकराचार्यः डॉ. प्र. दे. कोलते
वैदिक ग्रंथमाला प्रकाशन्, नागपुरम्

3) सौन्दर्यलहरी – श्रीशकराचार्यः
कै. प्रो. ह.बा. भिडे
राजेश प्रकाशन् पुणे

****

ऱघुवंशमहाकाव्ये अतिप्राकृतिकतत्त्वानां विमर्शः

निशा रामेश्वर चौधरी,
प्रो.नन्दा पुरी

भारतीयसाहित्ये संस्कृतवाङ्‌ग्मयस्याभूतपूर्वयोगदानमस्ति | जीवनस्य प्रत्येकावस्थां संस्कृतसाहित्येन प्रकाशिता | 'यद् न पश्यति रवि: तद् पश्यति कविः' इयं सूक्त्यनुसारेण ऐहिकजगत: परे दर्शनविचारकरणयो: शक्ति: कवीनां पार्श्वे भवति| व्यास-वाल्मीकि-भास-कालिदास-माघ-भारवि-बाणभट्टादि कविभि: स्वकल्पनाशक्त्या वाङ्‌ग्मयजगत अनेकादभूतालौकिकप्रसङ्‌गे: पूरित: | मानवीय-जीवनं तु प्रकृतेः नियमे बद्धमस्ति किन्तु कविः स्वस्य कल्पनाविलासेन प्रतिभाशक्तिद्वारा अलौकिकादभूद् जगति विचरति |

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीनन्यपरतंत्राम् |
नवरसरूचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति || [1]

नियतिनियमे या बद्धा नास्ति, आनन्दमयी नवरसै: युक्त एतादृशी काव्यसृष्टि: निर्माणकत्री कवे: वाणी विजयी भवति | कवे: सृष्टि: ब्रह्मण: सृष्टित: भिन्नाऽस्ति | ब्रह्मण: सृष्टिमध्ये गोआदि मनुष्यवत् वक्तुं न शक्नोति, मात्र कवे: सृष्टिमध्ये गो वक्तुं शक्नोति | (रघुवंशे द्वितीयसर्गे- नन्दिनीगो: वक्तव्यम्)

काव्यस्यात्मा रसोऽस्ति |[2] रसं विना काव्यस्य परिपूर्ति: नास्ति | अद्भुतरसस्य परिपोषाय काव्यं प्रभावशालीं कर्तुं च अतिप्राकृतिकतत्वस्य प्रयोग: भवति इति मन्ये| दिग्कालयो: नियमन: परे एतादृश्य: कल्पना: यस्मिनागच्छन्ति तानि तत्त्वानि अतिप्राकृतिकतत्त्वं कथ्यते |

अतिप्राकृतिकतत्त्वम्-

अतिप्राकृतिकतत्त्वम् आंग्लभाषायां Supernatural Elements कथ्यते | अस्या: संकल्पनाया: उद्गम: मध्ययुगीन लैटिन मध्ये (Medieval Latin) ख्रैस्ताब्द: 1520 त: 1530 यावत् जात: | लैटिनमध्ये अयं शब्द: 'Supernaturalis' अस्ति | यस्मिन् supra शब्दस्य अर्थोऽस्ति above एवञ्च naturalis शब्दस्य अर्थोऽस्ति natural , प्रकृतेः परे एकाद्भुद्सृष्टि: अतिप्राकृतिक सृष्टि: कथ्यते | एतादृशी सृष्टि: कवे: साहित्ये दृश्यते |

'Incapable to be explained by science or the laws of nature, characteristic or relating to ghosts, or other supernatural beings or to appear beyond nature.[3]

[1] काव्यप्रकाशे, पृष्ठ क्र. २

[2] वाक्यं रसात्मकं काव्यं । सा.द.विश्वनाथ

[3] Wikipedia.com

प्राचीनग्रीकशोकांतिकायाम् आगता: देव्य: मुख्यरुपेण मानवानां साहाय्यतां कुर्वत्य: दृश्यन्ते | पुरूरवा-उर्वशी एतादृशसंवादसूक्ते इयम् उर्वशी अतिमानुषकोट्या:[4] अप्सरा अस्ति| अतिमानुषउर्वश्या: सामान्यमनुजेन सह प्रीति: कालिदासेन अतिप्राकृतिकतत्त्वानाम् उपयोगं कृत्वा नितान्तमनोहारी कृतास्ति |

'A Supernatural element is something that is not real but by they are pretented to be scary-eg. Ghost, Witch etc.[5]

विज्ञानं वा शात्रं यद् कथयितुं न शक्नोति एतादृश्य: घटना: अतिप्राकृतिकतत्त्वांतर्गतागच्छन्ति | वैदिकसहित्ये अतिप्राकृतिकतत्त्वानां बीजं द्रष्टुं शक्यते |पुरूरवा-उर्वशी संवादसूक्तम्, विश्वामित्र-नदी संवादसूक्तम्, सरमा-पणि संवादसूक्तम्, पुरुषसूक्तमित्यादय: |

यदासु मर्तो अमृतासु अमृतासु निस्पृकसं क्षोणिभिः क्रतुंभिर्न पृंक्ते |
त आतयो न तन्व: शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दंदशाना:||[6]

मनुष्ययोनीं प्राप्त पुरुरवा यदा दिव्यलोकवासिनी अप्सरा: अश्वारिव पलयिता: | प्रस्तुतवर्णनै: अस्य कथनस्य संभावना वर्धिता अस्ति यत् अतिमानुषवातावरणम्, आधिदैविकता, अद्भुदसृष्टे: निर्मितीं कृत्वा कथानकम् अधिकप्रभावीं कर्तुं कवे: मनसि अस्ति |

Metaphysical (सृष्टेः पारम्), Paranormal (असामान्यम्), Preternatural (अलौकिकम्), Superhuman (अतिमानुष:) एतादृशानां तत्त्वानां विचार: अतिप्राकृतिकतत्त्वेषु प्रायेण भवति |

अतिप्राकृतिकतत्त्वानां स्वरूपम् -

१. स्वर्गलोक-पाताललोक-सर्पलोक-नरकलोकम् ईदृशानि स्थानानि सामान्य मानवाय अगम्य अस्ति |
२. इन्द्रादि देव-पिशाच-असुर-विद्याधर-गन्धर्व-ब्रह्मदेव-अप्सरादि अतिमानुषपात्राणि |
३. आकाशगमनम्, अंतर्धानभवनम्, प्रकटिभवनम् ईदृश्य: शक्तय: |
४. अचेतनप्राकृतिकपदार्थेषु मानवारोपणम् |
५. चेतनप्राणीनां मानवीयकरणम् |
६. शापवरदानयो: प्रसङ्गा: |
उपर्युक्तबिन्दुभि: अतिप्राकृतिकतत्त्वानां रुपरेखां द्रष्टुं शक्यते |

अतिप्राकृतिकतत्त्वानां काव्यप्रयोजनम् -

मम्मटाचार्येण काव्यप्रकाशे काव्यप्रयोजनमुक्तमस्ति यद् तस्मिन् काव्यप्रयोजने 'सद्यः परनिर्वृतये'[7] इत्येकं काव्यप्रयोजनमस्ति। अतः रसानुभूतेः कृते एतादृशं प्रयोजनं साधयितुं रोचकप्रसङ्गानामावश्यकताऽस्ति।

---

[4] संस्कृत साहित्य में नीतिकथा का उद्गम,पृष्ठ क्र.१३२

[5] English Wiktionary.com

[6] संस्कृत साहित्य में नीतिकथा का उद्गम, पृष्ठ क्र. ७५

[7] काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

रूपकात्मककथायै अद्भूद्वर्णनाय च कवयः अतिप्राकृतिकतत्त्वानां प्रयोगं कुर्वन्ति। अतिप्राकृतिकतत्त्वानां काव्येषु उद्दिष्टानि -

१.रसपरिपोषाय (विशेषत्वेन अद्भूद्रसः)

२.मनोरञ्जनाय

३.उपदेशाय

४.आकर्षककथानकाय

उपरिप्रदत्तोद्देश्यानां पूर्तीकरणाय काव्येषु अतिप्राकृतिकतत्त्वानां प्रयोगः भवति।

कालिदास विरचितं रघुवंशमहाकाव्ये अतिप्राकृतिकतत्त्वम् -

लौकिकसाहित्ये कुमारसम्भवरघुवंशमहाकव्ययोः स्थानमद्वितीयमस्ति।महाकाव्यानां परम्परायाम् अश्वघोषकालिदासश्च स्थानमग्रगण्यमस्ति। रघुवंशमिति महाकाव्यं कालिदासस्य एतादृशी अतुल्यरचनाऽस्ति। १९ सर्गैः बध्दैः महाकाव्यं रघुकुलस्य सम्पूर्णेतिहासम् उद्घाटयति।

अनेन महाकाव्येन कालिदासः दीपशिखा कालिदास अनया उपाध्या गौरवान्वितः जातः। महाकवेः परमोच्चावस्थां प्राप्तप्रतिभां रघुवंशमहाकाव्ये द्रष्टुं शक्यते। प्राकृतिकातिप्राकृतिक-मानवीयामानवीय-भौतिकाध्यात्मिक-लौकिकालौकिक-दिव्यसामान्य-वास्तविककाल्पनिकादयाः विषयाः दृष्टिगोचरभवन्ति।

अधःप्रदत्तबिन्दुनामाधारेण रघुवंशमहाकाव्ये अतिप्राकृतिकतत्त्वस्य विवेचनं भविष्यति|

१. काल्पनिकस्थानम्

दैवतशास्त्रे पौराणिककथानामाधारेण स्वर्ग-नरक-पाताल-चतुर्दशभूवनादिस्थानानि कालिदासेन रघुवंशे वर्णितमस्ति।

यथा-

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः।
भुजंगपिहितद्वारं पातलमधितिष्ठति।।[8]

प्रस्तूत श्लोके वेष्टितद्वारमस्ति एतादृशपाताललोकस्य वर्णनमेवञ्च

स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्याविजहारसुप्रजाः।
नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेवं नन्दने।।[9]

अस्मिन् श्लोके नन्दन अर्थात् स्वर्गस्योपवनम् एतादृशकाल्पनिकस्थलानां कालिदासः वर्णनं करोति।

२.अतिमानुषपात्राणि

यक्षाप्सरा-विद्याधर-किन्नरादि अतिमानुषपात्राणि[10],विष्णु-इन्द्र-देवतासुर-दानवानां पात्राणां वर्णनमुपलभ्यते।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।। का. प्र.

[8] रघुवंशम् डॉ.श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, पृष्ठ क्र. १९६

[9] तत्रैव ; पृष्ठ क्र.२४९

चरतःकिल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशाङ्कितः पुरा।
प्रजिघाय समाधिमेदिनी हरिरस्मै हरिणी सुरांगनाम्।।[11]

प्रस्तूत श्लोके यदा इन्दुमत्याः पूर्वजनमस्य वृतान्तं वशिष्ठमुनिः दिव्यदृष्ट्या पश्यति तदा इन्दुमती एव हरिणी नाम्ना अप्सरास्ति इदं स्पष्टं भवति।

३.आकाशमार्गेण विचरणम्

अतिमानुषपात्राणि यदा आकाशमार्गेण विचरति तदा अद्भूद्रसस्य प्राप्तिः भवति।
यथा -

अयं रोधसि दक्षिणोदधे श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम्।
उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः।।[12]

अजेन्दुमत्युपवने विचरतः तस्मिन् समये नारद ऋषिः आकाशमार्गेण गोकर्णं प्रति गच्छनासीत् तथैव इन्द्रस्य साहाय्यतार्थं स्वर्गं गताः ये रघुवंशीयाः नृपाः आसन् तेषाम् आकाशमार्गेण राजधानीं प्रत्यागमनस्य प्रसङ्गः उपलभ्यते।

४.पशूनां मानवारोपणम्

मनोरञ्जनेन साकं नैतिकोपदेशदानाय प्राणिकथायाः उल्लेखं वयं द्रष्टुं शक्नुमः। रघुवंशमित्यस्मिन् महाकाव्ये श्लोकः ३३ तः ६६ यावत्पर्यन्तं सिंहः गोः दिलीपराजा च संवादोऽस्ति।

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्मायथन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरूसत्वं निजगाद सिंहः।।[13]

'मनुष्यवाचा', 'निजगाद सिंहः' एतादृशसन्दर्भे वयं ज्ञातुं शक्नुमः यत्, सिंहः मनुष्यवाण्या वदनस्यारोपणं कृतमस्ति। नन्दिनी गो,मायावी सिंहः रघुवंशस्य महत्वपूर्णायं प्रसंङ्गः अस्मान् वचनपालनस्य नैतिकशिक्षां प्रददाति।

५. शापवरौ

शापवरदानस्य घटनाः अनादिकालाद् अस्माकं संस्कृतौ दृश्यन्ते। रघुवंशस्य द्वितीयसर्गे नन्दिनीगो दिलीपराजा द्वारा प्रसन्नं भूत्वा "वृणीष्व"[14] अर्थात् इच्छितवरयाचनां करोत्विति कथयति।

---

10 संस्कृत साहित्य में नीतिकथा का उद्गम,पृष्ठ क्र.७८

11 रघुवशम् ,डॉ.श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, पृष्ठ क्र. २६८

12 रघुवशम् ,डॉ.श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, पृष्ठ क्र.२५०

13 रघुवशम् ,डॉ.श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी, पृष्ठ क्र५६ .

14 तत्रैव, पृष्ठ क्र. ६९

दशरथराजानं पुत्रप्राप्तये वरदानस्वरूपं पायसं प्राप्तं भवति। प्रायेण देवता वा ऋषिः शापवरदानञ्च यच्छति। घटिता वा आगामि घटनानां समर्थनं दातुं कविः एतादृश शाप वा वरदानरूपकात्म (Metaphor) कथानां वर्णनं करोति।

आकाशवाणी-देवतानामवतरण-दिव्यास्त्र-शस्त्र-रूपपरिवर्तनस्यसामर्थ्यं प्राकृतिकपदार्थानां मानवीकरणमादिवर्णनानां कृते कविः अतिप्राकृतिकतत्त्वानां साहाय्यतां स्वीकरोति।

उपसंहारः -

अतिप्राकृतिकतत्त्वानां काव्ये प्रयोगं कृत्वा कालिदासेन कथितानि नैतिकमूल्यानि वैश्विकस्तरे द्रष्टुं शक्यते। रघुवंशमहाकाव्ये प्रकटातिप्राकृतिकतत्त्वां साहाय्येन कालिदासेन मानवस्य सम्पूर्णविषयं स्पर्शकृतमस्ति। एतादृशैः तत्त्वैः रघुवंशमहाकाव्ये अद्भूदुता रोचकता च दृष्टिगोचरः भवति।

१. कालिदासेन अतिप्राकृतिकतत्त्वैः सह सम्बन्धितप्रसङ्गेषु हिन्दुपुराख्यानस्य प्रयोगः कृतः।

२. नैतिकोपदेशदानाय कविः अतिप्राकृतिकतत्त्वानां प्रयोगं करोति।

३. काव्यस्य मनोरंजकतां वर्धयितुम् अतिप्राकृतिकतत्त्वानां बहुयोगदानमस्ति।

४. अद्भूद्रसं परिपोषयितुम् अतिप्राकृतिकतत्त्वं विशेषमहत्वपूर्णमस्ति।

५. काव्यम् आकर्षकतायाः चरमसीमां प्रापयितुम् अतिप्राकृतिकतत्त्वं कवेः प्रतिभाशक्तेः उत्कृष्टं प्रदर्शनं करोति।

इत्थंप्रकारेण कालिदासेन रघुवंशमहाकाव्ये प्रत्येकविषयान् स्पर्शकुर्वन् स्वप्रतिभा उद्घाटिता। काव्यस्याकर्षतां वर्धनकारक इदमतिप्राकृतिकतत्त्वं स्व-स्वरूपे नूतनतायाः द्योतकमस्ति।

सन्दर्भग्रन्थः सूचिः

१. ऋग्वेदीय संवाद-सूक्त,डॉ.सत्यदेव चौधरी,अलंकार प्रकाशन,प्रथम संस्करण

२. कालिदास और शेक्सपियर के काव्यों में सौन्दर्य और प्रेमतत्त्व,डॉ.राम कुमार वर्मा,संपादन-डॉ.कृष्ण गोपाल मिश्र, हंसा प्रकाशन, प्रथम संस्करण

३. काव्यप्रकाश,डॉ.सत्यव्रत सिंह,चौखम्बा प्रकाशन,वाराणसी

४. रघुवंशम्,श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी,चौखम्बा,वाराणसी

५. संस्कृत साहित्य में नीतिकथा का उद्गम एवं विकास,प्रभाकर कवठेकर,चौखम्बा प्रकाशन

६. Abackgroundofo the study of English Literature.B.Prasad.Macmillan Publication, Revised Edition, 2000

७. A History of English Literature -vol1&2 W. R. Goodman. Doaha House Publishers, Delhi, Reprinted-2000

****

अध्ययनसमस्याः।

रोहिणी नान्दे,
प्रो.कविता होले

प्रस्तावना

विद्यालये अध्यापने सति छात्राणां निष्पापतायाः आस्वादनसमये एव तेषां नैकाः समस्याः अपि शिक्षकाः अनुभवन्ति। एवं काश्चन शिष्यकेन्द्रितसमस्याः
शैक्षणिकसमस्याः सन्ति; इति अहमवगतवती।

छात्राः यदि परीक्षायाम् अल्पगुणान् प्राप्नुवन्ति, किन्तु तेषां लिखितमौखिकपरीक्षयोः परिणामयोः अधिकम् अन्तरं दृश्यते, एतेन अथवा तेषां लेखनपद्धत्याः अथवा लेखनत्रुटिपद्धत्याः स्वरूपेण लेखनसमस्या अस्ति, इति ज्ञातवती अहम्।

यदि एतादृशान् स्वाध्याय-असमर्थतादोषान् अभिज्ञातुं वयं शक्नुमः, तर्हि तेषां कृते समये मानसोपचारतज्ञान् प्रति गन्तुमपि शक्नुमः।अतः शिष्याः एतेन। लाभान्विताः भवन्ति।

उद्दिष्टम्

1. शिष्यस्य शैक्षणिकसमस्याः अवगम्य सुयोग्यमार्गदर्शनाय तं मनोचिकित्सकं प्रति प्रेषयितुं शक्नुमः।
2. मनोचिकित्सकस्य उपचारपद्धत्या शिष्यस्य विशिष्टसमस्यायाः निदानं शक्यम्।
3. योग्योपचाराः शक्याः।
4. सः शिष्यः स्वसमस्याः दूरीकर्तुम् ईषच्छक्तः।
5. तस्य हतम् आत्मविश्वासं पुनः प्राप्तुं साहाय्यं भवति।
6. शिष्यस्य सुप्तगुणविषये अभिरुचिविषये च ज्ञानं भवति।
7. भविष्यत्कालीनयोजनानां कृते एतत्सर्वं साहाय्यकं भवति।

अध्ययनपद्धतिः

निरीक्षणात्मकपद्धतिः विवरणात्मकपद्धतिः च अवलम्ब्येते।

समस्यायाः प्रथमज्ञानम्

एतादृश्यः समस्याः सन्ति, इति तु अहं प्रथमवारं ज्ञातवती 'तारे जमीं पर' इति चित्रपटस्य माध्यमेन। तथापि अहं चिन्तितवती, यत् एतादृशाः बालकाः अल्पसङ्ख्यङ्काः भवेयुः। किन्तु एकस्मिन् दिने अस्माकं विद्यालये एव प्राचार्यमहोदयस्य अनुग्रहेण एकस्य मानसोपचारतज्ज्ञस्य व्याख्यानं श्रुतवती।तदा अहम् अवगतवती यत् एतादृश्यः समस्याः भारते प्रतिवर्षं १,००,००,००० परिमितं भवन्ति।

एकस्मिन् दिने एकस्य छात्रस्य पितरौ तं दूषणानि ददन्तौ शालाम् आगतवन्तौ। तस्य वर्तनसमस्याः अध्ययनसमस्याः श्रुत्वा प्राचार्यमहोदयःतस्य लेखनपुस्तिकायां तस्य हस्ताक्षराणि, लेखनपद्धतिम् अवलोकितवान् निरीक्षितवान् च। ततः अहमपि छात्राणां लेखनपद्धतिं प्रति सतर्का जागृता च अभवम्।

प्रत्यक्षोदाहरणम्

तस्मिन् शैक्षणिकसत्रे अहं सप्तमकक्षायाः वर्गशिक्षिका आसम्। तस्मिन् वर्षे मम कक्षायाः बालकद्वयम् अत्यल्पगुणान् प्राप्तवन्तौ। किन्तु यदा प्राचार्यमहोदयः तद्विषये मां पृष्टवान्, तदा अहमुक्तवती यत् तन्मध्ये एकः बालकः प्रणवः (काल्पनिकनाम) तुलनात्मकदृष्ट्या अपरबालकात् (वेदान्तः) अधिकान् गुणान् प्राप्तवान्। यद्यपि गुणानामन्तरमत्यल्पमासीत् ,तथापि चिन्तनीयः। प्रणवस्य हस्ताक्षरे महती समस्या। तस्य लेखनदोषाः अपि अगणिताः। यद्यपि मौखिकपरीक्षायां सः उत्तराणि दातुं शक्तवान्, तथापि पाठवाचनं तस्य कृते अग्निपरीक्षा इव ; यथा तस्य लेखनपुस्तिकायाः उत्तरपत्रिकायाः च वाचनं मम कृते।

प्रत्युत वेदान्तः प्रणवादपि अल्पगुणान् प्राप्तवान्। तस्य हस्ताक्षरे समस्या नासीत्। तस्य समस्या तु असीत् आङ्ग्लमाध्यमम्। अतः सः एतस्य विषयस्य भागः न।

प्राचार्यमहोदयेन प्रणवस्य पितरौ अाहूय ताभ्यां बालमानसशास्त्रज्ञस्य सङ्केतं दूरध्वनिक्रमाङ्कं च दत्त्वा तौ तं प्रति प्रेषितौ। मम छात्रः एतादृश्या समस्यया ग्रस्तः इति कारणेन अहमपि चिन्ताग्रस्ता। शनैः शनैः एतद्विषये ज्ञानं प्राप्तुम् आरब्धवती अहम्।

अध्ययनसमस्याप्रकाराः

मुख्यरूपेण एतादृशीणाम् अध्ययनसमस्यानां चत्वारः प्रकाराः। किन्तु अत्र वयं केवलं समस्यात्रयस्य एव चर्चां कुर्मः।

वाचनविषयकसमस्याः - डिस्लेक्सिया
लेखनविषयकसमस्याः - डिस्ग्राफिया
गणनविषयकसमस्याः - डिस्कॅल्क्युलिया

अतः भाषाशिक्षकाः डिस्लेक्सिया-डिस्ग्राफियापीडितान् छात्रान् अवगन्तुं शक्नुवन्ति गणितशिक्षकाः च डिस्कॅल्क्युलियापीडितछात्रान्।

अध्ययनसमस्याः नाम शिक्षणविषयककौशल्यप्राप्तुं छात्रस्य असमर्थता ; यथा वाचनं, लेखनं गणनं च।

डिस्लेक्सियादोषः

वाचनसमस्यया सह सम्बन्धितः अस्ति एषः दोषः।यद्यपि तस्य कोऽपि उपायः नास्ति, तथापि अविलम्बनिदानं योग्योपचाराः च उत्तमपरिणामान् दर्शयन्ति। (१. कृपया सन्दर्भसूचीं पश्यन्तु ।)

लक्षणानि

पाठशालायाः पूर्वं

- भाषणे विलम्बः।

- नवशब्दाध्ययने मन्दता अथवा शिथिलता।
- शब्दसिद्ध्यर्थं व्यत्ययाः।
  यथा - विपरीतक्रमेण सिद्धता (अधुना - नाधुना)

अल्पभेदयुक्ताः शब्दाः (वसुदेवः - वासुदेव)

- अक्षराणि, अङ्कान्, वर्णान् च स्मर्तुम् अथवा अभिधातुं समस्याः।
- बालगीतानि अथवा यमकशब्दक्रीडाः अध्ययितुं समस्याः।

दोषस्य सम्भाव्यकारणानि

- डिस्लेक्सियादोषस्य अथवा अन्यशैक्षणिकसमस्यानां आनुवांशिकता।
- समयपूर्वजन्म अथवा जन्मसमये कुपोषितः बालकः।
- गर्भावस्थायां धूम्रपानम् अथवा किञ्चन सङ्क्रमणम्।
- मस्तिष्कस्य वाचनक्षमतायाः वैयक्तिकभिन्नता।

डिस्लेक्सियादोषस्य परिणामाः

एतद्दोषेण नैकाः दुष्परिणामाः भवितुमर्हन्ति। यथा-

- शिक्षणे व्यवधानम् - वाचनं शिक्षणस्य आधारः। अतः एतद्दोषेण ग्रस्तः बालकः शिक्षणक्षेत्रे नैकवारं दुर्लक्षितः शैक्षणिकलाभात् वञ्चितः च।
- सामाजिकसमस्याः - यदि उपायाः न कृताः, तर्हि एतद्दोषेण बालकस्य आत्माभिमानस्य हानिः भवति, अभिशङ्का , भीरुता, उत्कण्ठा, अाक्रमकता इत्यादयः वर्तनदोषाः , मित्रशिक्षकपरिवारसदस्येभ्यः दूरस्थता चापि दृश्यन्ते।
- आर्थिकसमस्याः - यदि बालकस्य वाचनक्षमता खण्डिता अस्ति, तर्हि तस्य गुणानां पूर्णः उपयोगः न भवेत्। अतः दीर्घवर्तिनः शैक्षणिक-सामाजिक-आर्थिकपरिणामाः भवेयुः, यदा बालकः प्रौढः भवति।

उपायाः

बहवः छात्राः एतेन दोषेण सह विद्यालयाध्ययनं पूर्णं कुर्वन्ति। अत्र विशेषाध्यापनं भावनिकाधारः चापि महत्त्वपूर्णं कार्यं कुरुतः। निम्नलिखितोपायाः साहाय्यकाः।

- वैयक्तिकाध्यापनम्
- व्यावसायिकशिक्षणम्
- मार्गदर्शनं समुपदेशनं च
  तज्ज्ञाः वदन्ति, यत् सामान्यदृष्टिमन्तः सामान्यबुद्धिमन्तः बालकाः अपि एतेन दोषेण ग्रसिताः भवितुं शक्नुवन्ति।

डिस्ग्राफियादोषः

डिस्ग्राफिया नाम लेखने असमर्थता। अक्षरलेखने शब्दलेखने च अक्षमता, हस्ताक्षरे दुर्बोधता, स्वविचारलेखने असमर्थता इति अस्य स्वरूपम्। एषः तन्त्रिकातन्त्रदोषः अथवा चेतासंस्थातन्त्रदोषः (neurological disorder) अस्ति। येषां शब्दानां वाचनं कठिनं, तेषाम् उपयोगसमये डिस्ग्राफियादोषग्रस्ताः त्रुटिपूर्णमुच्चारणम् अथवा अन्यशब्दस्य उच्चारणं कुर्वन्ति। (२. कृपया सन्दर्भसूचीं पश्यन्तु ।)

लक्षणानि

- अक्षरलेखने वा शब्दलेखने दोषाः।
- आङ्ग्लभाषालेखनसमये बृहदक्षराणां (capital letters) लघ्वक्षराणां (small letters) च मिश्रणं भवति।
- कर्सिवाक्षराणि (हस्ताक्षराणि) टङ्काक्षराणि च (cursive letters and print letters) मिश्रितानि।
- अक्षराणामाकारः न समानः।
- अक्षरेषु समानमन्तरमपि नास्ति।
- दृष्ट्वा, यथालिखितं तथैव लेखने अपि समस्या।
- लेखने महान् कष्टः विलम्बः च।
- लेखनात् प्राक् मनःपटले शब्दानां दर्शनं दुष्करम्।
- लेखनसमये शरीरस्य अथवा हस्तस्य अस्वाभाविकावस्था।
- लेखनसमये लेखन्याः अथवा अङ्कन्याः दृढं ग्रहणम्।
- यदा अन्ये लिखन्ति, तदा तेषाम् अङ्गुलीनां निरीक्षणम्।
- लेखनसमये शब्दानाम् उच्चैः उच्चारणम्।
- वाक्यलेखनसमये पूर्णाक्षराणि अथवा पूर्णशब्दाः न लिखिताः। (३. कृपया सन्दर्भसूचीं पश्यन्तु ।)

उपायाः

लेखनकौशलं वर्धयितुं चिकित्सा उपयुक्ता।

- नूतनरीत्या लेखन्याः अथवा अङ्कन्याः धारणं, येन लेखनं सरलं भवेत्।
- कलामृदोपयोगः (working with modelling clay) ।
- उत्पीठिकायां वपनफेनकसाहाय्येन (shaving cream) लेखनम्।
- बहुव्यत्यस्तमार्गे (गहनमार्गे) रेखाटनम् (drawing lines within mazes) ।
- बिन्दून् योजयित्वा चित्ररचना ।

कक्षायां करणीयाः उपायाः

- पाठबिन्दून् लेखितुं कस्यचन अन्यलेखकस्य तत्र नियुक्तिः।

- पाठबिन्दून् अथवा अध्ययनसामग्रीं लेखितुं सङ्गणकोपयोगः।
- लेखनपरीक्षायाः स्थाने मौखिकपरीक्षा।
- प्रकल्पकार्ये, परीक्षाकार्ये, लेखनकार्ये च अधिकसमयः दातव्यः।
- पाठबिन्दवः, स्वाध्यायलेखनस्य भागः शिक्षकेन टङ्कलिखितस्वरूपे दातव्यः।
- रेखाङ्कितबृहत्कर्गदस्य (ruled sheet) उपयोगः।

उपसंहारः

- महत्प्रयासानन्तरम् अद्यापि अध्ययनसमस्यानां मूलकारणं न ज्ञातम्।
- एताः समस्याः प्रतिदिवसं वर्धमानाः।
- शिक्षकपालकमित्राणि अध्ययनसमस्याग्रस्तछात्रान् साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति, तैः च साहाय्यं करणीयमेव।
- समस्याग्रस्तछात्राणाम् आत्माभिमानस्य रक्षणं करणीयम्।
- उपाययोजनाः न अशक्याः, अतः करणीयाः।

निष्कर्षः

- यद्यपि दोषानां पूर्णतः निराकरणं न शक्यं, तथापि उपचारैः छात्राणां साहाय्यं कृत्वा तेषाम् अात्मविश्वासरक्षणं कर्तुं वयं शक्नुमः।
- भविष्यत्कालीननागरिकेषु स्वकौशल्यानाम् अधिकाधिकोपयोगं कर्तुं सक्षमाः मनुष्याः निर्मातुं शक्नुमः।
- कस्यापि व्यक्तिमत्त्वस्य अध्ययनसमस्याभिः भूयमानां हानिं परिहर्तुं शक्नुमः।
- एतेन आधुनिकसमाजः मानसिकरीत्या अधिकाधिकः नीरोगः भवेत्, इति अपेक्षितुं शक्नुमः।

स्मरन्तु, सर्वप्रकारकाणाम् अध्ययनसमस्याग्रस्तानां छात्राणां कृते विधिनियमाः शालेयधोरणानि इत्यादीनि सन्ति एव। अधिककौशल्यम् उत्पादयितुं दृढाधारनिर्माणम् इति अस्माकं ध्येयम्।

सन्दर्भसूची -

१. https:/g.co/kgs/HXUFHG

2. https//www.additudemag.com/what-is-dysgraphia-understanding-common-symptoms/

3. www.healthline.com/health/what-is-dysgraphia

****

अलङ्कारलोकन्याययोः अन्तःसम्बन्धः

सौरभ द्विवेदी

गङ्गातरङ्गरमणीयजटाकलापं गौरीनिरन्तरविभूषितवामभागम्।
नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं वाराणसीपुरपतिं भज विश्वनाथम्॥

समेषां शास्त्राणां दुरूहान्नपि विषयान् सारल्येन बोधयितुमाचार्याः लौकिकन्यायान् दृष्टान्तत्वेन समुपस्थापयन्ति। अलङ्कारशास्त्रेऽपि रसरीतिवृत्तिप्रवृत्तिदोषगुणालङ्कारादीन् सहजतया बोधनाय विविधेषु स्थलेषु आचार्याः लौकिकान् न्यायान् दृष्टान्ततया प्रस्तुवन्ति। तत्र केवलमलङ्काराणां लक्षणभेदादिप्रदर्शनक्रमे उपस्थापिताः केचन लौकिकाः न्यायाः शोधपत्रस्यास्य विषयत्वेन समाश्रीयन्ते।

१. **जतुकाष्ठन्यायः**[1] - सभङ्गश्लेषप्रसङ्गे न्यायस्यास्य प्रवृत्तिः । प्रायः वस्तुतः भिन्ने जतु[2] काष्ठञ्च समवेते भवतः। आवश्यकतानुसारं पुनः जतुना (द्रुमामयेन) काष्ठं, काष्ठाच्च जतु पृथक् क्रियते। एवमेव यत्रापि कुत्रचित् केनचिदुपाधिना श्लिष्टयोः, पुनः प्रयत्नान्तरेण पृथक्करणं भवति तत्र अस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्जायते। यथा सभङ्गश्लेषस्थले सन्धिसमासादिभिरुपाधिभिः श्लिष्टौ शब्दौ विच्छेदे कृते पृथक् भूत्वा अर्थद्वयं प्रतिपादयतः। "इह केचिदाहुः – सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः। यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः।[3]

२. **एकवृन्तगतफलद्वयन्यायः**[4] – अलङ्कारशास्त्रे अभङ्गश्लेषालङ्कारस्थले न्यायस्यास्य चर्चा समुपलभ्यते। वृक्षस्य एकस्मिन्नेव वृन्ते मिथः श्लिष्टयोः श्लिष्टानां वा फलानां दृष्टान्तोऽयम्। "वृन्तं प्रसवबन्धनमित्यमरः।"[5] प्रसवस्य पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम्।[6] एकस्मादेव वृन्तरूपशब्दात् फलरूपाभिधेयद्वयस्य प्राप्तिः। उक्तञ्च साहित्यदर्पणे – "अभङ्गस्तु अर्थश्लेष इव यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः।"[7]

---

[1] लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः – 618, पृ०- 216

[2] राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ॥ अमरकोशः – 2.6.125, पृ०- 245

[3] साहित्यदर्पणः, पृ० - 680

[4] लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः – 824, पृ०- 281

[5] अमरकोशः – 2.4.15, पृ०- 133

[6] रामाश्रमी व्याख्या, अमरकोशः, पृ०- 133

[7] साहित्यदर्पणः, पृ०- 680

३. **गोबलीवर्दन्यायः**[8] - गोबलीवर्दौ समानार्थकौ।[9] गामानय बलीवर्दञ्चानय इत्यत्र गोपदेनैव बलीवर्दबोधसिद्धौ बलीवर्दपदं दुर्दम्यत्वज्ञापनपरत्वेन सफलमिति। गोपदस्य स्त्रीव्यक्तौ प्रसिद्धिः पुरुषव्यक्तौ चाप्रसिद्धिः। न्यायोऽयं शब्दश्लेषालङ्कारस्य भेदगणनायामुपयुज्यते ।स च शब्दश्लेषः वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां भेदादष्टधा भवति। अत्र भेदेषु प्रत्ययाधिकारपठितत्वात् 'प्रत्यय'कथनादेव विभक्तिः गतार्था। तथापि तस्याः वैचित्र्यविशेषहेतुतया ग्रहणम्। उक्तञ्च बालबोधिन्याम् – "एवञ्च प्रत्ययाधिकारपठितत्वे सत्यर्थबोधकत्वं प्रत्ययपदमत्र गोबलीवर्दन्यायेन विभक्तिभिन्नपरम्।"[10]

४. **सिंहावलोकनन्यायः**[11] - सिंहः कञ्चिन्मृगं हत्वाऽग्रे 'अन्योऽपि स्याच्चेत् तमपि हन्यामिति' धिया पश्चात् पश्यति हन्ति च दृष्टिपथमागतम्।[12] अग्रे गच्छन्नपि तस्य पश्चादवलोकनमेव सिंहावलोकनन्यायः। न्यायश्चायं यमकालङ्कारस्य समानानुपुर्वीकत्वयोजने दृष्टान्तत्वेन उपस्थितो भवति। सिंहावलोकनवदेव यमकनिबन्धने पश्चात् स्थितानां अवलोकनं कर्तव्यं भवति।

५. **देहलीदीपन्यायः**[13] - अमुमेव न्यायमाश्रित्य दीपकालङ्कारस्य कल्पना। अयं न्यायो यथा शालाद्वयमध्ये स्थापितायां देहल्यां निहितः दीपः शालाद्वयमपि स्वकिरणैः प्रकाशयतीति दृष्टान्तभूतः। एवमेव दीपकालङ्कारे कश्चन एक एव शब्दः अनेकैः शब्दैः सह अन्वितो भूत्वा तान् सर्वान् प्रकाशयति। उक्तञ्चाभिनवगुप्तेन – "नाना ये शब्दान्तरवाक्यपदात्मानस्तेषामधिकरणार्थानामाश्रये अर्थोऽर्थता येषां तथाभूतानां तद्दीपकं यत एकेनावान्तरवाक्येनासंयुक्तं सत्तथाकरोति दीपकप्रकृतित्वात्तथोक्तमित्यर्थः।"[14]

६. **खलेकपोतन्यायः**[15] - समुच्चयालङ्कारप्रसङ्गे न्यायस्यास्य प्रवृत्तिः। उक्तञ्च प्रतापरुद्रयशोभूषणे – "खलेकपोतन्यायेन बहूनां कार्यसाधने। कारणानां समुद्योगः स द्वितीयः समुच्चयः॥" यत्र पदार्थानां यौगपद्येन अन्वयस्तत्रास्य प्रवृत्तिः। खलेकपोत इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः।

"वृद्धाः युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगपत्पतन्ति।
तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति॥"[16]

समुच्चयालङ्कारे प्रस्तुतस्य कस्यचन कार्यस्य एकस्मिन् साधकेऽर्थे उपस्थिते सति अन्यान्यपि बहूनि साधकान्तराणि यौगपद्येन उपस्थितानि भवन्ति। कथयति मम्मटः –

"तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्करं भवेत्। समुच्चयोऽसौ॥"[17]

---

8 लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः – 205, पृ०- 85

9 उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः । अनड्वान् सौरभेयो गौः ॥ - अमरकोशः – 2.9.59-60, पृ०- 322

10 बालबोधिनी, काव्यप्रकाशः, पृ०- 511

11 लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः – 13, पृ०- 14

12 लौकिकन्यायसाहस्री, पृ०- 14

13 लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः – 246, पृ०- 101

14 अभिनवभारती, नाट्यशास्त्रम् – 16.53 , पृ०- 448

15 लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः – 183, पृ०- 78

16 लौकिकन्यायसाहस्री, पृ०- 78

17 काव्यप्रकाशः – 10.116 पृ०- 686

७. **दण्डापूपन्यायः**[18] - अर्थापत्तेरलङ्कारस्य प्रसङ्गेऽस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः। कस्मिंश्चिद्दण्डे अपूपः[19] आविद्धः आसीत्। कैश्चिद् बुभुक्षितैः मूषकैः भक्षणार्थं दण्डः आनीतः। दण्डानयनेनैव तत्र आविद्ध अपूपोऽपि प्रयत्नान्तरं विनैव स्वतः प्राप्तः भवति। एवमेव अर्थापत्त्यलङ्कारे एकस्यार्थस्य कथने अर्थान्तरस्य स्वतः सिद्धिर्जायते। भणति रुय्यकः – "दण्डापूपिकयार्थान्तरापतनमर्थापत्तिः।"[20]

विश्वनाथोऽपि – "दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते।"[21]

८. **काकतालीयन्यायः**[22] - समाधिनामकेऽलङ्कारे न्यायस्यास्य प्रवृत्तिर्दृश्यते। एकस्याः क्रियायाः अपरया क्रियया सह आकस्मिकः सम्बन्धः काकतालीयः न्यायः। कश्चन काकः तालवृक्षोपरि यदा आगतवान् तदैव तस्मात्तालद्रुमात् फलपतनं जातम्। अनयोरुभयोः क्रिययोराकस्मिकः सम्बन्धः। एवमेव समाध्यलङ्कारे – "एककारणजन्यकार्यस्य आकस्मिककारणान्तरसमवधानाहितं सौकर्यं समाधिरित्युद्योतः।"[23] मम्मटोऽप्याह –

"समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः।"[24]

समुच्चयालङ्कारात् समाधेः भेदप्रदर्शनाय उच्यते बालबोधिन्याम् – "इह काकतालीयन्यायेन कारणान्तरयोगः समुच्चये तु खलेकपोतिकान्यायेन समकक्षतयेति भेद इति।"[25] अप्पयदीक्षितेनायं न्यायः धर्मोपमानवाचकत्रिलुप्तोपमाया उदाहरणप्रसङ्गे प्रदर्शितः। अप्पयदीक्षितविवेचनेन ज्ञायते यत् तालवृक्षस्याधः काकागमनसमकालमेव तालपतनमपि जातम्। तच्च तालपतनं काकस्य शिरस्येव, येन सः काकः मृत्युङ्गतः। वस्तुतस्तत्र शब्दव्युत्पत्तिप्राधान्येन प्रदर्शितोऽयं न्यायः दृष्टान्तत्वेन अप्रधानत्वेन उपस्थापितः –

"यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः।
तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्॥"[26]

९. **तिलतण्डुलन्यायः**[27] - संसृष्टयोस्तिलतण्डुलयोरयं दृष्टान्तः संसृष्ट्यलङ्कारे समुपलब्धो भवति। परस्परं संसृष्टयोरपि तिलतण्डुलयोः स्पष्टः भेदः परिलक्षितः भवति। उभयोरेव तिलतण्डुलयोः संसृष्ट्यवस्थायामपि यथा स्वतन्त्रा सत्ता भवति तथैव संसृष्ट्यलङ्कारे एकत्र संसृष्टानामनेकेषामलङ्काराणां भेदः स्पष्टः परिलक्षितः भवति, पार्थक्येन च स्वतन्त्रा सत्ता भवति। अलङ्काराणां सङ्कीर्णत्वे संसृष्टिसङ्करालङ्कारयोः दृष्टान्तत्वेन तिलतण्डुलन्यायः नीरक्षीरन्यायश्च प्रवर्तेते। प्रोक्तञ्च रुद्रटेन –

---

18 लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः - 172, पृ०- 74

19 पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्। अमरकोशः - 2.9.48, पृ०- 319

20 अलङ्कारसर्वस्वम्, सूत्र- 64, पृ०- 81

21 साहित्यदर्पणः, पृ०- 845

22 लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः - 55, पृ०- 30

23 बालबोधिनी, काव्यप्रकाशः, पृ०- 716

24 काव्यप्रकाशः - 10.125, पृ०- 716

25 बालबोधिनी, काव्यप्रकाशः, पृ०- 717

26 कुवलयानन्दः, कारिका-८, पृ०- 31-42

27 लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः - 126, पृ०- 57

"योगवशादेतेषां तिलतण्डुलवच्च दुग्धजलवच्च।
व्यक्ताव्यक्तांशत्वात्सङ्कर उत्पद्यते द्वेधा॥"[28]

१०. **नीरक्षीरन्यायः**[29] - मिश्रितयोः दुग्धजलयोरयं दृष्टान्तः सङ्कीर्णस्य सङ्करालङ्कारस्य प्रसङ्गे समुपलभ्यते। यथा नीरक्षीरयोः मिश्रणे कस्यचिदपि एकस्य स्वतन्त्रा सत्ता न भवति, न च तयोः पृथक्करणं सम्भवति तथैव अलङ्कारेऽस्मिन् कयोश्चिद् द्वयोः बहूनां वाऽलङ्काराणां योगो भवति। पुनश्च न तयोस्तेषां वा स्वतन्त्रा सत्ता, न वा पृथक् कर्तुं शक्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

- **भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री**, ठाकुरदत्त शर्मा, व्यास प्रकाशन : वाराणसी - 1989
- **काव्यालङ्कारः**, नमिसाधुटीकासहितः (रुद्रटः, नमिसाधु) रामदेव शुक्ल, चौखम्बा विद्याभवन : वाराणसी – 2014
- **साहित्यदर्पणः**, (विश्वनाथः) , सत्यव्रत सिंह, चौखम्बा विद्याभवन : वाराणसी – 2002
- **कुवलयानन्दः**, रसिकरञ्जनीसहितः, (अपय्यदीक्षितः) , जयशंकर लाल त्रिपाठी , चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस : वाराणसी - 2011
- **काव्यप्रकाशः**, वामनीसहितः (मम्मटः, झळकीकरः) परिमल पब्लिकेशन्स : दिल्ली – 2012
- **नाट्यशास्त्रम्**, अभिनवभारतीसहितम्, (भरतमुनिः, अभिनवगुप्तः) , सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय : वाराणसी - 2001
- **अलङ्कारसर्वस्वम्, (रुय्यकः)** त्रिलोकीनाथ द्विवेदी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन : वाराणसी – 2009
- **अमरकोशः**, रामाश्रमीसहितः (अमरसिंहः, भानुजिदीक्षित), शिवदत्त दाधिमथ, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान : दिल्ली - 2007

[28] काव्यालङ्कारः (रुद्रटः) – 10.25, पृ०- 342

[29] लौकिकन्यायसाहस्री, न्यायक्रमाङ्कः – 125, पृ०- 56

अभिराजयशोभूषणे काव्यस्वरूपविचार

प्रतीक जोशी,
डॉ.पराग जोशी

प्रस्तावना -

अस्मिन् जगति सर्वो हि जन्तु: सुखं कामयते तदर्थं च प्रयतते। इयमेव सुखप्राप्ति: दर्शनकारैः मुक्तिरिति शब्देन व्यपदिश्यते तदर्थं च विविधा: पन्थाः सृष्टा: दर्शनकारैः। सूक्ष्मातिसूक्ष्माणां गभीरविचारपरिपूर्णानां दर्शनशास्त्राणां अवलोकने मन्दाः असमर्था: जना:,अत: सुलभया रीत्या स एव मार्ग: भारतीय काव्यशास्त्रे प्रतिपाद्यते चिरन्तनैः काव्यशास्त्रविद्भिः।तदुक्तं साहित्यदर्पणकारेण कविराज्ञा विश्वनाथेन-

चतुर्वर्ग फलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि।
काव्यादेवयतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते।।[1]

तदेत् काव्यं किम् ? किञ्च तस्य लक्षणम् ? किं तत् स्वरूपम् ? इत्यादि विचारः भरतमुनिप्रभृतिपण्डितराजजगन्नाथपर्यन्तैः नैकैः विद्वद्तल्लजैः स्वेषु ग्रन्थेषु समुद्धाटितः। इयं काव्यशास्त्रपरम्परा अनादिकालतः सततं प्रवहन्ती अत्यन्तमे आधुनिकेकाले इदानीमपि प्रवहमाना दरीदृश्यते। तादृश विचारकेषु विद्यमानः अभिराजराजेन्द्रमिश्रमहोदयः स्वीये 'अभिराजयशोभूषणम्' इतिनामके नूतनकाव्यशास्त्रविचारग्रन्थे पूर्वतन्त्रपरतन्त्रसमुद्धासित विचारसामञ्जसं काव्यस्वरूपं प्रण ीतवान्।

विषयस्य महत्त्वम् -

तत्र आधुनिक्यां काव्यशास्त्रपरम्परायां अभिराजराजेन्द्रमिश्रकृता "अभिराजयशोभूषणम्" इति कृतिरियं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानं अधितिष्ठन्ती विराजते। कृत्यानया आचार्यमिश्रः काव्यधर्मान् विशदं व्याख्यातवान् तेन च अस्याः कृतेः गौरवास्पदत्वं सर्वैः अवगन्तुं शक्यते।व्याख्याने च तस्मिन् प्राचीनानां अर्वाचीनानां च आचार्याणां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां प्रकटयन् आचार्यः मिश्रः साहित्यशास्त्रस्य गौरवमयीं परम्परां निदर्शयामास। अभिराजयशोभूषणे प्राचीनैः तत्समकालीनैःच विद्वद्वरेण्यैः प्रतिपादितं काव्यस्वरूपं सुसंगतया तर्कशुद्धया च पध्दत्या समीक्षन् आचार्यः स्वमतं उपस्थापयति तद्वारा च काव्यशास्त्रपरम्परां यशोगामिनीं नूतनां दिशं निनीषते। ग्रन्थेऽस्मिन् काव्यस्वरूपे महान् विचारः उपलभ्यते तत्रापि काव्यप्रयोजनम्, काव्यहेतुः, काव्यलक्षणम्,काव्यभेदः एवं काव्यात्मा इत्येते विषयाः सम्प्रति विवक्ष्यन्ते।

[1] साहित्यदर्पण 1.2

विषयोपस्थापना -

'प्रयोजनमनुद्दिश्य नऽमन्दोपिप्रवर्तते' इत्युक्तिं अनुसृत्य अस्माभिरिदं अनुमातुं शक्यते यत् काव्यरचना अपि केनचित् महता प्रयोजनेनैव क्रियते इति। अतः काव्यस्वरूपविचारे प्रप्रथमं प्रयोजनविचारः कर्तव्यः इति अस्ति परम्परा।सन्दर्भेऽस्मिन् पूर्वाचार्योक्तं मतं खण्डयन् मिश्राः कथयन्ति-

'न धनाय न पुण्याय व्यवहाराय नाऽपि वा।
न च सद्यः सुखार्थाय काव्यं निर्मात्ययं कविः।।
वस्तुतस्तस्य कर्मैतत् संस्कारोत्थं स्वभावजं।
यदकृत्या क्षणं यावन्नासौ शमधिगच्छति।।
यथा नोत्पतितुंशक्तो भ्रमरो गुंजनादृते।

तथा कविरयं काव्यादृते शक्तो न जीवितुम्।।
काव्यमेतत्ततो मन्ये कविकर्म स्वभावजम्।
जन्मजन्मान्तराऽवाप्तदिव्य संस्कारसत्फलम्।।'[2]

अस्यायमर्थः धनं, पुण्यप्राप्तिं, व्यवहारं, क्षणिकं सुखं च उद्दिश्य कविः काव्यरचनां न करोति अपितु तत् कवेः पुर्वजन्मकृतसंस्कारप्रबोधजं कर्म, येन विना सः क्षणमेकमपि सुखं नानुभवति। यथा अलेः कूजनेन विना भ्रमणं असम्भवं एवं कवेः काव्येन विना जीवनं असम्भवम् इति। अनेन इदम् ज्ञायते यत् काव्यं कवेः स्वभावजं कर्म अनेक पूर्वजन्मोपार्जितं कर्मसंस्कारफलम् इति आचार्य मतम्। तन्मते काव्यरचनायाः इदमेकमेव महत् प्रयोजनं यत् यशःप्राप्तिः नाम इति। यतोहि

पश्यन्त्येव यदि प्राज्ञाः काव्यसृष्टौ प्रयोजनम्।
परत्रेह च निर्व्याजं यशस्तन्मेऽभिरोचते।।[3]

अस्यायमर्थः यदि काव्यरचनायाः प्रयोजनम् आलोचनीयं चेत् तत् यशः एव भवति तदपि इहलौकिकं पारलौकिकंच इति मे मतम्:। तेषां अयमभिप्रायः कविः सर्वदा यशः एव कामयते अतः एतदेव प्रयोजनं काव्यस्य यत् यशःप्राप्तिः इति। आचार्यः दण्डिः अपि काव्यरचनायाः इदमेव प्रयोजनं मनुते।

आदिराजयशोबिम्बमादर्श प्राप्य वाङ्मयम्।
तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति।।[4]

अस्यायमर्थः मन्वादीनां नृपाणां यशः यदि एकवारं काव्यरूपेण दर्पणे प्रतिबिम्बितं चेत् तर्हि नृपेषु नष्टेश्वपि तत् यशः न नश्यति इति, भवन्तः स्वयं पश्यन्तु। लौकिकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बितं वस्तु यावत् बिम्बं वर्तते तावदेव दृश्यते अपगते तु बिम्बे तत् स्वयमपि नश्यति इति लोके दृश्यते किन्तु काव्यात्मके दर्पणे प्रतिबिम्बितं व्यक्तित्वं

---

[2] अभिराजयशोभूषणम् 26-1.23

[3] अभिराजयशोभूषणम् 1.29

[4] काव्यादर्शः 1.5

व्यक्तावपगते अपि न नश्यति तत् यावच्चन्द्रददिवाकरौ तिष्ठति। अतः ऐहिकं पारलौकिकंच यशःप्राप्तिरेव काव्यरचनायाः प्रयोजनम् इति।

तत्र अभिराजयशोभूषणे आचार्यः आधुनिककाव्यशास्त्राय विशिष्टंस्थानं दातुं प्रयतते। अतैव स्वग्रन्थे प्रायः सर्वेषां पूर्ववर्तिनां परवर्तिनां च आचार्याणां काव्यलक्षणविचारान् विचिन्त्य लोकोत्तरं आख्यानमेव काव्यं इति विचारः स्विकृतः। तेषां मते काव्यलक्षणम् -

काव्यं लोकोत्तराख्यानं रसगर्भं स्वभावजम्।
परत्रेह च निर्व्याजं यशोऽवाप्तिप्रयोजनम्।।[5]

अस्यार्थः एवं लोकोत्तराआख्यानं रसयुक्तं, सहजतया निर्मितं तथाच इहलोके परलोके च यशप्रदानं एव यस्य मुख्यं प्रयोजनं भवति तदेव काव्यं एतादृशं काव्यलक्षणम् आचार्यैः विनिर्मितम्।

शब्दार्थानां साहचर्येणैव वाग्व्यवहारः भवति तदेव आख्यात इति नाम्ना ज्ञायते। अतैव पूर्वाचार्यैः मम्मटभामहआदिभिः शब्दार्थनिष्ठकाव्यलक्षणम् स्वीकृतं सएव भावः अत्र आचार्यमिश्रद्वारा अनुमोदितः इति दृश्यते। तथाच पण्डितराजेन जगन्नाथेन यद्काव्यलक्षणं उक्तं 'रमणीयार्थप्रतिपपादकः शब्दः काव्यमिति'[6] नाम यः शब्दः रमणीयं अर्थं प्रतिपादयति तदेव काव्यम् अत्रापि प्रकारान्तरेण काव्यस्य शब्दार्थनिष्ठत्वमेव स्वीकृतं तेनापि। अनेन ज्ञायते यत् कोऽपि शब्दः अर्थविहीनः न भवति न तु कोऽपि

अर्थः शब्दैर्विना न परिलक्ष्यते। अतैव अभिराजयशोभूषणकारेण आचार्यमिश्रेण आख्यानमेव काव्यं इति साधितम्। अत्र प्रस्तुत लक्षणे लोकोत्तराख्यानम् इति वचनेन रसः एव सिध्यति। रससिध्द शब्दग्रहणेन'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'[7]इति साहित्यदर्पणकारस्य आचार्य विश्वनाथस्य मतमपि अनुमोदितं भवति।

अनेन वक्तुं शक्यते यत् आचार्यमिश्रस्य काव्यलक्षणं पूर्ववर्तिनां सर्वेषां आचार्याणां मतानां समन्वयात्मकं स्वरूपं विदधाति।

प्रस्तुतग्रन्थे ग्रन्थकारेण काव्यात्मतत्वविषयेऽपि विस्तृतः विचारः कृतः वर्तते। वस्तुतः काव्यस्य आत्मतत्वं किम्? इति विचारः प्राचिनैः अर्वाचिनैः च ग्रन्थकर्तृभिः नैकवारं चर्चितः। तस्यामेव परम्परायां अस्मिन् ग्रन्थे एकः नूतनः विचारः प्रदत्तः इति दृश्यते ।अत्र ग्रन्थकारः काव्यत्मतत्व रूपेण 'गीतं' नाम गेयत्वम् इति विचारः प्रस्थापयति। तन्मते-

न तथा व्यंजनैस्तृप्तिर्यथा हि चषकाम्भसा।
ननु धर्माभितप्तस्य पथिकस्याभिजायते।।
तथैव रसिकस्यापि महाकाव्यानुशीलनात्।
जायते न तथाऽन्दो यथा गीतेन तत्क्षणम्।।
अलंकाररसौचित्यध्वनिवक्रोक्तिरीतिभिः।
यस्मादलं यतो गीतं काव्यस्यात्मेति निश्चितम्।।[8]

---

[5] अभिराजयशोभूषणम् 1.34

[6] रसगङ्गाधरः .1

[7] साहित्यदर्पणः 1परिच्छेदः

[8] अभिराजयशोभूषणम् 6-5.4

अस्यायमर्थः यथा ग्रीष्मेण परितप्तः मनुष्यःयथा पक्वान्नैः तृप्तिं नानुभवति किन्तु एकेनचषकवारिणा सः यथा शीतलतां तृप्तिं च अनुभवति तथैव काव्ये अपि सहृदयः पाठकः महाकाव्यादि अनुशीलनेन झटत्येव आनन्दो न अवाप्नोति किन्तु गीतश्रवणेन तत्क्षणमेव आनन्दमनुभवति।अनेन उदाहरणेन काव्यस्यात्मतत्वं गेयता अस्ति इति अत्र परिलक्ष्यते।

निष्कर्षः -

ग्रन्थकारेण नूतनतया काव्यलक्षणं विवेचितं पूर्वतनानां ग्रन्थकाराणां काव्यात्मभूततत्वस्य अस्वीकारः कृतः नूतनं च काव्यात्मतत्वं स्वीकृतं गेयता इति।अतः अयं काव्यशास्त्रीयग्रन्थः नूतनकाव्यतत्वजिज्ञासूनां कृते पथदर्शकः भवेत् इति प्रतिभाति।

सन्दर्भग्रन्थाः।

१) साहित्यदर्पम्

२) काव्यादर्शः

३)काव्यप्रकाशः

४)रसगङगाधरः

५)अभिराजयशोभूषणम्

MANIFESTATION OF TRIGUNA IN HUMAN BEHAVIOUR: SANKHYA TO PSYCHOLOGY

Dr. Amruta Bhuskute,
Sayali Peshwe-Deshpande

ABSTRACT:

Sankhya Darshana – one of the Six Darshanas in Indian Philosophy. It talks about the creation of universe and has postulated Trigua concept. It has been believed that these Tri-gunas - Satva, Rajas and Tamas – are manifested in everything that exist on this earth. Similarly, individual's personality is also a combination of these Tri-gunas with predominance of any of them. Indian approach to Psychology – studying human behaviour – dwell on this *Tri-guna Theory* and look for possibilities for better perspective towards understanding personality and dynamics of human behaviour.

This paper is an effort to put forth an analysis of how these *Tri-gunas* are related to psychological aspect of one's being.

KEY WORDS: Samkhya, Indian Psychology, Tri-Guna Theory

INTRODUCTION:

Psychology, *(originated in Western Countries)* is known as theoretical as well as applied science of behaviour. This field of knowledge has enthused further with basic objective to understand – assess – predict human behaviour for centuries till date. It has grown widely to explore and put forth various complementary as well as challenging theories, principles, beliefs, concepts, explanations and many more pieces of information and experiences about human behaviour. It has significantly contributed to human race and life being instrumental in assessing the factors involved in one's overall development since birth and finding out the ways to restore one's psychological health if found deviated.

Secondly, more than 10 decades of psychopathological interventions at micro and macro levels has surely lessen the gravity of psychological and mental problems. But still fail to build one's life same as like before psychological intervention. As we could not reinstate the originality of a glass if broken once, likewise mental and psychological issues leave some imprints on one's personality though dwelled on successfully.

On this line of thought, Positive Psychology (recent school of thought) has directed all the researchers, professionals and practitioners to new avenue which emphasized on building human strength to such a stature to eliminate the probability of any or the other psychological/behavioural deviation in one's personality. Since 2000, Psychology as a science has moved toward finding out the ways to enhance individual virtues and traits.

Positive Psychology has its origin in Humanistic Psychology which inherently influenced by Ancient Indian Wisdom. Great Psychologists Carl Rogers and Abraham Maslow had found to be very much inclined to vast Indian Scriptures and Knowledge. Moreover, principles of Humanistic Psychology such as Self, Self Esteem, Self-Actualisation, Fully Functioning Individual, Unconditional Behaviour are predisposed to Indian concepts of human beings or else, one may say 'Being Human'.

Many researches are now taking place to adjoin western concept of human behaviour and related constructs and various streams of Indian Knowledge. Indian Wisdom and Knowledge is mainly based on Indian Philosophy, and nonetheless Bhartiya Darshana definitely offer strong foundation to understand not only human behaviour but universe at large. Many concepts and extracts of Darshans are intriguing for researchers since few decades and every attempt in this direction is not only vital but also call of the hour.

Thus, this research paper is an attempt to study the concept of *Tri-guna (Sattva, Rajas, Tamas)* from psychological perspective and its dimensions, too.

TRIGUNA IN SANKHYA:

The concept *Tri-guna* is first mentioned in Atharveda. It is also described in Samkhya which is a dualistic philosophy, which has allusion of Purusha and Prakriti. Purusha is said to be 'Consciousness' whereas Prakriti is 'Nature'. Both are interdependent but exist simultaneously. It has also been explained that everything in the universe is came out of Prakriti and consisted of 3 Gunas, namely Sattva, Rajas and Tamas.

"रजोजुषे जन्मनि सत्ववृत्तये |स्थितो प्रजानां प्रलय तमः स्पृशे ||
अजाय सर्गस्थितीनाशहेतवे | त्रयी मयाय त्रिगुणात्मने नमः ||

Mahakavi Banbhatta has stated the importance of *Trigunas* in above shloka in his famous work 'Kadambari'. The Universe is formed with Rajas inclination of Brahma, nurturing by Vishnu with Sattvik inclination and Tamasik inclination of Mehesh at the time of Pralaya; thus, all the 3 gunas are carved in the formation of Universe.

सत्वारजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः| (सांख्य सूत्र १-६१)

According to Samkhya (one of the six schools of Vedic philosophy), the three gunas are balanced in the unmanifest form of prakriti. When it moves to the manifest form, it happens with the imbalance of the tri-guna. It is this tri-guna, with a spectrum of qualities, which pervades throughout the creation. Hence, it is considered the basic fabric of creation (Ilavarasu, 2013).

TRIGUNAS AND PERSONALITY:

The Indian perspective of personality refers to both the biological and psychological system. The psychological system dealing with the Tri-guna is the focus of the study. This system incorporates the physical, mental and spiritual aspects of personality. The inherent richness of the triadic language of the Gunas offers a wider scope to understand human nature as contrasted with bipolar description of the western psychology. According to the Indian philosophy Tri-gunas are present in everyone. But it is the relative predominance of one of the three *gunas* that determines the personality of an individual. Sattva Guna is reflected in equanimity, serenity & poise. Rajas is expressed in high action orientation, ambition, lust and so on. Tamas is the trait i.e., manifested in sloth and laziness.

सत्वं लघु प्रकाशमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः|
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः||१३||(सांख्यकारिका)

Sattva is that element of Prakrti which is of the nature of pleasure, and is buoyant of light, and bright or illuminating. Knowledge arises from Sattva. Sattva attaches itself to happiness and to the thrills of the creative moments in life. A scientist, an artist, a poet will not even like to come down to the passionate world. Sattvic individuals are duty-oriented.

Sattvik individuals have a steady and pure mind. They have a spiritual inclination and follow the path of Truth and Righteousness (Dharma). They stand out by their good manners and good character. They possess a great deal of self-control and do not get easily upset or angry. Even a considerable amount of mental activity does not result in mental fatigue. They need hardly four hours of sleep. They respect their teachers and always try to improve their knowledge, proficiency and skills. They are capable of taking correct decisions after careful and mature thinking which is derived from a clear intellect. Religious by nature, they have an insatiable thirst for knowledge and take a detached view of problems.

Rajas is the principle of activity in things. It always moves and makes other things move. It is of the nature of pain, and is mobile and stimulating. It helps the elements of sattva and tamas which are inactive and motionless in themselves, to perform their functions. Rajas attaches to action and its fruits. Rajas give rise to greed.

Rajasik individuals are egoistic, proud, ambitious and have a tendency to boss over others. They are loquacious and though hardworking; their endeavours lack proper planning and direction. Their mental makeup is not so strong as that of sattvik individuals. Emotions such as anger, joy, attachment, jealousy, etc. dominate their personality. They are prone to emotional outbursts and hence their mental energy is wasted. They require eight hours of sleep. They are calm and patient, only so long as their interests are not affected. They are good, friendly and faithful only to those who are helpful to them.

Tamas is the principle of passivity and negativity in things. It is opposed to sattva in being heavy (guru) and in obstructing the manifestation of objects. By obstructing the principle of activity in suit induces sleep, drowsiness, and laziness. It also produces the state of apathy or indifference. Tamas attaches one to lack of care and recklessness. Negligence, delusion and ignorance arise from Tamas. Rajasic and Tamasic individuals are skills and rights oriented. Tamasik Individuals who come under this category are less intelligent, in a depressed frame of mind and generally prone to laziness. The slightest mental exertion tires them easily. A common feature is a tendency to feel sleepy even during the day. They take the path of least resistance and eat, drink, sleep and indulge in sex to a greater extent. They are extremely greedy, irritable and do not have consideration for others. They may go to the extent of even harming others to safeguard their vested interests.

Tri-guna theory provides platform for understanding personality as a dimension of human behavioural attempt.

TRIGUNA AND OTHER HUMAN BEHAVIOUR:

There are number of ways in which *Tri-gunas* are studied in the light of human behaviour. Following are the extract of research studies indicating multivariate relationship between *Tri-gunas* and various psychological factors:

In a research study conducted to examine the relationship between Sattvik Guna, Rajas Guna, Tamas Guna and Risk-Taking Behaviour in Undergraduate Students, investigator found that Tamas Guna been related to Risk Taking Behaviour of female students (Yadav, S. K., S., & K., 2016).

Investigating the effect of Tri-gunas on Transformational Leadership, it has been concluded that dominance of Sattva facilitates transformational leadership when compared to dominance of Rajasik Dominance (Agrawalla, S.,

& B., 2015). Similar observations were noted by Dhulla (2014) and he has mentioned the further scope in this direction. Triguna Theory and Karma Yoga is also studied with reference to helping behavior in human beings which empasised the stipulation of Sattava bhava to have balanced perspective whereas beliefe in law of Karma to extend ones's altruestic behaviour (Mulla, Z., & V., 2013).

In another study, Verma & Tiwari (2017) concluded that the sattva and tamas gunas have major roles in shaping the self-compassion and human flourishing. Significant relationship between Sattva-Rajas-Tamas Guna and State-Trait Anger has been studied by Kewalramani (2016).

Tri-gunas have also been studied with reference to diabetic & non-diabetic adults and found that significantly higher presence of Sattva and Tamas Guna and significantly lower presence of Rajas Guna is observed in non-diabetic people than diabetic people (Doshi & d. R., 2017).

Tri-gunas have been also studied for their impact on well being indicators. Sattva Guna is found to be positively correlated with well being indicators such as Psychological Capital, Subjective Well Being, mental health and life satisfaction (Khanna, Singh, Singla & Verma, 2013).

Mohan and Sandhu (1987) found that those who scored high on tamas scored high on psychoticism, rajas on extroversion and sattva on introversion. Sattva was 34 negatively correlated with extroversion, psychoticism and neuroticism.

Research has been conducted to examine the relationship between triguna and big five factors of personality. It has been concluded that Sattva Guna is found to be negatively correlated with neuroticism, Sattva Guna has found to have significant positive relationship with extraversion, openness, agreeableness and conscientiousness. Rajas Guna has shown positive relationship with Tamas Guna whereas Rajas Guna is found to be negatively correlated with extraversion, agreeableness and conscientiousness. Tamas was positively correlated with neuroticism and negatively associated with extraversion, openness, agreeableness and conscientiousness (Singh, 2016). In a research study, conducted by Sharma *et al.* (2016) it has been found that Sattva Guna significantly predicts Psychological Well Being and Wisdom.

Daftaur & Sharma (1998) studied the relation between *Tri-guna* and Maslow's need of hierarchy among employees from public sector organization and found that a sattva is correlated positively with 'self-actualization' level, rajas works at 'Esteem' level and tamas works at 'basic needs' level. Further he explained that tamas was negatively correlated with other higher needs and tries to fulfil basic needs only.

CONCLUSION:

It has been universally believed that one's personality has utmost influence of nature i.e., heredity, genes and predispositions. Secondly it has been proven that *Tri-gunas* definitely influences the dynamics of human behaviour. Review of previous studies also suggest desirability of major influence of Satvik and Rajasik Gunas in one's personality. In this respect, one must take effort to develop Sattva and Rajas while upbringing a child as well as would be parents also need to inherit positive traits of Sattva and Tamas which can be bestowed upon their generations to come. Also, institutions like family, school and society at large must share the responsibility of offering more and more such experiences.

SCOPE:

All the factors that are studies with reference to *Tri-guna* dominance in individuals claims for further extensive research is required to know about the manifestation of *Tri-gunas.* Most of the researches are majorly stocked at identifying the personality type based on *Tri-gunas* and measuring the impact on different variables. Hence, future research must be aimed at discover the ways to enhance or lowers down *Tri-gunas to solve psychological or behavioural issues and get better personality.*

References

Agrawalla, S., S., & B., K. V. (2015). Impact of Gunas and Karma Yoga on Transformational Leadership. *Journal of Human Values, 21*(1), 11-22. doi:DOI: 10.1177/0971685815569590

Daftaur, C. N. (1998). *ournal of the Indian Academy of Applied Psychology.. 1998 Jan-Jul.; 24(1-2): 1-8, 24*(1-2), 1-8. Retrieved 12 03, 2019, from http://medind.nic.in/imvw/imvw7908.html

Dhulla, & T., V. (2014). Transformational Leadership & Triguna Theory: A Shrot Literature Review. *Internatinal Journal of Advanced Research, 2*(5), 314-356.

Doshi, & d. R., J. Y. (2017). Indian Three Dimensions Personality and Aggression in Diabetic People. *International Journal of Research and Analytical Reviews, 4*(4). Retrieved March 11, 2019, from http://ijrar.com/

Ilavarasu, J. V. (2013). Triguna as personality concept: Guidelines for empirical research. *International Journal of Yoga, Philosophy, Psychology, Parapsychology, 1*(1), 15-20.

Kewalramani, & S. (2016). Triguna and Anger in Adolescent. *The International Journal of Indian Psychology, 3*(2). Retrieved from http://www.ijip.in

Khanna, P., Singh, K., S. S., & Verma, V. (2013). Relationship between Triguna theory and well-being indicators. *International Journal of Yoga, Philosophy, Psychology, Parapsychology, 1*(2), 69-74.

Mulla, Z., K., & V. (2013). Impact of Personality and Belief Systems on Helping. *3rd Biennial Conference of the Indian Academy of Management (IAM).* Ahmedabad. Retrieved March 19, 2019, from http://hdl.handle.net/11718/11514

Sharma, S. S. (2016). Sattva Guna as a Predictor of Wisdom and PWB. *International Journal of Indian Psychology, 4*(1).

Singh, L. (2016). The relationship between The Triguna and Five Factor Model of Personality. *Lokayata: Journal of Positive Pschology, 4*.

Verma, Y., T., & K., G. (2017). Relative dominance of Sattva and Tamas Gunas (qualities) makes a difference in self-compassion and human flourishing. *International Journal of Education and Psychological Research (IJEPR), 6*(2).

Yadav, S. K., P., S., J., & K., R. (2016). Tri-Gunas (Satta, Rajas and Tamas) and Risk-Taking Behaviour among Undergraduate Students. *International Journal of Research - Granthaalayah, 4*(1).

◆◆◆◆◆◆

Darpokti: A Distinctive Way of Self-introduction by Sanskrit Poets

Ms. Anagha Pradeep,
Dr. Ramakrishna Pejathaya

Abstract:
In Sanskrit literature it is observed that there are two types of self-introduction with respect to poets. Some poets like Kālidāsa are very humble while introducing themselves on the other hand, poets such as Bhavabhūti have introduced themselves in a manner that seems to praise or glorify themselves. Such statements can be tagged as 'Darpokti'1. These can be broadly classified into two types based on their contexts: in the beginning or end of their respective works and in scholarly debates. However, since not all poets have done such self-adoration in their works, these poets seem to the reader (most often to someone who is new to the Sanskrit literature), as though they are persons of high self-esteem or arrogance. It portrays a development of their pride due to the creative knowledge that they possess. But a deeper analysis of the literature shows that this has been a very usual practice in Sanskrit literature.
This paper attempts to show how such a practice was passed down as a tradition over the centuries, through a collection of such statements from multiple sources. It also explains some interesting features of such expressions.
Keywords: Sanskrit, literature, poetry, self-introduction

INTRODUCTION:

An intensive research into the Sanskrit literature not only introduces, but also acquaints us to numerous creative concepts prevalent amongst the Sanskrit poets and scholars. One among those creative concepts unknown to most of us is the construction of self-introductory sentences by various poets either at the beginning or end of their respective works or at scholarly debates. Interestingly, most of these statements do not contain personal information about the poet or scholar but contain their calibre and competencies. However, they often appear as a sign of arrogance and pride of the poets to many, especially to the ones who are new to the Sanskrit literature. The terms used for these statements may be "Darpokti" or "Ahaṅkārokti", where "Ukti" mean saying, and "Darpa or Ahaṅkāra" means Pride.

[1] This term has no textual evidence for its usage. However, it is used as a colloquial term between scholars.

This can be better understood through examples, in the *Uttararāmacaritam* of Bhavabhūti, the sūtradhāra quotes this in the beginning of the play, while introducing the author.

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग् वश्यैवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते ॥ (Uttararāmacarita, 1.2)

Whom, this goddess of speech follows as an obedient, that very own brahmin has composed this "Later History of Rama" (Uttararāmacaritam), which is now being presented.

Another example may be of Damodarabhaṭṭa, who engaged himself in a scholarly debate with Uddaṇḍa Śāstri. (Kokilasandeśa, introduction)

न च्छत्रं न तुरङ्गमो न वदतां वृन्दानि नो वन्दिनो
न श्मश्रूणि न पट्टबन्धवसनं न ह्यम्बराडम्बरम् ।
अस्त्यस्माकममन्दमन्दरगिरिप्रोद्धूतदुग्धोदधि-
प्रेङ्खद्वीचिपरम्परापरिणता वाणी तु नाणीयसी ॥

I have no parsol, no horse (carriage), no attenders serving me. Not even people who keep praising me, no moustache, no costly dress, or ornaments; but I possess speech, splashing like the waves of the Kṣīra Samudra (milky ocean) churned by the vast Mandara mountain.

However, a deeper insight to these statements shows us how this has been followed as a tradition by the poets and scholars. As stated earlier, these statements communicate the scholarship a poet possesses in a very aesthetic manner rather than providing personal details. Hence, a connoisseur will enjoy and appreciate them.

This study provides a collection of various such expressions that can be seen in classical Sanskrit literature throughout the ages. Such a collection is not available so far and this paper intends to help the connoisseur by providing as many as these expressions at one place.

This paper broadly provides such expressions in three sections based on their sources that are;

1. At the beginning or end of the work.
2. At scholarly debates.
3. From anthological works.

METHODOLOGY:

More than 100 Sanskrit kavyas and anthological works have been closely examined to give examples of statements. A fine translation of the statements has been given for the better understanding of the readers. Also, the background

information of poets as well as scholars has been collected based on hagiography more than just historical evidence.

1. At the beginning or end of work

1.1 Bhaṭṭi (around 600 CE)

The poet Bhaṭṭi is known for his śāstrakāvya *Rāvaṇavadha* that sets out the principles of grammar through a poetic medium. Meaning, that it is a poem which describes the various events of the story, at the same time gives examples of grammar, according to the Pāṇinian rules. Bhaṭṭi was the son of Śrīdharasvāmi. There are many other stories about Bhaṭṭi, mentioning him to be the son or brother of Bhartṛhari. Also, there is another tale, which tells that Bhaṭṭāraka was the king of Vallabhi who composed Rāvaṇavadha, and that was the real name of Bhaṭṭi (Sunrendranath Das Gupta). Since this śāstrakāvya possesses multiple poetic and grammar nuances it is difficult to comprehend it without a commentary. This is stated by the author himself.

व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।
हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥ Rāvaṇavadha 22.34

This poem can only be understood along with the help of a commentary, which is a treat to all clever people. Unfortunately, the dullards suffer pain from this composition created by me, a lover of knowledge.

1.2 Bhavabhūti (around 800 CE)

Bhavabhūti was one of the greatest dramatists the Sanskrit literature has ever seen. It is believed that he stands next to Kalidasa in his style of composition. He has written three dramas, *Mahāvīracaritam, Uttararāmacaritam and Mālatīmādhavam*. It is said that his original name was Śrikanṭha. The *Rājataraṅgiṇī* of Kalhaṇa says that Bhavabhūti was patronized by King Yaśovarman of Kanuj. However, it is not ascertained. According to Kale Bhavabhūti did not receive any patronage just like Kālidāsa and Bāṇabhaṭṭa. (Gupta) We have already seen one such expression of Bhavabhūti in the introduction of this paper. Let us witness another one which appears at the beginning of his work *Mālatīmādhavam*.[2]

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यते हि मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ Mālatīmādhavam 1.6

[2] Sūtradhāra quotes this as having been stated by Bhavabhūti himself.

This work is not for those who portray a sign of disrespect to our compositions, as though they have some knowledge. It is indeed that there would arise someone with qualities similar to mine, for the time is endless and the earth so huge.

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां साङ्ख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथनेन किं नहि ततः कश्चिद् गुणो नाटके ।
यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥
Mālatīmādhavam 1.7

What is the use of talking about the knowledge of vedas, upaniṣads, the Sāṃkhya and the Yoga philosophies, for there exists no merit for it in drama? The knowledge of what is grace, rapture of expression and the depth of meaning is alone indicative of scholarship and genius (in drama).

Among these two the first verse states that my compositions will bring joy to the ones who have a similar mindset as mine, unlike some scholars who try finding faults everywhere. Whereas the latter indicates that he has such knowledge that is a requisite for composing poetry of eminence.

1.3 Ratnākara (around 800 CE)

Ratnākara the author of one of the longest mahākāvyas *Havavijaya* was the son of Amṛtabhānu. It is known that he began his career as a poet during the rule of King Jayāditya. However, he gained fame during the rule of King Avantīvarman. He is said to have received the title “Vidyāpati vāgīśvara”. (Krishnamachariar)[3] Let us see how he describes the superiority of his work.

हरविजयमहाकवेः प्रतिज्ञां शृणुत कृतप्रणयो मम प्रबन्धे ।
अपि शिशुरकविः कविः प्रभावाद्भवति कविश्च महाकविः क्रमेण ॥
Haravijayakāvyam 50.102

Listen to this promise made by the great poet of Haravijaya; after reading and falling in love with my work, even a non-poet will become a poet and a poet himself will turn out to be a greater one gradually.

1.4 Rājaśekhara (880 – 920 CE)

Rājaśekhara, the celebrated scholar and poet from Maharashtra is known for his treatise on Sanskrit poetics *Kāvyamīmāṃsā*. He was patronized by the Gurjara Pratīhāra’s king Mahendrapāla. He was the son of Darduka and Śīlavati born in the Yāyāvara family. He is also the author of *Karpūramanjari,*

[3] Unless otherwise mentioned, all historical as well as hagiographical information about poets has been sourced from this work.

Bālarāmāyaṇa and *Bālabhārata*. It is known that he describes himself as bālakavi, apparently because it occurs in two of his works. Below, we can see two verses from *Bālarāmāyaṇa* which narrate to us how Rājaśekhara has introduced himself.

ब्रूते यः कोऽपि दोषं महदिति सुमतिर्बालरामायणेऽस्मिन्
प्रष्टव्योऽसौ पटीयानिह भणितिगुणो विद्यते वा न वेति ।
यद्यस्ति स्वस्ति तुभ्यं भव पठनरुचिर्विद्धि नः षट्प्रबन्धान्
नैवं चेद्दीर्घमास्तां नटवटुवदने जर्जरा काव्यकन्था ॥
Bālarāmāyaṇa 1.12

If there is someone who claims my work to be a bad one because it is lengthy, that scholar should be asked to tell me if there are other literary qualities (kāvyaguṇas) in my work or not. If there are, then let that reader be blessed with the interest and passion to read six works of mine. If not, then let my works be recited without anybody enjoying it through the mouths of students and artists.[4]

बभूव वल्मीकभवः पुरा कविः ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्ठताम् ।
स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया स वर्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥ Bālarāmāyaṇa 1.16

Back then, there was a poet who took birth from an ant-hill (Vālmīki). He was later reborn as Bhartṛmeṇṭha. He was again born and was famous as Bhavabhūti. The very same person is now known as Rājaśekhara. [5]

1.5 Kulaśekhara Varma (around 1000 CE)

Kulaśekhara Varma was a dramatist born in the royal family of Chera. He has authored two plays *Tapatīsaṃvaraṇa* and *Subhadrādhanañjaya* and a campu kāvya *Āścaryamañjarī*. He labels himself as *"Keralakulacūḍāmaṇi"* and *"Mahodayapura-parameśvara"*. An inscription from Chembra mentions the performance of the play *Tapatīsaṃvaraṇa* in a temple. His introduction below has also been taken from the same play. It appears this play was a platform where he could describe himself. Interestingly unlike other poets who have described their poetic potencies, Kulaśekhara uses this opportunity to express his physical capabilities.

उत्तुङ्गघोणमुरुकन्धरमुन्नतांसमंसावलम्बिमणिकर्णिककर्णपाशम् ।
आजानुलम्बिभुजमञ्चितकाञ्चनाभमायामि यस्य वपुरार्त्तिहरं प्रजानाम् ॥
Tapatīsaṃvaraṇa 1.2

---

[4] It is through this verse of his, we come to know that he had composed six works which are currently unavailable.

[5] Sūtradhāra quotes these verses in the beginning of the first act.

The one who's body; has a long nose, has an extended neck, has elevated shoulders, has ears as prolonged as his ornaments are till his shoulders, has arms extending till his knees, has a shine of gold (skin), is huge, and which protects his subjects (below this poem the sentence continues), the play of that Keralakulacūḍāmaṇi Mahodayapura-parameśvara Kulaśekhara will be enacted now.

1.6 Bilhaṇa (1000 – 1100 CE)

Bilhaṇa was an eminent poet from the famous land of Kashmir. He was born in a Brahmin family and received shastric education. He is said to have wandered through-out India to gain recognition and fame. Thus, he was sheltered by Vikramaditya 6, who appointed him as Vidyāpati. This is where he composed *Vikramāṅkadevacarita*. (Sreedharan)

काश्मीरेभ्यः सकलममलं शास्त्रतत्त्वं गृहीत्वा
प्रालेयाद्रेरपि गुणमसौ निश्चितं स्वीचकार ।
देशे देशे कथमपरथा वादिनामाननानि
क्रुद्धश्चक्रे तुहिनपटलप्लुष्टपद्मोपमानि ॥
Vikramāṅkadevacarita 18.86

This poet (Bilhaṇa), having grasped all the knowledge (of shastras) from Kashmir, also grasped the nature/characteristics of that snow mountain (Himalayas) for sure. Else, how could he cover the argumentative faces of his opponents everywhere like the snow does to the lotus.

This statement beautifully suggests the potential of Bilhaṇa that none of the scholars could defeat him in several scholarly debates throughout India. Further he continues his excellence in poetic skills as follows:

ग्रामो नासौ न स जनपदः सास्ति नो राजधानी
तन्नारण्यं न तदुपवनं सा न सारस्वती भूः ।
विद्वान्मूर्खः परिणतवया बालकः स्त्री पुमान्वा
यत्रोन्मीलत्पुलकमखिला नास्य काव्यं पठन्ति ॥ Vikramāṅkadevacarita 18.89

If there exists any place where, neither a scholar nor an illiterate; neither an elder nor a younger; neither a man nor a woman, read this poet's (Bilhaṇa's) works with joy and enthusiasm; then such a place is not a village, not a town, not a capital nor any forests or gardens. Infact, that land does not deserve the gracious presence of Sarasvatī (the goddess of knowledge).

This verse also expresses the pride he had for his composing skills.

1.7 Mallinātha (1350 – 1450 CE)

Mallinātha is a much-regarded scholar for his commentaries on all five mahākāvyas. Apart from commentaries he has also composed creative works

named *Vaiśyavaṃśasudhākara*, *Raghuvīracaritam* and *Udārakāvya*. He was awarded the titles *'Mahāmahopādhyāya'* and *'Vyākhyānacakravartī'* for his immense contribution in Sanskrit literature. He was also a *Śatāvadhānī* – a person who could at once answer 100 questions relating mostly to poetry. Now we shall see how he introduces his scholarship at the beginning of his commentaries.

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद् यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ Śiśupālavadha[6]

I am the one who has gulped the words of Maharṣi Kaṇāda, the one who has secured expertise in the texts written by the sage Vyāsa; the one enjoyed the tantra texts; the one who is well aware of the sayings of the snake,[7] the one who has completely grasped the words uttered by Akṣapāda. Thus, the fame that other scholars possess is only as a result of my humility.

This verse beautifully indicates Mallinātha's scholarship in Nyāya, Vedānta, Tantra, Vyākaraṇa, Āyurveda, Yoga and Vaiśeśika darśanas respectively.

The usage of rare forms such as *kāṇabhujī, ajīgaṇat,* and *avāśāsīt* communicate his expertise in grammar is also noteworthy here.

1.8 Nayacandra Sūri (around 1400 CE)

Nayacandra Sūri earned fame for his work *Hammīramahākāvya*, which was a description of King Hammīra of the Cauhāṇ dynasty. Not much about Nayacandra is known, apart from a few details like he composed this work as a challenge against the courtiers of King Virāma, who said that there are no contemporary poets who could compose a great poetry work like the ones written by the ancient poets. Though Nayacandra was not a contemporary of Hammīra, he took up the challenge to write this work. Let us now see how Nayacandra establishes himself among other poets.

लालित्यममरस्येव श्रीहर्षस्येव वक्रिमा ।
नयचन्द्रकवेः काव्ये दृष्टं लोकोत्तरं द्वयम् ॥
Hammīramahākāvyam 14.4

---

[6] These verses can be found in the introduction of all five mahākāvyas.

[7] Patañjali is considered as an incarnation of Śeṣa.

The surpassing gracefulness like that of Amara and the exceeding indirect mode of expression like that of Śrīharṣa have both been seen in the work of Nayacandra kavi.

1.9 Anantabhaṭṭa (around 1500 CE)

Anantabhaṭṭa is the author of a well-known work *Campūbhārata*. The scholars have different opinions on his date and other details. This work is composed in 12 *stabaka*-s and is well respected because of its matured style.

दिगन्तरलुठत्कीर्तिरनन्तकविकुञ्जरः ।
प्राणैस्तुल्यं सरस्वत्याः प्राणैषीच्चम्पुभारतम् ॥ Campūbhārata 12.1

An elephant named Anantakavi, whose fame has spread about in all directions, has composed this Campūbhārata which is equal to the breath (life) of goddess Sarasvatī.

उन्मीलदम्बुजकदम्बकसौरभीणामुन्नृत्यदीशमुकुटीतटिनीसखीनाम् ।
आचान्तवैरियशसाममृतोर्मिलानां वाचामनन्तसुकवेर्वसुधैव मूल्यम् ॥ Campūbhārata 12.2

Mother earth is the only value to Anantakai's words that are; like the fragrance of the blooming flower groups; like the friends of the dancing river (Ganga) on the head of Lord Śiva; like the destroyer of the enemy fame; like the pure waves.

The poetic merit that this work *Campūbhārata* possesses makes it such a valuable one, that it is compared to mother earth.

1.10 Kṛṣṇakavi (around 1500 CE)

Kṛṣṇakavi the author of a play *Kaṃsavadha*, was the son of Nṛsiṃha and lived in Kashi. He lived during the rule of Mughal Emperor Akbar. This Kaṃsavadha work gained appreciation from the son of Akbar's minister named Giridhāri. (Sheshakarnika).

The author dedicated several verses to state his calibre at the beginning of this play.

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिः श्रीमान्नृसिंहात्मजः
कृत्वा कृष्णकविः कुतूहलवशादस्मासु यन्न्यक्षिपत्।
नाट्यं कंसवधाभिधानमधुना तस्य प्रयोगोद्यमं
विद्वद्राजसमाजमानसमहानन्दाय विन्दामहे ॥[8] Kaṃsavadha 1.19

The one who is like the crown of this earth, the son of Nṛsiṃha, Kṛṣṇakavi has given this work to us. This drama, by name Kaṃsavadha shall be enacted by us now to entertain the scholars present here.

---

[8] All the verses here are of the sūtradhāra, in the introduction of the first act.

When asked by the naṭī as to how he is counted to be one among the poets, Sūtradhāra tells,

चतुर्दशसु विद्यासु परिकर्मितचेतसः ।
कवितेति कियन्नाम तस्याप्यर्थं विपश्चितः ॥ Kaṃsavadha 1.20

This poet Kṛṣṇakavi is an expert in 14 vidyas (arts). How difficult will it be for him to compose a poem (drama)?

मौलौ मन्दारदामभ्रमदलिपटलीकाकलीं श्रोणिबिम्बे
कूजत्काञ्चीकलापं चरणकमलयोर्मञ्जुमञ्जीरशिञ्जाम् ।
उत्सङ्गे कीरगीतं स्तनभुवि मसृणं वल्लकीपञ्चमं वा
तत्काव्ये दत्तकर्णा शिवशिव मनुते भारती भारमेव ॥
Kaṃsavadha 1.21

The humming of bees around the garland of Mandāra flower; the soft chinkles (sounds) produced by the ornament worn around the waist; the soothing sounds made by the anklets around the lotus like feet; the melodious song of parrot; and the harmonious sound from the veena touching her (Sarasvatī's) breasts; are all considered to be heavy to mother Bhāratī, after listening to the poetry of this poet.

यः पीयूषमयूखधामनि सुधासाराच्छकच्छेऽपि यः
क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसान्द्रलहरीलावण्यपुरेऽपि यः ।
यः कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नासौ समुद्गाहते
श्रीविद्वत्कविकृष्णपण्डितवचोवीचीसमीचीनताम् ॥
Kaṃsavadha 1.22

The pleasantness present, in the bright shining rays of the full moon; in the earth that is cleansed by amṛta (liquid); in the charm of those strong waves of the milky ocean; in those budding lips of wife; are all exceeded by the waves of words of this scholar Kṛṣṇakavi in his work.

The first among these three verses expresses his prowess in poetic compositions and the other two explain the merit of them.

1.11 Nīlakaṇṭha Dīkṣita (around 1700 CE)

Nīlakaṇṭha Dīkṣita served as the minister of Tirumala Nāyaka, the king of Madhurai. It was under him the Vasanta Mantapa of Madhurai Meenakshi Temple was built. He was known for his profound usage of *vakrokti*. He has authored numerous works *Gaṅgāvataraṇam, Vairāgyaśatakam, Naḻacaritram, Kaliviḍambanam, Ānandasāgarastavaḥ, Śāntivilāsaḥ, Śivotkarṣamañjarī, Mukundavilāsaḥ, Raghuvīrastavaḥ, Caṇḍīrahasyam, Anyāpadeśaśatakam, Nīlakaṇṭhavijayacampūḥ, Kaiyaṭavyākhyānam, Sabhārañjanaśatakam,*

Gururājastavaḥ, Śivatattvarahasyam, and *Śivalīlārṇava*. Let us see what he tells of himself.

कुर्वती श्रवणे वाणी कोमलां यस्य साहितीम्।
कर्णपूरशिरीषेऽपि काठिन्यमिव पश्यति॥ Gaṅgāvataraṇa 1.52

After listening to this poet's melodious poems, goddess Sarasvatī has begun to experience heaviness with the Śirīśa flower that was worn as an ear ornament.

Further he states,

भान्ति शिष्याः पुरो यस्य पाणिविन्यस्तपुस्तकाः।
तत्सूक्तिजाह्नवीपूरत्रासेनेव धृतप्लवाः॥ Gaṅgāvataraṇa 1.53

Before whom the disciples shine with books in their hands as if they were carrying the boats to protect themselves from the Ganga River like flood of compositions of that poet.

2. At Scholarly Debates:

2.1 Śri Harsha (around 1100 CE)

Śri Harsha was the son of the great poet Śrihīra, the contemporary of Udayanācharya. He is the author of the famous work *Naiṣadhīyacaritam*, which is one among the pañcamahākāvyas. It is known that Śri Harsha carried forward the competition of his father with Udayanācharya. When he was mocked by Udayanācharya that it is not easy to win against him, he composed this verse spontaneously.

साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती ।
शय्या वास्तु मृदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयङ्गमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम् ॥

Be it in delicate literary compositions or in witty logic, when I am at work the goddess of speech, Sarasvatī complies with me just like the wife does with her husband irrespective of whether it is a soft mattress or grass-filled ground, when he is a beloved one.

2.2 Uddaṇḍa Śastri (1467 – 1475 CE)

None other from Kerala has contributed to the Sanskrit field as much as Uddaṇḍa Śastri has. Although he was born in Chinglupet (Chennai), he was brought up in Kerala. His famous work is *Kokilasandeśa*. He was well-versed in most śāstras. Once Uddaṇḍa left his native Lāṭapuram and went in search of a patron who could shelter him. Thus, he entered the kingdom of Mānavikrama who welcomed him. He showed his best by composing a verse instantly to impress the king, which began with the word Uddaṇḍa. (Kokilasandeśa, introduction)

उदात्तमदपित्तलद्विरदराजगण्डस्थली-
विदारणविनोदनक्षपितवासरः केसरी ।
कथं नु कलहक्रमं वितनुते परेताटवी-
पुराणकुणपासनप्रकटितारवे फेरवे ॥

The lions that are spending their days beating up the heads of mighty elephants are least bothered about the howling wolves that live in the burial ground.[9]

2.3 Dāmodarabhaṭṭa (around 1500 CE)

Dāmodarabhaṭṭa was the only person who raised above Uddaṇḍa as a scholar. He was from Kākkaśśeri, Kerala. When Dāmodara was twelve years old, he entered the court hall of King Mānavikrama. He was carried there by a servant. It is said that the visual of Dāmodara and Uddaṇḍa in the court hall, looked like two lions fighting for supremacy. On entering Dāmodara starts by telling[10],

वेदं बह्वृचमध्यगीषि कवितामप्यादृषि व्यापृषि
न्याये व्याकरणं व्यजैषि विषमे वैशेषिकेऽक्लेशिषि ।
मीमांसामपि पर्यवैषमुभयीं व्याख्यं च साङ्ख्यं स्मृती-
रभ्यास्थं श्रदधां पुराणपदवीं योगे च पर्यश्रमम् ॥

I have, studied the Vedas with its numerous hymns; revered poetry, engaged in Nyāya and vanquished Vyākaraṇa; taken immense pain to master the Vaiśeṣika system; a good understanding of both the schools of the mīmāṃsa system; analysed the Sāṅkhya system; learnt the smriti texts; familiarised the course of Purāṇas and practiced Yoga with dedication.[11]

शब्दव्याकृतिनर्मकर्मणि पटीयस्ता तव स्याद्यदि
त्वं कस्यापि पदस्य भद्रय दृढां द्राक् प्रक्रियोपक्रियाम् ।
मीमांसारसमांसला यदि गिरो न्यायोऽपि कोऽपीर्यतां
तर्के वा यदि कर्कशोऽस्यनुमितिं कामप्यनल्पीकुरु ॥

If you are an expert in vyākaraṇa, then explain to me the formation of a word with reference to its etymological aspects, or if your words are powerful with the flavour of mīmāmsa then take any nyāya and establish it. Else, you may also

---

9 Uddaṇḍa comments this as a challenge against a person who tried to defeat him in a shastric debate.

10 This information and following verses have been sourced from the introduction of *kokilasandeśa.*

11 The words employed here such as *adhyagīṣi, ādṛṣi* and *vyāpṛṣi* makes the verse an enjoyable one, though it does not have any novel idea.

prove systematically the syllogistic inference with an illustration, if you are incomprehensible in the Nyāya system.

कुर्वे गर्वोद्धतस्य प्रतिवदितुरहं भारतीमप्यसाध्वीं
साध्वीं साध्वीमसाध्वीं बुधवरसमितौ लक्षणेन क्षणेन ।
मानाभासं प्रमाणं प्रमितिगतिवशादप्रमाणं प्रमाणं
सच्चासत्तत्तथासन्निशमयत बुधा मच्चरित्रं विचित्रम् ॥

I have the capacity to establish in a few moments before the great scholars any proposition that is brought to me which is right, as the wrong one and vice versa, by a person who is filled with pride. I can prove something real even if it is unreal and vice versa. I am also qualified enough to prove the non-existent as an existent and vice versa, for my deeds are very unique.[12]

Debates are places where a scholar is required to show his skill set to the best of his ability, to prove himself better and more efficient than the rest. Such poetic conversations at the outset of the debate were also a kind of amusement in that era. Statements like these help the scholar to impress the king with his talent and proficiency to gain better rewards. This is especially true in the case of scholars who travelled to different places.

3. From Anthological Works

The anthologies such as *Saduktikarṇāmṛtam* are other sources where such statements can be availed. The only drawback in the statements found in these sources is that we do not obtain the exact context in which they were uttered. Let us sample a few of those.

3.1 Vijjikā (around 800 CE)

Vijjikā was the daughter-in-law of Pulakeśi 2, Cālukya ruler. She was the wife of Candrāditya. This poem of hers, is a comeback to Daṇḍi, who was her contemporary. Daṇḍi in his *Kāvyādarśa* describes goddess Sarasvatī as a fairly complexioned one. Vijjikā, as though taunting him, says the following. (Ganesh)

नीलोत्पलदलश्यामां विज्जिकां मामजानता ।
वृथैव दण्डिना प्रोक्ता सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

Not knowing me Vijjikā, the blue-lotus complexioned one, it has been foolishly declared by Danḍi, that goddess Sarasvatī is completely white in colour.

Here is another popular verse ascribed to Vijjikā -

एकोऽभून्नलिनात् परश्च पुलिनाद् वल्मीकतश्चापरः
ते सर्वे कवयः प्रसन्नमतयस्तेभ्यो महद्भ्यो नमः ।

[12] These statements will be more enjoyable when one reads them in original because of the usage of phrases such as *mīmāṃsārasamāṃsalā*, and their unique composition.

अर्वाञ्चो यदि गद्यपद्यरचनाचातुर्यमातन्वते
तेषां मूर्ध्नि वहामि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया ॥

The one born out of lotus (Brahma), the one born in the riverbank (Vyāsa) and the one born out of an ant-hill (Vālmīki), are all poets with great minds and I salute them. If there are any new ones who claim to be poets, then I (who is passionate about Karnataka) shall place my left foot on their head.

The charm in this verse is that the last line can also be interpreted as 'I shall have their left foot placed on my head', in which Vijjika appears as a humble one.

3.2 Murāri (around 900 CE)

Poet Murāri is the author of *Anargharāghava*, one of the most challenging works in the field of Sanskrit dramatics. It is said that he was a great poet and had excellencies in grammar, law, the vedas and governance. He is also known as Naracandrasūri, son of Maladhari Devaprabhasūri. He has also composed another work called *Kathāratnāsāgara*. The confidence Murāri had on his knowledge is quite observable from his statement below.

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं च सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ।
अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥

Saduktikarṇāmṛtam, 581

Indeed, there are many poets (like Kālidāsa) who pray to the goddess of speech and obtain the whole essence of knowledge. This poet Murāri is the one who obtained such knowledge after getting troubled at the school (gurukala) only. No doubt that the monkeys crossed the ocean (to reach Lankā), yet, the depth of the ocean can only be known by the Manthācala (mountain), which was immersed in it.

3.3 Paṇḍitarāja Jagannātha (around 1600 CE)

Jagannātha was an eminent poet and literary critic. His famous poetry work is *Bhāminīvilāsaḥ* and he is also equally famous for his work *Rasagaṅgādhara* which is a book on *Alaṅkāraśāstra.* It is known that he was a junior contemporary of Appayya Dīkṣita and his criticisms of the works of the Dīkṣita family are quite evident. We can witness the pride Jagannātha possessed from his statement below.

कवयति पण्डितराजे कवयन्त्यन्येऽपि कवयः ।
नृत्यति पिनाकपाणौ नृत्यन्ति च भूतवेतालाः ॥

Mahāsubhaṣitasaṃgraha, 9094

While Paṇḍitarāja composes, there are definitely other poets also composing, just like how when Lord Shiva (the one with Pinaka in his hands) dances, even the evil spirits dance.

3.4 Tapasvi [13]

षट् तर्कानपि शब्दशासनमपि स्थानैः स्थितः पञ्चभि-
र्मीमांसाद्वयमप्यनन्यसदृशीं साहित्यविद्यामपि ।
विद्मः किं च महाविकल्पबहलज्वालावलीतापिते-
ष्वास्माकेषु च जल्पवह्निषु पुनः कैः कैः पतङ्गायितम् ॥

Saduktikarṇāmṛtam, 583

I am well versed in six tarkas, in vyākaraṇa, pūrva mīmāmsa and uttara mīmāmsa and in the science poetics. But I do not know how many people have been burnt by the fire of my critical arguments[14] just like the bee which keeps falling in the fire.

An Observation

Through another perspective, we can also observe that in the works of poets before the 7th century such expressions were not found. Instead, the poets showed extensive humility while introducing themselves. Few poets even conveyed their modesty by giving the task of judging their works to the readers. Let us see a few examples to understand this better.

Kālidāsa (around 300 CE)

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ Raghuvaṃśa 1.3

I am a fool, but also a person who aspires to beget the title 'Kavi'. This attempt of mine will look like a short person having to put so much effort to jump and get the fruit from a giant tree that can only be reached by a tall person.

Bāṇabhaṭṭa (around 600 CE)

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा॥

Kādaṃbarī 20

By this Brahmin (Bāṇabhaṭṭa) with the mind (intellect); that has an unbroken voice (like a child); that is doomed in the darkness; that which is innocent for it

---

13 Details of the poet are unavailable.

14 Jalpa – finding fault in the arguments of the opponent.

has not obtained the heights of scholarship, this work (Kādaṃbarī) has been composed, which surpasses the other stories.

Harṣa (590-647 CE)

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ Ratnāvalī 1.5

Śrīharṣa is a well-versed poet; this sabha of scholars is also one which encourages talents; the subject of this drama "life of Vatsarāja (Udayana)"is indeed enchanting; the troop presenting this drama is also proficient; every aspect of this drama is fruit yielding; what else is this other than my good fortune, for all the great aspects have come together. [15]

Vijjika (around 800 CE)

विरसापि कृतिः प्रपत्स्यते मधुनिष्यन्दमयं दशान्तरम् ।
यदि नाम सतामनुग्रहः शिशिरः प्राप्य रवेरिवातपम् ॥

Kaumudīmahotsava 1.4

Although deprived of rasa, a work may still give out its sweetness with the appreciation of good people, just like how the heat of sun is appreciated during śiśira (winter season).

Another poet in whom we can witness modesty to a great extent is -

Jayadeva (around 1100 CE)

श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेत-
मेतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ Gītagovinda 1.2

Poet Jayadeva composes this work of his which contains the blissful passionate sports of Sri Vasudeva.

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।
मधुरकोमलकण्टपदावलिं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥

Gītagovinda 1.3

If remembering and contemplating Hari is your goal; if you are interested in the sportive amorous stories of his; then listen to this melodious, gentle, honeyed verse of Jayadeva.

---

[15] Sūtradhāra quotes this in the beginning of the drama *Ratnāvalī.*

We can even mention Māgha (around 600 to 700 CE) here who says that "the vein hope to obtain the fame of an excellent poet" has caused this poetry named *Śiśupālavadha*.[16]

However, this does not mean that all poets after the 7th century used high self-glorifying statements while introducing themselves or their works. There are exceptions to this as well. For instance, let us sample a verse from Nīlakaṇṭha Dīkṣita -

क्वाहं क्व काव्यं कविराजसाध्यं क्वाहं क्व शम्भुनिर्गमैरगम्यः।
निःशङ्कमेवंविदपि प्रवर्ते निर्लज्जते देवि तव प्रसादात्॥

Śivalīlārṇava 1.79

Where am I? Where is that poem which is possible (to be composed) only by great poets? Where am I? Where is that lord who is even indescribable by the Vedas? Although having known all these, yet I am striving (to compose this poem) without further doubts. O goddess! With your blessings alone I am continuing this endeavour of mine.

दत्ते त्वया वाङ्मयरत्नकोशे विक्रीय भुक्तं किल भुक्तमेव।
शिष्टं त्वदङ्घ्र्योः पुनरर्पयेयं दयस्व मीनाक्षि पुरेव मह्यम्॥

Śivalīlārṇava 1.80

Oh Meenakshi! After having received the thesaurus from you, what I consumed and shared with others remains lost. The rest I shall place back at your lotus feet. Kindly endow me with your blessings like before.

We can see both sorts of introduction with respect to Nīlakaṇṭha Dīkṣita and Vijjika. This hence is good evidence to ascertain that self-glorifying introduction was followed as a laudable tradition by most poets.

Conclusion

Thus, this paper has a standard collection of the self-introductory statements of poets and scholars. It also has an analysis of these statements based on their contexts. The outcomes of this study are listed as follows:

1. The plethora of such statements shown here has made it obvious that this (Darpokti)
   has been a conventional practice in Sanskrit literature, just like other creative concepts, such as Kavisamaya.
2. Even though these statements tagged as "Darpokti", seem to be haughtily to a new reader; the reader will eventually begin to familiarise with it and will start enjoying them.
3. These statements also stand as examples for poetic merit.

[16] तस्यात्मजः सुकविकीर्तिदुराशयादः काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधाभिधानम् ॥ (Śiśupālavadha, kavivaṃśavarṇana)

4. We observe that such expressions are not found among scholars or poets who flourished before the 7th century. On the other hand, poets who flourished after that period have adapted this unique style of self-introduction.
5. Although most poets who flourished after the 7th century have adapted to 'Darpokti', we do find exceptions to this which have been quoted as examples in the paper.

Acknowledgement
This paper is an edited version of the minor dissertation submitted by the first author (under the guidance of the second author) as a part of the completion of "BA Sanskrit" at Chinmaya Vishwavidyapeeth during May 2020.

References

- Bhaṭṭi. *The Bhaṭṭikāvya*. Ed. Vinayak Narayan Shastri Joshi. Eight. Bombay: Pandurang Jawaji, 1934.
- Bhavabhūti. *Bhavabhūti's Mālatīmādhava*. Ed. M.R Kale. Second. Mumbai: Msrrs Gopal Narayen & co., 1928.
- Bilhaṇa. *Vikramāṅkadevacaritam*. Ed. Georg Bulher. First, Bombay: Government Central Book Depot, 1875.
- Dīkṣita, Nīlakaṇṭha. *Shivalīlārṇava*. Srirangam: Sri Vani Vilas Press, 1911.
- Dīkṣita, Nīlakaṇṭha. *Gaṅgāvataraṇa.* Ed. Pundit Kedaranatha Sastri. Bombay: Nirnaya-sagara Press, 1916.
- Ganesh, Dr. R. *Stories Behind Verses*. Ed. Usha Sumukha. Trans. Arjun Bharadwaj & Shashi Kiran. Second. Bangalore: Preksha Pratishtana, 2019.
- Gupta, Rama. "A critical estimate of Bhavabhuti and his works." *Shodhganga* (1977): 1-3. <http://hdl.handle.net/10603/164865>.
- Hausarbeit, Wissenschaftliche. *The Haravijaya of Ratnākara and the Commentaries thereon by Utpala and Ratnakaṇṭha : Sargas 1 and 2*. Hamburg, 2011. <https://www.academia.edu/24679748/The_Haravijaya_of_Ratnākara_and_the_Commentaries_thereon_by_Utpala_and_Ratnakaṇṭha_Sargas_1_and_2>.
- Jagannatha, Panditaraj. *Bhaminivilasa*. Ed. Mahavir Prasad Dwivedi. Bombay: Sri-venkateshwar Press, 1894.
- Jayadeva. *Gītagovindam*. Ed. Barabara Stoler Miller. Second. Delhi: Motilal Banarasidass Publishers Pvt.Ltd, 2016.
- Kavi, Ananta. *Campūbhārata*. Ed. Kashinath Pandurang Parb. Fourth. Bombay: Pandurang Jawaji, 1930.

- M, Krishnamachariar. *The History of Classical Sanskrit Literature*. Third, Delhi: Motilal Banarsidass, 1989.
- Māgha. *Śiśupālavadham*. Ed. Shrinivasa Venkatarama T Sharma. Seventh. Bombay: Tukaram javaji, 1917.
- Rājaśekhara. *Bālarāmāyaṇam*. Ed. Andit Govinda Deva Shastri. Banaras, 1869. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.362388/page/n1/mode/2up>.
- Ratnākara. *Haravijaya*. Ed. Kashinath Pandurang Parb. First, Bombay: The Nirnaya - Sagar Press, 1890.
- Sheshakarnika. *The Kaṃsavadha*. Third, Bombay: Pandurang Jawaji, 1935.
- Shridharadasa. *Saduktikarṇāmṛta*. Calcutta: Firma KL Mukhyopadhyaya, 1965.
- Sreedharan, E. *A Textbook of Historiography- 500 BC to AD 200*. Delhi: Orient Longam Private Limited, 2004.
- Sreekantaiyya, T.N. *Indian Poetics*. Trans. N. Balasubrahmanya. Delhi: Sahitya Akademi, 2001.
- Śrīharṣa. *The Ratnāvalī Drama*. Ed. Sris Chandra Chakravarthy. First, Bengal: Hari Ram Bhar, 1902.
- Sternbach, Ludwik. *Mahāsubhāṣitasaṃgraha*. Vol. 1. 1974.
- Sunrendranath Das Gupta, Sushil Kumar. *A History of Classical Sanskrit Literature*. Motilal Banarasidas Pvt.Ltd, 2017.
- Sūri, Nayachandra. *The Hammīra Mahākāvya*. Ed. Nilakanth Janardan Kirtane. 1878. Education Society Press, n.d.
- Uddaṇḍa. *Kokilasandeśa*. Ed. P.Unni. Second. Trivandrum: Keralasamskrtam Publications, 1997.
- Varma, Kulaśekhara. *Tapatīsamvaraṇa Nāṭakam*. Trivandrum: Travancore Government Press, 1911.
- Vijjikā. *Kaumudīmahotsava Nāṭakam*. Ed. K.T. Pandurangi. Bangalore: Samskrita Research Centre, 2013.

Ayurvedic approach for *Janapadodwamsa* in comparison with COVID-19 pandemic: An overview

Dr. Suchitra G. Doddoli,
Dr. Gururaj R. Doddoli

Abstract:

Epidemic is a sudden spread of disease in particular community that further becomes pandemic if uncontrolled, by affecting whole world. Ancient science of Ayurveda describes such a disease under the term *Janapadodhwamsa* wherein the concept of same is similar to that of modern concept of epidemic/pandemic. Ayurveda mainly aims at protection of *swasthya* (health) rather than opting for treatment after the disease onset. The regimens like *dinacharya* (daily regimen), *ritucharya* (seasonal regimen), s*advritta* (good conduct), *na-vega dharana* (avoiding natural urge suppression) etc. described in Ayurveda are useful to improve quality of life and promotion of health. In the concept of *aupsargik roga* (communicable diseases) and *janapada dhwamsa roga* (epidemic diseases) more importance is given to enhance *vyadhikshamatva* or *bala* (immunity) by means of *rasayana* therapy and dietary principles. With this viewpoint, in present situation of COVID-19 pandemic, application of Ayurveda with ideal lifestyle regimen and therapy can prove to be beneficial against disease and its complications.

Key words: Ayurveda, *Janapadodhwamsa*, Pandemic, *Vyadhikshamatva*

Introduction

Ayurveda, a traditional healthcare system practiced since five thousand years is considered as one of the ancient science which has background of Vedic period. It not only focuses on medical system of health but also teaches philosophy as well as knowledge of life [Ayu-life; veda-knowledge]. Among vedas [Rig-veda, Yajur-veda, Sama-veda and Atharva-veda] Ayurveda is an upaveda of Atharva-Veda. There are many Sanskrit literatures of ancient Ayurvedic scholars such as Charaka, Sushruta, Vagbhata, Sharangadhara etc. which are translated and modified from generation to generation in the form of textbooks with various languages to understand the basic concept of Ayurveda.

Ayurveda mainly aims on balancing of body-mind functions, wherein s*wasthya* (health) can be achieved by person only if he has *samadosha* (Balance of *dosha* in body), *samagni* (balanced agni-digestive fire), *samadhatumala kriya* (balanced functioning of *dhatu*-tissues, *mala*-waste products) and *prasannatma indriya* (mental and spiritual happiness) [1]. Absence of any one of these factors will make person unhealthy directing towards either physical or mental ailments.

Therefore, Ayu (life) is a combination of *Sharira* (body), *Indriya* (sense organs) and *Satvatma* (mind and soul) that act as a substrate of disease and happiness [1].

In recent years, holistic approach of Ayurveda has gained more attention where several research data and experiments are evident to explore the beneficial effects of Ayurveda for maintenance of health and its disorders. The present study has been attempted to explore principles of Ayurveda towards lifestyle related diseases and its application to combat epidemic or pandemic.

Role of ideal lifestyle towards optimum health:

To date, lifestyle diseases such as diabetes mellitus (DM), hypertension, dyslipidemia and cardio-vascular disorders are at higher risk with cardio-vascular disease mortality alone accounts for 30% of worldwide deaths. Habits like sedentary lifestyle, unhealthy dietary regimens and westernization has exposed humans to risk of many health disorders.

Ayurveda mainly aims at prevention of diseases by following ideal lifestyle regimens rather than opting for treatment of disease after its onset i.e. *"swasthasya swasthya rakshanam aturasya vikara prashanam"*. The lifestyle of particular person has its specific health outcome depending upon his *ahara* (diet), *vihara* (activity), *vyayama* (exercise/work capacity) and *mana* (psychological functioning). When this co-ordination is disturbed by means of *prajnaparadha* (knowingly doing bad things) such as *vegadharana* (suppression of natural urges) of *nidra* (sleep), *kshuda* (hunger), *pipasa* (thirst), *mutra-purisha* (urine-stool) etc. will leads to disease manifestation [2]. Therefore, it is estimated that 50% of lifestyle diseases manifest by indulgence in improper lifestyle with a habit of urge suppression [2].

For the management of lifestyle related disorders, Ayurveda strongly recommends various regimens such as *dinacharya* (daily regimen), *ritucharya* (seasonal regimen), *ahara* (dietary regimen), *panchakarma* (detoxification and purification therapies), *sadvritta palana* (code of good conduct) for healthy and long life. Several studies have been reported to show beneficial effects of *panchakarma*, *vyayama* (exercise), *dravya* (herbal therapy) and *rasayana* (rejuvenation therapy) on various ailments like obesity, diabetes, *hridroga* (cardio-vascular disorders), respiratory disorders, etc. [3-8]

Concept of *Janapadodhwamsa*:

Janapadodhwamsa (Janapada- large population; dhwamsa-destruction), described in Ayurveda by scholar Charaka is a concept similar to epidemic disease that spreads suddenly to more number of population than expected in particular area or community within a short duration of time [9]. This outbreak or epidemic further affects large geographical area such as whole nation and then to

other continents of whole world known as pandemic. India has gone through many epidemics like cholera, influenza, dengue, smallpox etc. which caused threat to the community [9].

At present, COVID-19 is such a pandemic disease of which first case found in Wuhan, China and then spread to whole world with increased mortality rates and health complications. Its common clinical features include fever, cough, sore throat, headache and breathlessness. In some patients, the disease may progress to pneumonia, multi-organ failure and death [9]. When factors such as *Vayu* (air), *Jala* (water), *Desha* (region) and *Kala* (season) are exposed to pollution or toxic impurities in a particular community, then there is a chance of onset of *janapadodhwamsa* [9]. According to Sushruta, communicable diseases are transmitted through *prasanghat* (sexual contact), *gatrasansparshat* (physical contact), *nishvasat* (expired air) i.e. inhalation of droplets from infected person, *sahabhojanat* (eating in same plate with others), *sahashayyasanat* (sharing beds and seats) and *vastra malyanulepanat* (using clothes and garlands used by infected person) [9]. Similarly, it is estimated that COVID-19 will spread rapidly through air pollution, environment with more moisture, close contact with infected person by means of touch, air droplets of sneezing, cough etc. [10, 11] The above description of etiological factors and mode of transmission in communicable disease from ayurvedic viewpoint will closely link with modern concept of pandemic outbreak.

Control measures and treatment for epidemic:

The diseases which are epidemic in nature spread quickly in particular community or region that further becomes out of control for management. The factors such as environment, season, food habits, age and lifestyle carried out by people will influence in mode of disease transmission. Preventing the spread of disease by following the principles of ideal lifestyle regimen rather than treatment will contribute a major part towards epidemic control. The main underlying cause as mentioned earlier is *prajnaparadha* such as contamination of land, water and air, predominance of *rajas* and *tamas manasika guna* (mental factors), jealousy, anger and tendency to harm other people which will affect not only individual life but also of whole society, leading to *janapadodhwamsa* [2]. Hence, lifestyle modification plays a vital role to combat the disease. Apart from this, in concept of *aupasargik roga* (communicable disease) and janapadodhwamsa (epidemic disease) Ayurveda gives more importance to *vyadhikshamatva* (immunity) i.e resistance of body to a disease that not only helps for prevention but also speeds up the recovery after disease onset [12]. *Vyadhikshamatva* act as a natural way for the body to fight against disease causing pathogens. People who have strong immunity are naturally less prone to illness and show fewer symptoms with rapid

recovery as compared to others even though they share same environment and place. Therefore, as soon as epidemic outbreak occurs people should be advised for medicines that can enhance their immunity. In present outbreak of COVID-19 pandemic following ayurvedic regimens and dietary principles such as medicated water, gargle (*gandusha*), nasal oil administration (*nasya*), *rasayana* like ashwagandha, pippali, guduchi etc., drinking turmeric milk, intake of herbal decoction, following *dinacharya*, *ritucharya* and *sadvritta palana* can help to enhance immunity among people [2, 13]. With this view, it is predicted that lifestyle based intervention of Ayurveda can obviously direct towards maintenance of optimum health in *janapadodhwams*a. However, in present challenging situation of pandemic outbreak there is a need of more research to explore holistic approach of Ayurveda against disease complications and promotion of health.

Conclusion:

At present situation of COVID-19 pandemic, application of ayurvedic principles with ideal lifestyle regimens and *rasayana* therapy described in the concept of *janapadodhwamsa* can be beneficial against the disease and its complications.

References:

1. Yogesh C.M. (2008). Ayurveda kriya sharira. Chaukhambha publications, New Delhi.
2. Chandola H.M. (2012). Lifestyle disorders: Ayurveda with lots of potential for prevention. Ayu; 33(3): 327. doi: 10.4103/0974-8520.108814
3. Meera A., Jai Prakash S., Shri Kant T. (2014). Clinical evaluation of Lekhaniya Kashaya Vasti in the management of Sthaulya (obesity). Ayu; 35(1): 28–34. doi: 10.4103/0974-8520.141907
4. Anita V., Sanjay S., Gururaj D. (2017). Effect of yoga and panchakarma therapy on psychophysiological variables: A pilot study. Yoga Mimamsa; 49(2):48. doi: 10.4103/ym.ym_18_17
5. Suchitra D., Sanjay S., Dattatraya K., Ranjit B. (2017). Effect of yoga training on lipid metabolism in industrial workers with reference to body constitution (Prakriti). Journal of traditional and complementary medicine; 7(3): 322–326.
6. Sirisha R. (2015). Effect of Walking on Fasting Blood Sugar in Type 2 Diabetes. Journal of Dental and Medical Sciences; 14 (11): 35-37.
7. Himanshu M., Pankaj P., Soheb M., Sandeep S., Milind H., Sanjay B. et al. (2017). Beneficial effects of aqueous extract of stem bark of Terminalia arjuna (Roxb.), An ayurvedic drug in experimental pulmonary hypertension. Journal of Ethnopharmacology; 197(2): 184-194.

8. Rajnik J., Alankruta D., Jitendra V. (2018). A clinical study of Shunthyadi churna in the Management of Tamaka shwasa W.S.R. to Bronchial Asthma. Journal of ayurvedic and herbal medicine; 4(2): 48-52.
9. Seema H.T., Prashil P. J. Janapadodhwamsa in Ayurveda & its comparison with recent COVID-19 pandemic. doi: https://doi.org/10.26452/ijrps.v11iSPL1.2716
10. Mario C. (2020). Factors determining the diffusion of COVID-19 and suggested strategy to prevent future accelerated viral infectivity similar to COVID. Science of the total environment; 729: 138474. doi: 10.1016/j.scitotenv.2020.138474
11. Mahesh J. Hasini P., Buddhika G., Jagath M. (2020). Transmission of COVID-19 virus by droplets and aerosols: A critical review on the unresolved dichotomy. Environmental Research; 188: 109819. doi: 10.1016/j.envres.2020.109819
12. Neha Madhukar Pawar V.D., Archana Kulkarni V. D. (2020). Concept of vyadhikshamatva in ayrveda. International Journal of Research – GRANTHAALAYAH; 8(8): 239-243. doi: https://doi.org/10.29121/granthaalayah.v8.i8.2020.1064
13. Tillu G, Salvi S, Patwardhan B. (2020). AYUSH for COVID-19 management. Journal of Ayurveda and integrative medicine; 11(2):95-96. doi:10.1016/j.jaim.2020.06.012

Traditional literature and its scientific interpretations – In the view of Yoga Chikitsa

Dr. Raghavendra Bhat,
Dr. Sharad Bhalekar

Introduction-

Therapy is a word utilized for the management of diseases in modern age. In Ayurveda, ancient Indian medical science, it was defined as "Chikitsa". At yogic point of view in Amarkosha mentioned some synonyms for yoga which indicates its utilization as a therapy (Upaya-management). No doubt the main approach of yoga is to establish in the state of higher consciousness. But whatever we follow the principles and practices of Astanga yoga, that leads to establish health also. Nowadays many modern yoga schools have been attached with the practices of yoga for health and fitness. From last century, the effects of yogic practices has been evaluated in laboratories within scientific parameters. So now it became easy to understand the impact of yoga on different systems, organs and tissues. Also the micro-effect at cellular level has been proved in last 30 years. Regular practice of yoga increase the length of telomer by enhancing the enzyme telomerase which results for the longevity of the cells has also proved in last ten years. So now in modern scientific books we can see the explanations of yogic practices as also their utilization in different diseases. Now it is needed to look carefully again towards both views as many of the yoga therapist motivated to do the practice of therapeutic yoga. Many of them have good ancient view but less scientific view. And to the other side some are medical person or having good scientific base but not having the ancient view. So it becomes difficult to materialize the exact concept of yoga therapy in practice especially in the people having medical problems. Furthermore, due to medico-legal limitations, the therapist may suffer blame due to injury while performing wrong practice or even good practice but not considering the proper modification as per the pathological condition of the body. So in future the ideal yoga therapist should be made who have the enough knowledge of both views.

Keywords: Sanskrit, Yoga, Ayurveda, Theraphy, Kleshas,

Ancient view-

Veda and Upaveda -

Mantra and Upasana were utilized for prevention and management of various diseases. Especially Atharvaveda was more concerned with the therapy. Later on the therapeutic concepts of Atharvaveda modified as a special medical science in the form of Ayurveda. Ayurveda was considered as upaveda of Atharvaveda. Overall therapies in Ayurveda can be considered broadly under three headings- Daivavyapasraya, Yuktivyapasraya and Satvavjaya.

1.Daivavyapasraya- This is the most subtle form of the therapy in which the vital energy, prana was given from one person to another or from external nature through upasana. The therapist must be a yogi who has ability to transmit the energy and modify the physical- mental functions of patients. Obviously the awakened person was needed to perform this "pranic healing process". Without this ability one could not make the treatment successful. As there were few liable people in comparison with the population , this type of therapy was not globalized or popularized. But this type of therapy was working beyond the parameters of anatomy, physiology and psychology. The use of this therapy remain much limited.

2.Yuktivyapasraya- This became very popular. The medicines, cleansing processes, skillful procedures of surgery is the key part of the therapy. The person prescribing medicines did not required to be an experiential yogi. So people got number of medical practioners. However its efficacy remain within the limitation.

3.Satvavjaya- This was less popular but remain essential for both above therapies. This was the methodology how to control the mind, how to improve the intellectual functions, how to develop up to the mature level of thinking and decisions.(improving satva property of mind). Ayurveda explained some rules of daily routine(Dinacharya), rules of communications (Aachar rasayana) which later on became the practical aspect of yoga in the form of Yama, Niyama, asana etc.

Out of three the second was very much materialized as compared to other two.

Patanjali Yogasutra-

Patanjali constructed philosophical foundation in view of therapy. He explained four things as Heya, Heyahetu , Han and Hanopaya. Heya means the sufferings. Heyahetu means cause of sufferings. Han relates to health and Hanopaya means the principles and practices which brings health.

Patyanjali said that whatever one suffer the pain or disturbed work of body organs, its just the result of the disturbance at superficial and deep level of mind.

The superficial part of mind has described as subtle body and the deep level of mind has described as "Karan sharira"..causative body(Karmashaya). Our causative body is the house of all samskaras which either leads to disturbance or equilibrium. The samskaras related to disturbance were termed as Klesha and the samskaras related to equilibrium were termed as Samadhisamskara (peace). So according to him, the Klesha is the root cause of all sufferings and Samadhi establishment is the solution to remove sufferings. Thus the aim was defined as- "To destroy all sufferings". For that patanjali explained Kriyayoga-

Samadhibhavnarth kleshtanukartasch. PYS-2/2

This can be considered as the objective of yoga therapy. And Astanga yoga is the methodology to fulfill the aim and objectives.

In therapy point of view Patanjali explained four levels of kleshas as-

	Level of klesha	Strength
1.	Udirita	Strong and active/expressed
2.	Vicchina	Strong but suppressed
3.	Tanu	Weak but still suppressed
4.	Prasupta	Very weak and unactive. No need to suppress.

Udirita kleshas shows symptoms of acute stress on body. Vicchina klesha do not show the symptoms immediately but later on may turn as udirita frequently .Vicchinna klesha causes long standing chronic diseases. Tanu kleshas at present do not show any disturbance on the body but in some particular situations it may become strong like vicchinna or udirita. Prasupta is inactive form of klesha, just remained as memory. But rarely that may become active to some extent.

So Patanjali's first approach is to work on udirita and vicchinna klesha and transform them into tanu. Later on transform tanu and prasupta into complete inactive form just like burned seed (Bharjit beeja).

Tantra and Hathayoga-

In tantra the part of upasana (mantra, pray etc) became much popular. Even the previous vedic mantras also modified in tantra. However , later on the aim and objectives of tantra became much short and methods were utilized to fulfill the materialistic desires and that too in wrong way. Even the mantras became more rajasik and tamasik. Basically hathayoga was the part of tantra but later on became isolated tradition in which the rajasik and tamsik part of tantra

was omitted. The theory of hathayoga is based on the vital energy-prana and its skillful management. Prana is responsible for all activities of body. If we utilize it skillfully, it is responsible for health, fitness and further inclination towards higher consciousness. But if it is utilized in a wrong way , it causes wrong activities inside the body which results in acute and chronic diseases. Hathayoga train our pranic energy to move through proper pathways inside the body for good activities. That is way this tradition is also called as "Pranasanyaman yoga". The particular types of postures (asana), cleansing process (kriya) first prepare the body for proper traing of prana. Further the pranayama, which is the key part of hathayoga works for proper channeling of prana which results for health and higher consciousness.

The modern medical science got the new ideas from yoga also. Yet yoga therapy is considered as allied therapy by modern medical authorities, but in future it will be the most essential part of the modern medical therapy also. Swamiji explained three objectives of yoga therapy as per view of modern science as follows-

1. Cultivation of correct psychological attitude-

Foundation of spiritual personality is very essential thing. One has to cultivate the spiritual traits of personality. Peace, honesty, forgiveness, friendliness, softness, positiveness (faith), patience, compassion, adjustment, endurance, cheerfulness etc.are the spiritual traits of personality. In Bhagvat geeta these are called as divine wealth (Daivi sampat). In Patanjal yogasutra five traits are described as- sraddha, virya,smriti, samadhi and prajna. Patanjali clearly mentioned that it can be possible by the abhyasa of yama, niyama etc for a longer time.

2.Reconditioning of psychophysiological mechanism-

The person who follows bad activities for some time create automaticity in the brain. (conditioning). We simply explain it as a habit which forces that person to do the same activity even without any external situation or reason. Through regular practice of Astanga yoga we create opposite condition, thus destroy the previous conditioning. As the reconditioning takes place at psychological level, the physical activities also get positively changed for health. Many of the chronic disorders are cured by reconditioning of this psychophysical mechanism. Especially asana, pranayama, prandharna plays a great role for reconditioning. Along with that the mental exercises like chittaprasadana, pratipakshabhavana are nothing but the part of psychotherapy described by patanjali.

3.Maintaining health through Principles of diet and enhancing natural cleansing.

This is very primary part in which one give importance to clean the body and maintain the cleanness regularly as much as possible. Any waste material formed inside the body should be thrown outside skillfully and regularly. If it remain inside for a longer time, it get stagnated in different regions of the body and stimulate some bad mechanisms like inflammation, allergy, autoimmune mechanism etc. Most important thing described by ancient text is that these waste products in excess disturbs the functions mind also. Because of that the irritability, panic attitude become the trait of personality which causes chronic disturbances at body level also. Yoga explained concept of “mitahara” and also described some special cleansing processes called “shatakarma”.

Brain –Body mechanism –Simplified-

Scientific view can be explained at brain –body level scientifically as the new material and concepts has introduced in anatomy and physiology. At present we can consider brain-body mechanism as follows. It is considered according to three levels.

Upper level	Frontal cortex and the outer surface of other lobes	Perception, analysis, imagination, memory and decision- intellectual part.
Middle level	Inner part of the cerebrum. Limbic system-pleasure-pain center, hippocampus etc.	Creating emotional responses . Can be programmed positively or negatively towards external materialistic things. Desire, hatred, fear, pain etc.
Lower level	Hypothalamus, lower brain and ganglions.	Controlling internal functions autonomously.-digestion, respiration, circulation, urination, defecation, sweating, metabolism etc.

Basically, all levels can influence each other.

In particular condition, which is dominant can influence other two.

Let us see some conditions.

1.The patient is in coma due to head injury to cerebrum. Thus the upper two levels are not working. In such condition all internal activities are managed by lower level autonomously. This proves that lower system can work independently without concern of upper levels.

2.Same things happen in anesthesia and very deep (non dreamy) sleep.

3.In stressed condition pleasure and pain centers are badly programed. Pleasure center is programmed for particular wish/desire which is taken as intense need and urge of fulfillment. If it is fulfilled the temporary pleasure is created (eg- after eating sweets, or sexual activity). But again after some time same urge is created. Probably throughout the life it remain unfinished business of need and fulfillment.(desire and fulfillment). If you do not fulfill then pain-phobia center activates and creates panic-phobic reactions on the body. At that time, the middle level is influencing the lower level and dominating to upper level also. Even his intellect knows the hazard of some desires he cannot get rid of it. The materialistic life is full of activated limbic system as per different conditions programmed and its influence on upper and lower levels.

4.In the beginning yogic life style and practices makes the discipline through which the upper level tries to control middle level and lower level. The result of asana, pranayama and meditation is quietening of limbic system. So that its influence on lower level and upper level get vanished successfully.

5.Through long standing yogic attitude and practices we sustain the quietness of limbic system which in turn reconditioned . It means previous programming of desires, irritability etc is changing. Now new condition of empathy, forgiveness, friendliness, etc. surrender et can be established.

6.Now this reconditioned limbic centers helps in advanced functions of upper level. So further meditation and its deep results occur. At the same time it gives freedom to lower level (hypothalamus and other parts of autonomous system))to work with natural or any suitable rhythm as per the environment, occupation etc.

7.In advanced state of pranayama which is called kevel kumbhaka, the lower level which contains respiratory autonomous centers , are modified in their work. According to that modification the upper two levels get changed. Limbic system becomes too quiet and even in upper cortex the thought process significantly diminishes and Samadhi may occur.

8.Thus in yoga , in the beginning we require to make discipline from upper level but in advanced state all levels become supportive to each other. Thus the developmental criteria is to make proper co-ordination at all three levels.

Practical approach-

Application of all above views and principles can be summarized through following four titles.

Relaxation-

1. Yoga therapist must know some varieties of simple relaxative yogic techniques which are applicable as a primary part of the therapy. Do not use any hard technique in the beginning. Otherwise it will create a new stress within patient.
2. In all psychosomatic disorders (migraine, insomnia, piles, eczema, psoriasis, arthritis, gout, PCOD, diabetes, hypertension etc), the disorganized physical activities are the result of chronic fatigue of the organs. So the person may have different symptoms or diseases but the first need is to relax the vital organs and muscles.
3. Slow deep breathing, Om chanting, bhramari pranayama, anulom –viloma breathing, shavasana, breath-body awareness, yoganidra, mantra chantings are the simplest options for the same.
4. The therapist should consider these simple techniques as a remedy and give importance to follow skillfully at least up to 15-20 minutes to achieve the effect at body level. Also he should motivate the patient to perform regularly twice or thrice a day up to some weeks.
5. Practically out of 10, nearly 7-8 people get diverted within first 5-6 days as they cannot maintain the patience. But whoever follows those techniques regularly up to 4-5 weeks, experiences lightness and reduction of many psychosomatic symptoms. Also the trust is strengthened and he become ready to follow further all instructions also.

Regulation of daily activities-

1. Disorganized daily activities (disturbed life style) are responsible for chronic diseases. Also chronic diseases disturb the daily routine significantly. Thus both influence each other. The patient should be guided how to modify his previous life style skillfully.
2. First the therapist should take proper history about his daily routine. Find out the mistakes happening frequently. Especially the four things should be considered properly- sleep, diet, exercise, communications .
3. Sleep should be corrected by giving Bhramari pranayama just before sleep. Instruct the patient about healthy sleep habits. It is always better to go early for sleep. If the night sleep is not possible, then day sleep should be performed. Many stressed people adopt heavy dinner attitude to get the sleep which not only increase the digestive-metabolic load but also increase the weight unnecessary. Instead, moderate physical exercise in the evening (like

jogging, running , weight exercise etc) is helpful. Sleep is the natural way of relaxation. So the healthy sleep reduces stress symptoms automatically.

4. Diet should be moderate with proper intervals. Advanced hathayogi who follows yama-niyama strictly can adopt the ekbhukta (eating once a day) attitude. Otherwise dwibhukta (eating twice) is also good option. But when one is bounded for tribhukta- (eating thrice) a day, then the content should be limited as described as mitahara. The diet which digest within 6 hours without heaviness and discomfort and which restores the efficiency in mental activities is called as mitahara. After taking mitahara one should not feel sleepiness, heaviness in the body. Considering this fact one can standardize his ideal mitahara.
5. Practice of asana is a static exercise which helps to improve tone of muscles through isometric contraction mechanism. Stretching of muscles helps to make all fibers free from stress symptoms. Otherwise due to chronic stress the muscle fibers remain contracted for a long time because of which the heaviness lethargy remains for a long time. Further it leads to atrophy of muscles also. Most important is that due to hypoxia at micro-level one get severe muscular pain. Due to regular stretching microcirculation is improved to reduce pain and stiffness.
6. Other exercises like running , jogging, weight exercise, aerobics etc. can be performed skillfully. One should maintain regularity.
7. Interactions (communications) with family members, office members or common incidences like marketing etc. should be reconstructed. Yama teach us about proper interactions with others. It's the 24 hour's duty as it is described as "Sarvabhouma mahavrata".One should follow non-violence, truthfulness etc while interacting with others. Or in simple way make the interactions more soft, constructive, pleasureful to all. One should develop a proper skill of interactions. Many times it is much disturbed for specific people only. Proper counselling helps how to deal with such people. Yoga is an art of living.

Realization-

1. This is subtle part of the therapy. (study of viveka).
2. Self analysis through proper guidance is important. Yoga therapist should be a mature counselor also. Many patients , even though they come for follow up regularly , keep many things hidden from the therapist. But when the trust is created, the patients express many hidden things to the therapist.
3. On the basis of his deep history, the therapist guide or stimulate that person to analyze himself . Through the analysis one recognize the good-bad traits of personality.

4. Many times the negative thoughts, feelings, paranonia, panic ness, phobia are either not properly recognized by the patient or not properly appreciated by him. The therapist helps him to prepare his mind to accept the truth as it is.

Rehabilitation-

1. Once the bad personality traits are appreciated then the matter becomes easy to follow rehabilitation. It means create new good habits and wash out bad habits.
2. Patanjali explained this exercise as a cleansing process of mind-chittaprasadana. This is nothing but the exercise of good feelings. Ex- create the friendliness with the others. Create compassion. Create pleasure by seeing good in others. And forgive the people for their bad deeds. **"Maitrikarunamuditopekshanam sukhadukhapunyapunyavishayanam bhavnat chittaprasadanam". PYS-1/33.**
3. Pratipakshabhavanam is the way of creating opposite thoughts and feeling towards any bad thought or feeling. Such feelings are related with particular person or situation. Special exercise is needed.
4. Intermittent fasting, practice of intermittent mouna helps, anusthana regarding some mantra-upasana are the small packages which step by step leads to reduce bad habits and creates new good.

Conclusion-

Considering the facts about strength of kleshas resulting in various diaeases, one should adopt yoga anusashana (discipline of yoga) to remove the root cause of disease's. klesha. Therapeutic view of yoga is practicalised through four conceptual pillars as "4 R"- Relaxation, Regulation, Realization and Rehabilitation which include all the traditional yogic principles and practices. This should be applied skillfully by yoga therapist.

References-

1. Patanjala Yogasutra- Kaivalyadhama publication, Lonavla Pune
2. Hathapradipika- Kaivalyadhama publication.Lonavla Pune
3. Gheranda Samhita- Kaivalyadhama publication, Lonavla Pune
4. Bhagavad Gita- Published from Shri Ramkrishna mission.Kolkatta
5. Charak Samhita- Choukhamba Publications.New Delhi
6. Yoga therapy- Swami Kuvalayananda.

****

Knowledge management in ancient India by analyzing education system of ancient India: An overview

Arpita Harde,
Dr. Rajendra C. Jain

1.0 Introduction

Traditionally, for centuries knowledge system in india is passed down from generations to generations, through schools called "gurukulas" and transmitted entirely from mouth to ear in an unbroken oral tradition. Many skills were transfers and nurtured in the families. Society as a whole was responsible to articulate knowledge, they were preserving it by various means. Various groups were preserving, collaborating, generating data and knowledge. For example information about the family history was preserved by various bhat.

Facts, information, and skills acquired through experience or education; the theoretical or practical understanding of a subject or gather through discovery or understanding of familiar situations and overall awareness. Knowledge is not only a piece of information but also realized how to use that information in a specific situation or event. It helps one to make the righteous decision. The education system helps the person to solidify the fundamentals of knowledge, skills, values, beliefs, and habits.

1. Principles of Knowledge

Value systems have been the backbone of the Indian education and knowledge management system. It helps proscriptive and prescriptive beliefs which let one do the ethical behavior in day to day pursuits. One of the major contributions to strengthen these value systems has been strong beliefs that nourished through the culture. They engrave these Nobel ideas through various customs, rituals, practices, habits, and guidance of elders. In ancient India, many of this knowledge was transferred on to the next generations through stories, Vedas, coded shlokas, proverbs, observances, rites, rituals, and prayers. Many of them have been leading Indians to have a prosperous life which was a result of strong believes. Morality was embedded into their mind. They could resolve day to day questions by seeking answers through this knowledge.

2. **References found in the Ancient Indian Society**

In Sanskrit, the word jñān is used for knowledge. jña means to apprehend and the word developed from this verbal root is jñ. The definition of the jñān or knowledge given in ancient Indian texts as, jñāyateanenitijñānam . It means something which is known, or which reveals something. It reveals an object (knowledge itself) to the subject (knower). Knowledge has its direct connection with the intellect of the being. Living beings have the consciousness that's why they can understand things. Contrary to this, non-living things not having consciousness, do not perceive anything. jñān is also an experience. The reasoning is another kind of knowledge, such as knowledge about things, the meaning of things and purpose of it, etc. While talking about the experience of knowledge, the very experience of the object to the knower is different from the actual object of perception.

2.0 Aim

Aim of this research paper to elaborate the knowledge management in ancient India by analyzing the underline significance of ancient Indian education system.

3.0 Objectives:

- To study knowledge management system in ancient India.
- To study the education process such as creation, sharing, uses, and managing of knowledge management in ancient India.
- To understand the different levels of education, distribution of knowledge and system in that period.
- To discuss the advantages and limitations of education in ancient time.
- To discuss the effect of Vedic education on the modern education system.

4.0 Research Methodology:

The method of carrying out this study will be an analytical type and will be descriptive type. The important concepts will be analyzed critically to bring out their essence. Little stress will be given to relate findings of this research in the context of modern similar concepts and hence will be of comparative type for that instance.

5.0 Scope and Limitations:

- The ancient period is defining only on Vedic time to the period of Ramayana, Mahabharat, and Kautilya
- In this paper the analysis of techniques which were practiced in the education system of ancient India

6.0 Ancient Indian EducationSystem

Ancient Indians had a very lucid understanding of knowledge. They knew its significance and its use for not only to achieve materialistic gain but also spiritual attainment. Sanskrit literature is full of explanations about different aspects of knowledge. The features of knowledge are given in the below verse.

nacorahāryaṃna ca rājahāryaṃnabhrātṛbhājyaṃna ca bhārakārī |
vyayekṛtevardhateevanityaṃvidyādhanaṃsarvadhanapradhānam ||[1]

meaning – Can't be stolen by a thief, can't be snatched by kings, can't be partitioned by brothers, nor is it heavy. The more you expend, the more it grows; The wealth of knowledge is the supreme of all wealth.

In the above verse importance of knowledge is given. It was considered as ultimate wealth. In addition to this, in the verse below the knowledge is given as important as money.

kṣaṇaśaḥkaṇaśaścaivavidyāmarthaṃ ca sādhayet |
kṣaṇatyāgekutovidyākaṇatyāgekutodhanam ||[2]

meaning – Knowledge should be gained through minute by minute efforts. Money should be earned by utilizing each resource. If you waste time, how can you get knowledge? If you waste resources, how can you accumulate wealth? In many other shlokas, knowledge is considered pious.

When we discuss knowledge management, we consider four core elements of it as given in the definition i.e. Creation, Sharing, Usage, and management. It is important to study these points as well as the root of these terms. The root cause behind knowledge creation is precisely given in the below verse of hitopadeśa. It says the only reason behind attaining knowledge is to get pleasure, which is valid even in modern times.

vidyādadātivinayaṃvinayādyātipātratām |
pātratvāddhanamāpnotidhanāddharmaṃtataḥsukham ||[3]

meaning – Knowledge gives humility, from humility one attains worthiness, from worthiness one obtains wealth, from wealth (one gets) good merit, and from good merit one attains (worldly) pleasure.

Ancient Indians not only praised the importance of knowledge but also, they were devoted to the same. It is reflected in the below verse from Bhagavad Gita.

na hi jñānenasadṛśaṃpavitramihavidyate/[4]

---

[1]सुभाषितरत्नभांडागारः३०/१३श्रीनारायणराम्आचार्य ,काव्यतीर्थ, निर्णयसागरप्रेस, मुंबई१९९९ (द्वितीयआवृत्ती)

[2]मुलांचासुभाषितनीतिपाठ, पं. महादेवशास्त्रीजोशी, अनमोलप्रकाशन, पुणे२ . १९८४

[3]*हितोपदेशः२(६)पं .रामेश्वरभट्ट ,चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान ,दिल्ली.*

meaning – There is nothing so purifying in this world as knowledge.

Furthermore, many concepts about managing the knowledge and subtle meanings are given in ancient texts. There is a need to pursue those ancient knowledge management strategies.

Despite the rich inheritance of knowledge management India has, there haven't been explicit attempts to study it thoroughly. We can find many pieces of evidence of ancient Indians managing knowledge from one generation to another. India is one of the countries having preserved its knowledge for centuries and that knowledge is still living within the Indian culture. It's been only possible because of the efforts taken by those people who aspire to preserve the knowledge. In other words, understanding this knowledge management strategy is a celebration of generations of efforts and dedication of our forefathers. No doubt, this will help us to understand the subtle essence of our culture.

7.0 Education

As many pillars of education are specified in Rigveda, therefore the meaning of the word 'education' is given in many different ways.

In the ancient period, education is not only gaining knowledge from orally but also an earning source of day to day life. Ancient people believed education is as a light and people utilized it for overall development, improving lifestyle, and to gain salvation.

asatomā sad gamayatamasomājyotirgamaya[5]

Shiksha is defines as,

śikṣyatevidyopādīyateanayāitiyāśikṣā

Meaning- Shiksha is also known as vidya. The word vidya has many meanings including *vid jñāne,vid satyama*, *vidlṛlābhe*, or *vid*which means to ask.

In the ancient period, the role of education was not limited only to gain theoretical knowledge from books but also gain practical knowledge, develop religious feelings, development of personality, social aim, nationality and business efficiency etc.

8.0 The Education Pattern in Ancient Indian System:

The pattern of education system was very broad. From the sources, show that the life's last aim or the purpose of life was to gain moksha. Education was the most important part in ancient times.

---

[4]भगवद्गीता४अध्याय३८श्लोक

[5]बृहदारण्यकउपनिषद१.३.२८

In ancient times there are different levels of education such as:

- Pre-primary (*pūrvaprārambhika)*
- Primary (*prārambhika)*
- Higher Education (*uccaśikṣā*)

Pre-primary (पूर्वप्रारम्भिक)

In ancient times for pre-primary, there were no nursery schools or ashram, as there was no need for such provision at that level. Parents were sufficient to give education to their children. Parents were responsible for the overall development of children. The primary job of the parents was to teach the child how to walk, run, play, and talk. This was essentially focusing on the growth of a child with love and affection for five years by Aryan. This part of educated was not stringent but it was more lenient.

Primary (प्रारम्भिक)

In ancient times Sanskrit was the commonly used language and the center of education was Veda. So, for the primary study generally boys were given the knowledge of Vedic studies. After the thread ceremony (upanayana Sanskar) boys (Balak) used to get their formal education by going to the guru's place. Without any upanayana Sanskar, no one could takeformal education. The age for taking formal education was 12years. Primary education can be traced back to Ramayana and Mahabharata. There was no final exam to pass out from the primary education system. If the teacher or father is satisfied with the overall development, then he was considered as pass out. Horse riding, archery, swimming, etc. were included in education. There was also a provision of penalty for not abiding the rules and unsatisfactory performance. There was no discrimination among students and children of teachers. The education was mostly focused on practical part. Even though it was not compulsory for everyone, it was mostly free, so widely accepted.

Higher Education (उच्चशिक्षा)

There was a stage after primary that was high school. The education used to start with finding a guru and to get in the company of him. In ancient times guru had very much importance. Guru did not give only the worldly knowledge but also guide the path of the spiritual world. For students, the guru was like a god.

The higher education system has been working from the timeless period (anadikal). From Christ Era four thousand years before Purva Sindhu ghati culture had a special respect for the knowledge. For the higher education Takshashila was very famous University at that time.

The education was focused on vedic text. Earlier it was focused on samhita (Purvavedickal) later it was more focused on correct pronunciation and explanation. In Vedic period, Shakha, Ucharan gotra, and Veda were major three parts of higher education. The seminars used to be an attraction in which intelligent people used to debate on the line of philosophy.

The Vedadhyayan (*vedādhyayana*) means not only to byheart the mantras but also to know the meaning of that mantras.

9.0 Distribution of Knowledge

Though the knowledge was accessible to all, the majority of men were involved in process of education. There are many examples of educated women in the ancient period. In ancient times even, girls had right to education. For example: Gargi, Apala, Ghosha etc. They called as Bramhavadini.

Education was given to an individual based on how much one can learn and utilize. Morality was tested by gurus before giving superior knowledge; hence it could not be used for the wrong purpose. Many times, it has been found that, the knowledge was given in the form of code which would need intelligence to decipher it.

This education system makes sure that the pure form of knowledge is stored, though some of the important knowledge got disappeared in the process.

10.0 Knowledge Management

There were four major processes in knowledge management.

- Creation of knowledge
- Sharing of knowledge
- Using of knowledge
- Managing of knowledge

1. **Creation of Knowledge**

Commentaries, Stories, doubt-solution, Study, Explanation, debates, and ratio (*anupatha*) have been the main processes in education. To learn the process of education, the students used to listen, to envisagement, to study, to travel the country, to debate, etc. Every Ashrama had its own syllabus to create knowledge.

2. **Sharing Knowledge**

The knowledge of ancient times was passed-on orally from generation to generation, as not everyone had access to the scriptures back in those times. And to propagate the important events, poets used to make songs which used to be sung by people and future generations to preserve the knowledge which is passed-on to them.

3. **Use of Knowledge**

To gain practical knowledge, to develop religious feelings, personality, social aim, nationality and business efficiency, etc. All the influential persons were using it to foresee betterment and to avoid the hurdles in their life.

4. **Management of Knowledge**

In ancient India there was a teacher-student relationship. Students used to get knowledge by their teachers verbally. Teachers used to maintain secrecy about the special knowledge so it wouldn't get into the hands of the wrong person to avoid its misuse. When writing techniques were available to scholars, this knowledge had been transferred successfully non-verbally. This is just a small example and there are many such practices to manage knowledge available in traditional texts, especially in ancient Indian texts.

Initially, the education system's main concentration was on the pronunciation. Later it started with the basic writing of alphabets.

11.0 Ancient Education System (वैदिकशिक्षणपद्धति)

The ancient education system was a comprehensive management system. It prepared the student to face every situation of life and make the personality matured. It was used to develop a child's body, intelligence, mind, spirituality, etc. to make one ready for the society and ultimate goal.

Students used to live in teachers' homes or ashram. They used to gain practical knowledge of the life through practical education and household work. In close proximity of guru, the shishya used to adopt the ideal behavior of him.

In the process of education, teachers or acharya have special importance.

gururbrahmāgururviṣṇurgururdevomaheśvaraḥ।

gururevaparaṃ brahma tasmaiśrīguravenamaḥ॥[6]

Meaning: Realize that the Guru is Brahma himself. He is Vishnu and He is also Shiva (Maheshwar). Guru is Parabrahma (Supreme God or the Absolute Truth). With this knowledge, I (salute) offer my obeisance to the Guru. This prayer gives acharya the degree of god.

Shishya used to work for guru with devotion and in return, the guru gave personal attention to the shishya. Shishya and guru used to treat each other like a family member. Guru used to take all the responsibility of shishya to make him even a greater scholar than himself.

---

[6]मुलांचासुभाषितनीतिपाठ, पं. महादेवशास्त्रीजोशी, अनमोलप्रकाशन, पुणे२ . १९८४

12.0 Vacations and other Rules and Regulations.

Vacations were there, called as an anadhyaya (*anādhyāya*).The vacations were on Pratipada(*pratipadā*),Ashtami(*aṣṭamī*), Chaturdashi(*caturdaśī*), Poornima(*paurṇimā*), Amavasya(*amāvasyā*) etc. but in the case of the war like situation in the state, emergency, accidents, or any divine objections etc. Maharsheeyazyavalkya (*maharṣīyājñavalkya*) told 37 reasons for vacations.

The discipline was strict. In the education system the main moto was to secure and to promote the culture. There was a focus on subjects such as Vedic Sahitya, Darshan, Vyakarana, etc.

yajñovaiśreṣṭhatamaṃ karma

following these take it as work experience.

13.0 Limitations of Ancient Education System

In ancient education system memory exercise was more. The learning process was the main reason for the one who engages in by hearting. Following the old tradition, accepting new things was highly improbable. Students who go through such a system were too dependent and only supported old traditions. Even it was completely neglected in some parts of ancient India.

The major fault was they divide itself with their class. Because of that some classes never got an education. They always had restrictions. Therefore, society went to ledge for dissolution. Hence in later part of the society, there was one class of people with wide understanding and ruling majority while another part was neglected.

14.0 The Effect of Vedic Education to Modern Education:

Education gives civilization to prosper

yeṣāṃnavidyānataponadānaṃjñānaṃnaśīlaṃnaguṇona dharma: |
tematryalokebhuvibhārabhūtāmanuṣyarūpeṇamṛgāścaranti ||[7]

Means: A person who is not educated, who is not ready to work hard, who does not donate whatever he has, who does not have knowledge, who does not have a good character, good qualities and one who does not obey dharma, such a person on this earth is just a useless person, he is as good as any other animal.

There is a wide range of effects on the modern educational structure. The poetry and Vedas are still holding a high position among the literate Indians. The morality and righteousness taught through this period hold correct in the present day. There is a mass understanding among the society what is correct and what is wrong.

[7] नीतिशतकम्भर्तुहरिकृत१२, sanskritdocuments.org

1. Moral education

Man is a social animal and has to learn different social habits like respecting elders, and teachers, helping the poor, respecting women. There should be separate subject of moral education in modern education system. Vedic education is totally based on moral values and strong emphasize was given to moral education. If we really want a better society, then it is essential to learn moral education which will be great defense for students against hostile environment.

Many good habits from the ancient education systems are still in the hearts of Indians. People who are adopting these things are getting benefited and finding the solution for day to day issues. Many researchers find the perspective on moral questions. It inspires many people to do better in their life.

2. Discipline

In Vedic period there was mutual understanding between students and teachers. The sense of discipline and the coordinal relation between teachers and pupil of Vedic age is well known to the world. Today we all see the educational atmosphere has venomous due to indiscipline.

3. Life of the student

In Vedic times students were bellowed to lead a simple life. All the students from different backgrounds used to get educated on same level. There were no differences in schools based on family background. Nowadays the life style of young generation has altogether changed. It is more extravagant, opulent and modern. Students with less distraction often do better in life. There is a urgent need to establish this thinking in pupils mind and chant simple living high thinking.

Education for self sufficiency

Education's end product is salvation (Upanishad). Education according to Indian tradition is not merely a means of earning a living; nor is a nursery of thought or a school for citizenship; it is initiation in human souls in pursuits of truth and practice of virtue. The ancient schools followed the principal education for self-sufficiency. In Vedic times the emphasis was given on spiritual knowledge rather than mere materialistic knowledge. In modern times, the education syllabus emphasis on materialistic knowledge, rather than mere spiritual knowledge.

The ability to remember things is still a strong point of the Indian education system along with western philosophy and scientific endeavors. Many of the departments in India follow the Sanskrit subhashits and slogans as their tag

line. It not only inspires them but also show them light when they deviate from the path.

India has rich heritage of textual content that drives human being to sustainable lifestyle such as "Satyamev Jayate", "AharnishamSewamahe", etc. All in all, I must say the effects of Vedic education on the modern education system is enormous and spread across streams.

15.0 References

(n.d.).

(n.d.). Retrieved from Google: https://www.google.com/search?q=what+is+knowledge+definition&rlz=1C1CHBF_enIN826IN828&oq=what+is+know&aqs=chrome.1.69i59l2j69i57j0l5.7045j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8

A., M. A. (1962). A History of Sanskrit. Delhi.

A.B., K. (1956). A History of Sanskrit. Oxford University Press Calcutta,.

B.R.Hiwargaonkar. (n.d.). Kautiliyam Arthashastram. Pune.

Dhandekar, R. (1957). Vedic Bibliography. Sushil Gupta Pvt. Ltd; University of Poona, 1961.

Dutt, M. (n.d.). Mahabharat. Delhi: Parimal Publications.

Gorresio, G. (1982). Valmiki Ramayan . Indian Heritage Trust.

Krishna, C. (1962). A New History of Literature. Sanskrit Asia Publishers House.

Lonit, R. (n.d.). Vedic India.

Patawardhan, D. V. (2010). Kautiliyam Arthashastra.

Shrimad Valmiki Ramayan . (n.d.). Gorakhpur: Geeta Press.

The Mahabharata . (1975). Poona : The Bhandarkar Oriental Research Institute.

winternitz, p. (1921). a history of indian literature. calcutta.

क्षीवाददामोदरसातवलेकरभाष्य, स. म. (n.d.). यजुर्वेद.पारडी.

जोशी, प. म. (१९८४). मुलांचासुभाषितनीतिपाठ.पुणे२: अनमोलप्रकाशन.

डॉ, भ. म. (n.d.). वैदिकशिक्षापद्धती.महषसन्दिपनि, राष्टियवेदविद्याप्रतिष्ठान, उज्जैन.

द्विवेदी, प. (n.d.). वैदिकसाहित्यकाइतिहास .वाराणसी: चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन.

नीतिशतकम्भर्तुहरिकृत. (n.d.). Retrieved from sanskritdocuments.org.

पाठक, ड. आ. (n.d.). प्राचीनभारतीयशिक्षा.नईदिल्ली: कनिष्कपब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर्स.

बृहदारण्यकउपनिषद. (n.d.). Retrieved from hi.m.wikipedia.org.

भगवद्गीता . (n.d.). भक्तीवेदांतबुकट्रस्ट.

भट्ट, प. र. (n.d.). हितोपदेशः.दिल्ली: चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान.

म., ज. (२००१). भारतीयसांस्कृतिककोष .पूणे: अनमोलप्रकाशन.

व्या. डा. हरिदत्तशास्त्री, स. व. (n.d.). ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका.वाराणसी.

श्रीनारायणराम्आचार्य, क. न. (१९९९ (द्वितीयआवृत्ती)). सुभाषितरत्नभांडागारः३०/१३.मुंबई : काव्यतीर्थ, निर्णयसागरप्रेस१९९९ (द्वितीयआवृत्ती).

सभा, स. प. (n.d.). सामवेद.आजमेर.

सायणभाष्य, च. स. (n.d.). ऋग्वेद.वाराणसी.

****

Manuscriptology and Linguistic History of Bengali Language, i.e., Bangla Bhasha.

Debabrata Santosh Kumar Chatterjee,
Dr. Nanda Puri

ABSTRACT

In olden times the Eastern and North Eastern part of Bharat, i.e., India was known as Gaud Desh or/and Gaud Bangal.

The word Gaud has been derived from Gur means Jaggery made from sugarcane and many others like Date, Palm etc.

Banga is derived from Vangnsha or Bansha, i.e., Bamboo. This region is full of Rivers, Lakes and Ponds, Forests. People of many ethnic groups were residing here. Various varieties of dialects were in prevail. Rainfall is abundent. Language, i.e., Bhasha of the residing people evolves from the regional soil, interaction of the people with other groups, communication, transportation, migration, war, battles, business, marriages. Bangla has a few cognate languages, Assamese, Oriya, Bishnupriya Manipuri, Magdhi, Maithili and Bhojpuri. They form a liguistic group. The then Gaud Banga originated Eastern Prakrit.

They are derivative of Indo Aryan as well as Indo European brances, viz., old Indo Aryan.

Middle Indo Aryan, and New Indo Aryan alongwith their substages. Bangla Bhasha is outcome of New Indo Aryan.

Some Dohas of Tantrik Buddhists, Nathis, Saivaites, Jainas are found as the oldest written documents. They were of transition period. Researchers find limitation while tracing the ground development from pre-buddhist period to Apabhramsa, Avahatta to the historic period of Bengal.

Resource Centre for Indian Laguages Technology solutions, in Indian Statistical Institute, Kolkata and some Universities are conducting penetrating research.

Bangla has Sadhu Bhasha and Chalit, i.e. colloquial bhasha. The writing is left to write. Vowels and consonants are like Sanskrit. Lipi is completely different. It has 12 vowels and 50 consonants. The script of modern Bangla Bhasha has a long journey with several break even points in its history.

We can take Brahmi Script as the base script, from it evolved Northern Script. During the reign of Kushenas Techarian Maitrie Mayek and GUPTAS

many documentation works were done, which can be found in various places with inscriptions, coins etc.

From time of Guptas several Lipis were derived in different regions of the then India. (From Burma, i.e. Myanmar to beyond Afganistan, No Pakistan, No Bangladesh.

Sarada Script, Siddham Script, Proto Bangali, Nagari.

From Proto Bangali and combined with Siddham Script, the Eastern Nagari Script is derived. From this Eastern Nagari Script the modern Assamese and Bengali Scripts were born. The parental system can be traced as follows –

Proto Synatic alphabet
Pheonician alphabet
Aramaic alphabet
Brahmi
Gupta
Sarada
Siddham – Kutila lipi
Proto Bengali
Bengali

The type of Bengali Script and language is ABUGIDA.

An abugida is a kind of syllabary in which the vowel is changed by modifying the base consonant symbol, so that all the forms that represent a given consonant plus each vowel resemble one another

e.g. क् + अ = क

Alphabets has horizontal line known as Matra running along the tops of the letters that link them together. It is less blocky and appear in sinuous shape, i.e., wavy circuitous is currently used in Bangladesh, West Bengal and by Migrants. It is spoken by 230 million native speakers and another 37 million as second language speakers. Bengali is the fifth most spoken native language and the seventh most spoken language by total number of speakers in the world.

Bengali Script has gone through much metamorphosis in last several centuries, much alterations have been observed through passing of time and socio-cultural influence Invention and introduction of new writing materials, writing instruments, Inks, Colours, influences of French, Portugese, Islam, Muslim, British, and lastly printing press and now computerised desktop publication have tremendous impact and influence in the lipi and language.

A Quick Cultural Assimilation has become order of the day.

****

Role of English Language in Sanskrit Universities for disseminating Sanskrit Language

Dr. Shweta Sharma

Abstract

The present paper deals with the Role of English Language in Sanskrit Universities. The transformative influence of English Language is well known not just in India but globally as well. Sanskrit being the mother of all languages has been ignored for various reasons which resulted in shattered educational policies and ultimately rootless intellectual scholars. The present paper attempts to throw light on historical perspective behind such drawbacks with reformative solutions. An attempt has also been made to analyse the use of English Language for disseminating Sanskrit knowledge treasure. There are two aspects for learning English language one is Ideal and other is practical. Practical aspect deals with First- English is a Global Language, Second- Learning of English improves employability and third- the most important one is for the purpose of Sanskrit.

Key words: English, Disseminating, Sanskrit, Language, knowledge, Treasure

An overview of both (English and Sanskrit) Languages

In India, English is seen not just as a language but as a pathway to come out of poverty and oppression. Indian consciousness is affected with this peculiar conviction, among almost all castes and classes, in both rural and urban part of India, in the transformative influence of English Language. The challenges of providing universal access to English are significant, English language is globally recognized, popular and readable. This is why even a nation like Germany has adopted English without German. Eventually, we cannot ignore the way in which English language has emerged as a powerful agent for change in India. But is wasn't so few centuries back, India has its own language and own knowledge system.

Sanskrit may not be the language of science and technology, in today's scenario but it cannot be discounted as a language not associated with Science and technology. It is a repository of great part of our cultural heritage. The source or root of Sciences, including Physics, Chemistry, Botany, Zoology, Mathematics, Agriculture, Environmental Science, Architectural Science (vastu-vidya), Geometry, Astrology, Metallurgy, Medicine, Meteorology, etc. [1]

The grammar of Sanskrit gives a very structured and logical view of the world and if taught properly, could help in the cognitive development of young

learners. Moreover, one of the benefits of learning Sanskrit early is getting used to different sound patterns. Sanskrit language exposes learners to the grapheme–phoneme or sound-symbol combination in a very logical manner and as such enables the pronunciation of all different kinds of sounds. Thus, learning Sanskrit early in life gives the training needed to speak any language be it English or German, with the correct pronunciation. Sanskrit is the mother of all Indian languages and as such the exposure to Sanskrit could give the much-needed impetus to learn any other language be it Indian or foreign.

One major argument for Indians to learn Sanskrit could be to get access to the vast treasure of knowledge stored in the ancient texts written in Sanskrit. Right from Rig Veda to the now famous texts on Yoga to Chanakyaniti are all written in Sanskrit. The irony is that these ancient texts have been originally translated by Western scholars. Although the value of these translations cannot be undermined because they have been instrumental in uncovering the gems hidden in these texts. However, the fact remains that an 'emic' approach to interpret and disseminate the texts would certainly add more value to the knowledge stored in the texts. Not to mention that there are still many ancient Sanskrit texts crying out for translation to reach a wider audience. The present paper deals with the need of learning English Language for Sanskrit Scholars or students. Being English Teacher in Sanskrit university, this attempt has been made to explore the expected benefit of learning English Language for Sanskrit university.

Need of Exploring the Role of English Language for the Sake of Sanskrit

Now the question arises why do we need English Language in Sanskrit universities? There are two aspects for learning English language one is Ideal and other is practical. The ideal approach, conveys that it is an enriching experience to have knowledge of other languages and it is scientifically proven also that a student having knowledge of more than one language is always brighter. Frank Smith says "One language sets you in a corridor for life. Two languages open every door along the way."[2]While explaining the practical approach, one must envisaged three reasons- First- English is a Global Language, It is the world's second largest native language, first international language, the official language in 70 countries, and English-speaking countries are responsible for about 40% of world's total GNP.[3]English is the mother tongue of 380 million people, and it is used worldwide by the newspapers, magazines, scientists, businessmen, and politicians. One billion to 1.5 billion people around the world presently speak English. It is the most widely language in 70 countries.[4] Second- Learning of English improves employability: Proficiency in English language opens new gates of job prospects. It's a fact that most interviews are conducted in English. Most of the interviewers make their judgment by the proficiency of English

language of that person instead of actual knowledge. According to some According to research from the US, those who speak English as a second language can command a wage increase of up to 30%, while those who have mastered it can earn 67% more.[5]

English being the most commonly used language in the corporate world; the knowledge of English is one of the most important employability skills. Knowledge of English is much sought after in the corporate world. Proper English does not mean only the ability to make grammatically correct sentences. It means other related skills for effective communication like presentation skills, convincing and negotiation skills and interpersonal skills using that language.[6] and third- the most important one is for the purpose of Sanskrit: As Sanskrit is our Intellectual Heritage which can be regained and preserved only with the use of English. English Language must be learned in order to rejuvenate Sanskrit language and for disseminating Sanskrit globally. Nani Palkhiwala rightly states it has been a long standing conviction that India is like a Donkey carrying a sack of gold- the donkey does not know what it is carrying but is content to go along with the load on its back.[7] It has been considered so because Indian knowledge was hidden in the Sanskrit language only. Even our young generation is reluctant to learn this language as it is not related to employability. The purpose of language is communication and exchange of ideas. Through the study of these two languages(Sanskrit and English), through the exchange of scriptures and the exchange of knowledge, Indian scholars can expand field of study and spread Sanskrit globally. Blending Sanskrit with English will open new possibilities for career and research internationally.

Historical Retrospect

The current situation of Sanskrit Education is very clear to us these is no need to look at the past and we are concerned about the present situation. But some of our present problem of Sanskrit Education have their root deep in the past and cannot be properly understood without proper historical retrospection. Sanskrit Education continued to be the common all-India medium of communication among the educated and the means of maintaining an all-India paradigm in literary execution and production, even in ·modern Indian languages.

With the predominance of Muslim power, a foreign language became, for the first time, the language of court-life and wide administrative use in revenue, legal and other departments. However, this dominance of Persian, though it had its effects on Sanskrit, could not extricate the Sanskrit language from its established position. It was only when the British brought in a complicate administrative machinery and introduced a new policy of education that turned the table completely which leads to the rapid decline of Sanskrit learning. It is, therefore, necessary to specify here, the most protuberant landmarks in the

history of modern education, so that the fortunes of Sanskrit during the last hundred and fifty years may be clearly followed and its present problems escalated in their proper viewpoint. Even when the modern Indian languages were developing, Sanskrit continued its course of creative activity, particularly in the realm of religious and philosophical literature, and its prestige was not at all on the wane. India has been ruled by many invaders including Mughals, Portuguese and Dutch but there was no change in Education system during their region. Even at the time of East India Company rule first 100 years they were only body of merchants and they did not undertake and educational activity.

It was only in 1698 that, in terms of the· Charter Act of that year, the Company was forced for the first time, to turn its attention to educational matters. The Charter Act required the Company to maintain priests and schools in its garrisons--a provision, which was, of course, intended solely for the children of the Company's European servants.[8]

The first change in education system occurred with the establishment of the Banaras Pathasala or Hindu College, in 1791 which is later known as Banaras Hindu College. The purpose was to endear themselves (British) to the Hindu group in order to rear a group of learned scholars who will assist them in administration and laws. So initially there was no major change in education and initiation of new universities found favourable for Sanskrit Studies. It was in 1813 the study of English language was introduced. By introducing both the studies the intension was to have a healthy combination of Western and Eastern knowledge. With the combination of both western and oriental thought, it was intended to produce a scholar capable of using both the general advancement of Sanskrit learning. This formulae of blending both the studies worked very well but this idea is abolished after few decade due to a controversy.

It was at this stage that a controversy arose between G. Thibaut and Pramada Das Mitra on the question of the ideal Sanskrit scholar. Thibaut wanted to convert the Pandit into an accomplished Sanskrit scholar of the Western type by making his knowledge fertile in the direction of independent research. To attain this object he thought that English should be studied as a means to understanding Western Sanskrit scholarship.[9] As against this, Mitra wanted to superimpose English and Western thought on Sanskrit learning by making an Indjan scholar of Sanskrit first become a finished 15 Pandit and then take to English and European studies. · It was thus -a question of fusion vs. superimposition.[10]

Such controversies didn’t hamper the growth and research in Sanskrit Education much but it was at the time of establishment of Banaras Sanskrit College a new tendency in educational policy was becoming evident in India Charles Grant, who had been the Secretary of the Board of Trade created by

Warren Hastings wrote in 1792 a tract called Observations on the State of Society among the Asiatic Subjects of Great Britain particularly with respect to Morals and on the Means -of improving it. In that work, Grant pronounced his highly damaging judgement on India, and prosed that the panacea for the moral, historical retrospect suggests, communication of our knowledge by the medium of our language. Since that time western knowledge is coming only through English Language.

Lord Bentinck, the Governor-General, endorsed Macaulay's views, and in his Resolution of 1835, reported “We must at present do our best to form a class who may be interpreters between us and the millions whom we govern; a class of persons, Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, in morals, and in intellect. To that class we may leave it to refine the vernacular dialects of the country, to enrich those dialects with terms of science borrowed from the Western nomenclature, and to render them by degrees fit vehicles for conveying knowledge to the great mass of the population”[11]

In an extreme fanaticism for Western education, it was forgotten that the attitude was severing national education from the roots of national existence. No doubt such a spur was furnished by Western education and was needed at the moment, and it was right that such a stimulus was eagerly sought. It would not be just to deny that Western education had been productive of immense benefit; without it we would have been out of date in an advancing world. But in the educational policy, which was hastily enunciated in the last century, no attempt was made to adapt the old learning to changing social and political needs, or the new learning to national sentiment and development. It was never realised in the past and even after independence it was equally ignored that Oriental learning and culture had their roots in the national consciousness and could not be so easily dismissed; and that it would not be wise to replace it entirely by Western education, however necessary and useful it might have been.

In the light of such historical commemoration English can be considered as tool to unveil the real treasure of knowledge which is part of Indian consciousness. The aspirations of a free Indian people, it was thought could be best expressed through Sanskrit, functioning through the Modem Indian Languages.

Reason behind current status of English Language:

British has colonies throughout the world and consequently their language was adopted by the natives. Many countries were colonized and India is one of them and being the language of ruler or colonizers, English left a mark on people across the globe. India was colonized for more than 300 years. As we start exploring the process of policy making about language in Indian Context, few

issues like implementation and role of English language in primary and higher education attract our attention.

According to Indian Constitution, Every citizen of India has equal linguistics rights, that is same for the minority both religious and linguistics. Minorities are granted a special right to be educated in their mother tongue. Despite of this accord, there are many controversies in the education and political front regarding the implementation of these constitutional provisions.

Multilingualism in NEP as a ray of hope:

The national language policy (or strategy) for school education, the three-language formula recommended by the National Commission on Education 1964–1966, was incorporated into the national education policies of 1968 and 1986. Accepting at least three-languages in school education has been seen as a convenient strategy, but concerns have also been expressed from various quarters about its 'unsatisfactory' implementation. English should not be introduced earlier than class V. The precise point at which English should be started at the middle stage was left to each individual state to decide[12]. In a way an associate official language, English knowingly or unknowingly has played an influential role in maintaining the diversity of India's language scene because the existence of English has meant that it has not been necessary to select any one Indian languages as a national language. In fact, the states which used to rally to slogans such as angriji hatao (remove English) are now eagerly introducing English in the first year of schooling.

It is better to have English taught as a subject rather than insist a false English medium education. Equipping English language education with the essentials in the native medium schools would benefit learning in general and language learning in particular. But converting schools to become English medium without proper support would be detrimental and counterproductive. Schools can be developed as multimedia schools where both the content subjects and the language are taught and learnt well in a complementary and supplementary manner. A 'language across the curriculum' perspective and a strategy of multilingualism would be of benefit on many counts. The centrality of language in learning needs to be recognised. English, then, can play a vital role as a language of mutual benefit – benefiting Indian languages as well as itself – and so enriching education as a whole.

The emphasis on multilingualism in the New Education Policy 2020, is evident in the use of the term more than 200 times in the whole 66-page document. Against this backdrop of multilingualism Sanskrit language as the bearer of culture and identity appears to have failed to mark its presence. Some may argue that

learning Sanskrit is perhaps not relevant in 21st century India, as she marches towards reaching new heights in fields of science and technology.

National Education Policy 2020 has stressed this need for translation and has proposed the idea of an Institution for Translation. This Idea implementation will require scholars with knowledge of different languages especially Sanskrit and English. So there is need of Indians who have knowledge of Mother as well as Sanskrit so that the hidden treasure of our knowledge heritage will be explored and disseminated globally. Now the question remains how Indians will be motivated to learn English and Sanskrit as both are considered difficult by general masses of Indian street.

There is no issues with English as it always enjoys privileged status because of its Economic and Social advantages. Now Sanskrit being the language of Indian culture and identity is at being seen as third choice and in many times may fail to draw attention of students. According to National Education Policy 2020, States have choice to introduce Sanskrit, under the trilingual policy, as a language through primary and secondary education.

Though, the real identity of India which is perhaps congruent with learning Sanskrit and disseminating its knowledge throughout world. Now this cannot be done only through making policies and shifting blame to Central or State governments. While the National Education Policy 2020 has rightfully pinned a lot of hope on multilingualism one can only wish that Sanskrit survives amidst the cacophony of languages striving to prove their worthy place in the education system. Otherwise, it will be like losing the mother amid the crowd of glamour. English can come out as a source to rejuvenate mother (Sanskrit Language) globally.

References:

1. Relevance of Sanskrit in the Modern Age- A Realistic Approach, Dr. N.C. Panda in Importance of Sanskrit Language Volume 1 July 14
2. https://becausewordsmatterblog.com/2019/05/09/
3. "Why Is English Considered a Global Language?." ukessays.com. 11 2018. UKEssays.
4. David Crystal (2003). English as a global language. Cambridge: Cambridge university press(4)
5. https://www.english.com/blog/learning-english-can-make-employable
6. Better English for Better Employment Opportunities, Dr. Meenu Pandey & Dr. Prabhat Pandey, International Journal of Multidisciplinary Approach and Studies, August 2014.
7. Elst, Koenraad (2014). Decolonizing the Hindu mind: Ideological development of Hindu revivalism. New Delhi: Rupa., p. 10[7]

8. Report of Sanskrit Commission, 1956-57, Printed in India by the Manager, Govt. of India Press, Nashik Road, published by Manager of Publication Delhi. 1958, p. 12
9. Report of Sanskrit Commission, 1956-57, Printed in India by the Manager, Govt. of India Press, Nashik Road, published by Manager of Publication Delhi. 1958, p. 14
10. Report of Sanskrit Commission, 1956-57, Printed in India by the Manager, Govt. of India Press, Nashik Road, published by Manager of Publication Delhi. 1958, p. 15
11. Oxford Essential Quotation(4th Edition) Edited by Susan Ratcliffe, Oxford University Press 2016
12. Agarwal, S.P. (ed.). 1993. Commissions and Committees in India, Volume 5. New Delhi: Concept Publishing Company.12

Reference Books:

1. A Language of History: Sanskrit Narratives of A Muslim Past, book by Audrey Truschke , Penguin Publisher,2020
2. Ideology and Status of Sanskrit: Contributions to the History of the Sanskrit Language,Author, E.J.Brill, Editor: Jan E. M. Houben Originally published: 1996
3. The Sanskrit Language: An Overview : History and Structure, Linguistic and Philosophical Representations, Uses and Users book by Pierre-Sylvain Fillozat published in 2000.
4. Status of English in India,by Dr. Jyoti Das 24by7 Publishing; 1st edition (14 February 2019)
5. An English Made in India: How a Foreign Language Became Local, Kalpana Mohan,published by aleph book Company,2019.

****

उत्तररामचरितावरील पंडित भट्टजी शास्त्री घाटे यांच्या भावभूतार्थबोधिका टीकेची वैशिष्ट्ये

सौ.अंजली सुनील जोशी,
प्रो.नन्दा पुरी

सारांश

अभिजात संस्कृत नाटकांमध्ये भवभूतिविरचित उत्तररामचरित हे नाटक अजरामर ठरले करूण रसाचा उत्कर्ष गाठीत सहृदयांच्या हृदयाचा भेद घेणारे , भवभुतिच्या घनगंभीर भावाशयाने युक्त असे हे नाटक लोकप्रियतेच्या अत्युच्च शिखरावर पोहोचले . शब्दब्रह्मविद् वश्यवाक् कवीच्या भावविश्वाचा वेध घेत काव्यातील आशय उलगडण्याच्या दृष्टीने उत्तररामचरितावर प्राचीन काळापासून ते अर्वाचीन काळापर्यन्त अनेक उत्तमोत्तम टीका लेखन झाले. उत्तररामचरिताचा खरा आस्वाद घेण्यासाठी त्यावर लिहिण्यात आलेल्या टीका साहित्याच्या अभ्यासकांना मार्गदर्शक ठरतात. उत्तररामचरित नाटकातील भाव तथा सत्य अर्थाचा बोध करून देणारी तसेच अनेक वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण भावभूतार्थबोधिका नावाची टीका पंडित भटजी शास्त्री घाटे यांनी लिहिली. साहित्यप्रेमी अभ्यासकांसाठी मोलाचे कार्य करणारे श्रीयुत भटजी शास्त्री घाटे हे महाराष्ट्रीय टीकाकार विदर्भ देशातील नागपूरचे रहिवासी होते. घाटे शास्त्रींची भावभूतार्थबोधिका टीका अनेक वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण असून साहित्याच्या अभ्यासकांसाठी मार्गदर्शक आहे. प्रस्तुत टीकेचे महत्त्व तथा अनन्यसाधारणत्व लक्षात घेत या लेखात घाटे शास्त्रींच्या भावभूतार्थबोधिका टीकेतील वैशिष्ट्यांवर दृष्टिक्षेप टाकण्यात आला आहे.

उदृष्टे पंडित भट्टजी शास्त्री घाटे यांची उत्तररामचरितावरील भावभूतार्थबोधिका टीका भवभूतीच्या भावाशयाचा वेध घेणारी टीका असून ही टीका वैशिष्टयपूर्ण आहे. साहित्याच्या अभ्यासकांना मार्गदर्शक असणाऱ्या या टीकेचे अनन्यसाधारणत्व व महत्त्व सांगणे हे प्रस्तुत लेखाचे उद्दिष्ट आहे. प्रस्तुत टीका 1895 मध्ये प्रकाशित करण्यात आली होती. त्यास शंभराहून अधिक वर्षे लोटली असून प्रस्तुत टीकेसहित असलेली उत्तररामचरिताची प्रत सद्यस्थितीत दुर्मिळ आहे.

प्रस्तावना :-

भवभूतीविरचित उत्तररामचरित नाटकावर प्राचीन काळापासून अर्वाचीन काळापर्यंत अनेक टीकालेखन झाले. विदर्भातील नागपुरचे रहिवासी पंडित भट्टजी शास्त्री घाटे यांनी एकोणिसाव्या शतकात उत्तररामचरितावर "भावभूतार्थबोधिका" नावाने टीका लेखन केले . प्रस्तुत टीकेवर एम. फिल्. या पदवीसाठी लघुशोधप्रबंधाचा विषय म्हणून "उत्तररामचरितावरील पंडित भट्टजी शास्त्री घाटे यांच्या भावभूतार्थबोधिका टीकेचे समीक्षणात्मक अध्ययन" करण्यात आले असता प्रस्तुत टीकेतील अनेक वैशिष्ट्ये दृष्टिगोचर झाली.प्रत्येकच वेळी प्रस्तुत टीकेचा अभ्यास करताना टीकेतील नवनवीन पैलू दृष्टोत्पत्तीस पडतात. सर्वप्रथम डॉ. नंदा पुरी यांच्या 'दोन दुर्मिळ

टीकाकार' या शोधलेखात प्रस्तुत टीकेबद्दल माहिती प्राप्त झाली.तसेच नागपुरातील ज्येष्ठ अभ्यासक आचार्य डॉ. म. रा. जोशी यांनी प्रज्ञालोक मासिकात अनेक वर्षांपूर्वी "घाटे भटजीं यांची भावभूतार्थबोधिनी "शोधलेख लेखन केल्याचे संदर्भ प्राप्त झाले."अभिजात नाट्यवरील टीकासाहित्य" या शोधप्रकल्पातून "घाटेभटजी भावभूतार्थबोधिनी"" यातून देखील टीकेची माहिती प्राप्त झाली. तसेच हिंदू धर्म मंदिर, धंतोली, नागपुर येथून उत्तररामचरिताची भावभूतार्थबोधिनी टिकेसहित असलेली उत्तररामचरिताची Xerox प्रत प्राप्त करण्यात आली. मार्गदर्शिका डॉ. नंदा पुरी यांच्या मार्गदर्शनाखाली "भावभूतार्थबोधिनी टीकेचे समीक्षणात्मक अध्ययन" करण्यात आले. त्यातून भावभुतार्थबोधिका टीकेतील अनेक वैशिष्ट्ये दृष्टिगोचर झाली. प्रस्तुत लेखात भावभूतार्थबोधिका टीकेचा परिचय करून टीकेतील वैशिष्ट्यांवर दृष्टिक्षेप टाकण्यात आला आहे. प्रस्तुत टीका कवी हृदयातील भावशयाचा वेध घेणारी असून टीकाकारांनी काव्यातील रस, भाव, ध्वनी यांचे विस्तृत विवेचन केले आहे. काव्यातील सौंदर्याचा वेध घेणारी व साहित्यिक मूल्यांचा शोध घेणारी ही टीका आस्वादक पद्धतीची असून साहित्यप्रेमींना रसास्वादन करून देणारी आहे. साहित्याच्या अभ्यासकांसाठी ही टीका अत्यंत उपकारक असून मार्गदर्शक आहे.

टीका व टिकाकाराचा परिचय

पंडित भट्टजी शास्त्री घाटे हे महाराष्ट्रीय टीकाकार असून त्यांचा जन्म विदर्भातील तळेगाव दशसहस्त्र (दशसर) येथ1834 मध्ये झाला. ते नागपूरचे रहिवासी असल्याचे व भोसलेकालीन प्रकांड पंडित असल्याची माहिती आचार्य डॉ. म. रा. जोशी यांच्या "घाटे भटजी यांची भावभूतार्थबोधिनी"[1] या लेखातून प्राप्त होते. प्रस्तुत टीका 1895 मध्ये लिहिल्याचे स्पष्ट संदर्भ टीकेतून प्राप्त होतात.

अंक समाप्ती दर्शक पुष्पिकेत उत्तररामचरिताच्या सातव्या अंकाअंती दिलेल्या श्लोकातून घाटेशास्त्रींबद्दल थोडकी माहिती प्राप्त होते. केवळ तीन श्लोकात त्यांनी ही माहिती देऊ केली आहे. ते लिहितात-

अहल्यागर्भजातेन श्रीकृष्णतनुजन्मना
कृष्णशिष्येण रचिता जयकृष्णेन धीमतां ll
घाटे इत्युपनाम्नेयं भट्टजी पदलक्ष्मणा l
अत्यष्टि17 नाग 8 कु 1मिते शके
1817 याम्यायने शुभे ll
भाद्रमास्य सिते पक्षे गुर्वष्टम्यां समापिता ll
भवभूतिसरस्वत्या भावभुतार्थबोधिका ll[2]

"अहिल्यागर्भजातेन श्रीकृष्णतनुजन्मना"[3] याद्वारे त्यांच्या मातेचे नाव अहिल्या व त्यांच्या पित्याचे नाव श्रीकृष्ण असल्याचे समजते. त्यांच्या गुरुचे नाव कृष्ण असून त्यांचे प्रथम नाम जयकृष्ण व उपनाम घाटे तसेच "भट्टजी" ही

त्यांची उपाधी असल्याची माहिती टीकेतील श्लोकातून मिळते.टीकेत टीका पूर्णत्वास गेलेल्या तिथीची स्पष्टपणे नोंद केलेली आहे. शके 1817 म्हणजेच इ.स. 1895 मध्ये टीका पूर्ण झाली व 15 डिसेंबर 1895 मध्ये 'इंदुप्रकाश' मुद्रणालय, मुंबई यांनी प्रकाशित केली. प्रथमावृत्ती नंतर 17 ऑक्टोबर 1909 मध्ये प्रस्तुत टीकेसहीत असलेल्या उत्तररामचरिताची व्दितीय आवृत्ती काढण्यात आली. टीके आरंभी केवळ तीन श्लोक आहेत.

महःकिमपि मन्महे शिवमनाविनोदास्पदम्
गजास्यमुमयासदा ललितलालीतंपालीतम् ll
अमन्दमदगण्डसंमिलमिलिन्दमालाकुलम् ll
सविद्यगणपं तथा गिरमपि स्तुमः कामदाम् ll
भावभूतेनाटकेऽस्मिन् भावभूतार्थबोधिकाम् ll
टीकांकर्तुंयद्युक्तःसा ही कृष्णगुरोकृपा ll[4]

गणपतीस वंदून टीकाकाराने वाणीस वंदन केले आहे. "गिरमपि स्तुमः कामदाम"'[5]
असे म्हणून वाणीची स्तुती करीत भवभूतिच्या मार्गाचाच टीकाकाराने अवलंब केला आहे. 'ललितलालीतंपालीतम्' 'संमिलमिलिन्दमालाकुलम्'[6] या पदररचनेतून टीकाकाराने सुरेख वर्णानुप्रास साधला आहे. यातून टिकाकाराचे रचना नैपुण्य दिसून येते."भावभुतेनाटकेऽस्मिन् भावभूतार्थबोधिकां....."[7] या श्लोकातून भवभूतीच्या नाटकातील भाव तथा सत्य अर्थाचा बोध करून देणारी ही टीका असून कृष्णगुरुंच्या कृपेने टीका लेखनास उद्युक्त झाल्याचे टीकाकार सांगतात व संपूर्ण टीकालेखनाचे श्रेय गुरुस अर्पण करतात.

टीकेचे शीर्षक

"भावभुतेनाटकेऽस्मीन् भावभूतार्थबोधिकाम्"[8] या ओळीत टीकाकाराने टीका लेखनामागचे जणू उद्दिष्टच सांगितले आहे. ग्रंथलेखक ग्रंथलेखनामागचे प्रयोजन सांगतो अशी परंपरा संस्कृत ग्रंथलेखन परंपरेत दिसून येते. त्या परंपरेस अनुलक्षून टीकाकार त्यांच्या टीकालेखना मागचे प्रयोजन कथन करतात. भवभूतीच्या नाटकातील भाव व सत्य अर्थाचा बोध करून देणारी ही टीका असल्याचे टीकाकार सांगतात. तेव्हा हेच उद्दिष्ट समोर ठेवून भावभुतार्थबोधिका असे टीकेचे शीर्षक टीकाकारांनी योजले असावे.

आचार्य डॉ.जोशी यांच्या लेखात भावभूतार्थबोधिनी टीकेच्या शीर्षकाचे स्पष्टीकरण देताना लिहितात "हे नाव उत्तररामचरित नाटकातील सातव्या अंकातील सूत्रधाराच्या तोंडी आलेल्या मजकुरावरून घाटे शास्त्रींनी

स्वीकारलेले दिसते ".[9] "सूत्रधार:। भो:भो:। भूतार्थवादी प्राचेतस सजङ्गमस्थावर...."[10] यावरील टीकेत घाटेशास्त्री स्पष्टीकरण देतात -"भूतार्थवादी भूतं सत्यं अर्थम् वदती तच्छील:"[11] अर्थात सत्य अर्थ सांगणारी, व उत्तररामचरिताच्या भावाशयाचे यथार्थ स्वरूप सांगणारी व त्यातील भावबंधाचे मर्म उलगडून सांगणारी ही टीका आहे. असेच या शीर्षकातून सांगायचे असावे. आचार्य डॉ. म.रा. जोशींचे हे स्पष्टीकरण योग्य असून पटण्याजोगे आहे .भावभूतार्थबोधिका टीकेच्या शीर्षकाचे स्पष्टीकरण बघता "भवभूतेरिदं नाटकं भावभूतं तस्य अर्थ बोधिकेती भावभूतार्थबोधिका" टीका हे योग्य ठरते.

भावभूतार्थबोधिनी/भावभूतार्थबोधिका

टीकेचे शीर्षक भावभूतार्थबोधिनी आहे किंवा भावभूतार्थबोधिका अशी शंका उपस्थित होते. कारण भावभूतार्थबोधिका,भावभूतार्थबोधिनी, भावबोधिनी, बोधिका अशाप्रकारे विविध नावाने प्रस्तुत टीकेचे उल्लेख दिसून येतात. घाटे शास्त्रींनी स्वत: कधी "भावभूतार्थबोधिनी" तर कधी "भावभूतार्थबोधिका" असा उल्लेख केल्याचे लक्षात आले आहे. प्रथम अंकाच्या पुष्पिकेत "इति भावभूतार्थबोधिन्यां प्रथमाड्कं समाप्तिं गत:।।"[12] असे ते लिहितात तर व्दितीयाड्कांच्या समाप्तिदर्शक पुष्पिकेत"इति भावभूतार्थबोधिकायां पञ्चवटीप्रवेशो नाम व्दितियोड्क:।।"[13] असा उल्लेख येतो. तिसऱ्या अंकाचे शेवटी भावभूतार्थबोधिका असे तर चतुर्थ अंका अंती भावभूतार्थबोधिन्या असा उल्लेख येतो.पाचव्या, सहाव्या व सातव्या अंकाच्या पुष्पिकेत मात्र भावभूतार्थबोधिका असेच म्हटले आहे.तेव्हा भावभूतार्थबोधिका किंवा भावभूतार्थबोधिनी यातील कोणतेही शीर्षक ग्राह्य मानावयास हरकत नसावी.

टीकेची वैशिष्ट्ये

पंडित भट्टजी शास्त्री घाटे यांची भावभूतार्थबोधिका टीका पारंपरिक पद्धतीने लिहिलेली टीका असून टीका संक्षिप्त आहे. टीकेची भाषा प्रौढ व प्रगल्भ असून टीका प्रवाही आहे. घाटे शास्त्री व्याकरण तज्ज्ञ असल्याने त्यांनी उत्तररामचरिताच्या संहितेची शुद्धता व्याकरणानुसार तपासली आहे. शब्द हा अर्थाचा द्योतक असतो. म्हणूनच संहीतेच्या शुद्धतेस टीकाकाराने विशेष महत्त्व दिल्याचे दिसते .संहितेतील पाठभेदाचे परिक्षण करीत योग्य पाठ स्वीकारला गेला पाहिजे याबद्दल त्यांची आग्रही भूमिका दिसून येते. 'पाठस्तु असंगत:', 'अयं पाठं साधियान्' अशा प्रकारे टीकाकार टिप्पणी देतात.कवीकृत अपाणिनीय प्रयोग अचूकपणे टिपून त्याचे देखील टीकाकाराने स्पष्टीकरण केले आहे. एवढेच नव्हे तर नाट्यातील प्राकृत व संस्कृतछाये प्रती देखील टीकाकार दक्ष दिसतात.उत्तररामचरिताचे विश्लेषण करीत संपूर्ण कृतीचे परीक्षण तथा मूल्यमापन करणारे टीकाकार ग्रंथाचे चिकित्सात्मक समीक्षण करीत प्रसंगी स्वमत प्रभावीपणे मांडतात.असे हे टीकाकार केवळ टीकाकार नसून

संशोधक देखील आहेत. आचार्य डॉ.म. रा.जोशी घाटे शास्त्रींना संशोधक वृत्तीचा टीकाकार म्हणून संबोधतात. पाठभेदा बद्दल नोंद करताना टीकाकारासमोर उत्तररामचरितच्या एकापेक्षा अधिक प्रती असाव्या. त्यातूनच तर्कबुद्धीने योग्य पाठ कोणता ते घाटे शास्त्री सांगतात. पाठस्तु असंगतः, अयं पाठं साधीयान् अशाप्रकारे सूचना करीत ते योग्य पाठ स्वीकारण्यास सांगतात. व्याकरणाचे पांडित्य प्राप्त असलेल्या घाटे शास्त्रींचे साहित्यशास्त्रावर देखील तेवढेच प्रभुत्व असल्याचे पुरावे त्यांच्या टीकेतून प्राप्त होतात. संधी, समास आदींचे स्पष्टीकरण देणारे, व्याकरणागणिक संहितेची शुद्धता तपासणारे घाटे शास्त्री उत्तररामचरितातील रस, भाव, ध्वनी यांचे देखील विस्तृत विवेचन करतात. त्यासाठी साहित्यशास्त्रितील आधार देतात. नाट्यशास्त्रीय विश्लेषण करताना टीकाकाराने भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्राचे अनेक ठिकाणी प्रमाण दिलेले आहे .काही ठिकाणी धनंजयाच्या दशरूपकातील देखील आधार दिले आहे. यावरून घाटे शास्त्रींची साहित्यावरील असलेली घट्ट पकड दिसून येते .श्लोकातील छंद व अलंकारांचेही काही ठिकाणी लक्षणासहित स्पष्टीकरण केले असून शब्दांचा अर्थ देताना विविध कोशांचे संदर्भ देऊन त्यातील शब्दार्थ ही देऊ केले आहे. घाटे शास्त्रींची भावभूतार्थबोधिका टीका बहुआयामी टीका असून अनेक वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण आहे .घाटे शास्त्रींच्या टीकेतील वैशिष्ट्यांचा आढावा घेताना सर्वप्रथम उत्तररामचरिताच्या नांदीच्या स्पष्टीकरण्यापासून येथे सूतोवाच करण्यात आला आहे.

"इदं गुरुभ्य: पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे
विन्देम देवतां वाचममृतात्मना कलाम् ll"[14]

या नांदी श्लोकात "इदं गुरूभ्य:" असा पाठ टीकाकाराने स्वीकारला आहे. उत्तररामचरिताच्या काही संहितेत "कवीभ्य:"पाठ येतो. नांदी श्लोकाचे स्पष्टीकरण करताना घाटे शास्त्री लिहितात- "प्रारिप्सितस्य ग्रंथस्य निर्विघ्नसमाप्ती प्रचयगमनादि प्रयोजनावाप्तिकामो भवभूतिर्नामा सत्कवि: गुरुनमस्कार रूपं मङ्गलम् सूत्रधारमुखेनावतारयति l"[15]

वाल्मीकी प्रभृती जे कवी संप्रदायाचे गुरुस्वरूप आहे त्यांना तसेच पुरा कवींना भवभुतीने वंदन केले आहे याचेच अधिक स्पष्टीकरण देताना टीकाकार सांगतात -"अयं च श्लोक: कविकृत मंड्गलचरणरूपोऽपि 'सूत्रधार पठेन्नान्दी मध्यमं स्वरमाश्रित: lनान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टभिर्वाप्यलंकृताl" इति भरतानुसारेण द्वादशपदनान्दीरूप: l"[16]

येथे टीकाकाराने नान्दीचे नाट्यशास्त्राच्या दृष्टीने विस्तृत विवेचन करीत नान्दी द्वादशपद असून सूत्रधार मध्यम स्वराचा आश्रय घेत नान्दी पठण करतो असे स्पष्ट करीत भरतांच्या नाट्यशास्त्रातील संदर्भ दिला आहे. पुढे नान्दीचे विस्तृत विवेचन करीत टीकाकार लिहितात "अनेन पूर्वगुरुनमस्कारहेतुसकललोक रंञ्जक वाङ्गामाधुर्यशंनसनरूपेण वाक्यार्थेन सरहस्यजृम्भकास्त्र देवता भागीरथी पृथ्वीवशिष्ठारुन्धत्यादी गुरुनमस्कारस्य प्रथमांकोपक्षिप्तस्य फलं अमृतात्मकलारूपसीतादेवी प्राप्तीरूपं सप्तमांकोपक्षिप्तं वस्तु व्यजते l विवक्षितान्यपर वाच्यध्वनिरेयं l 'विवक्षितान्यपर यत्र वाच्य भवेद्ध्वनौ" इति प्रकाशे तल्लक्षणात पत्तथ्यावक्त्रं वृत्तम् l"[17]

येथे पूर्वगुरुनमस्कारातून पृथ्वी, वसिष्ठअरुंधती आदी गुरुस्वरूप सर्वांना नमस्कार करीत जृम्भकास्त्र देवता, भागीरथी या गुरुस्वरूप देवतांनाही कवीने वंदन केल्याचे स्पष्टीकरण देत अमृतात्मकलारूपसीतेची प्राप्ती हे सातव्या अंकातील फळ यातून व्यञ्जींत होत असल्याचे टीकाकार सांगतात.अशाप्रकारे नाट्यशास्त्रीय व काव्यशास्त्रीय मूल्यमापन करीत येथे विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि असून मम्मटानुसार त्याचे लक्षणही टीकाकाराने दिले आहे. काव्य प्रकाशाचा उल्लेख टीकाकारांनी "प्रकाशे" असा केला आहे. "अमृतात्मकलारुपसीता" प्राप्तीचे सप्तमांकातील कवीद्वारे दिलेले संकेत देखील टीकाकार स्पष्ट करतात. अशाप्रकारचे हे बहुआयामी स्पष्टीकरण साहित्याच्या अभ्यासकांना अत्यंत महत्वपूर्ण ठरते.

भवभूतीबद्दलच्या अनेक गोष्टी वादातीत आहे.' श्रीकण्ठ' हे त्याचे नाव होते वा उपाधी याबद्दलही विद्वानांची वेगवेगळी मते दिसून येतात. उत्तररामचरिताच्या प्रस्तावनेत कवीने स्वविषयक माहिती दिली आहे. "श्रीकण्ठपदलाञ्छन"[18] या प्रस्तावनेत आलेल्या माहितीवर टीकाकाराने पुढील प्रमाणे स्वमत मांडले आहे. श्री शब्दाचा अर्थ वाक् वाणी घेत ते लिहितात -"श्री ऋचा यजुंषि सामानि सा ही श्रीस्मृता सतां इति श्रृत्युक्ता त्रयीलक्षणा वाक् कंठे यस्य स: श्रीकंठ इति पदलाञ्छनं चिन्हं यस्य तयाभूत: I तात्कालिकै: जनै: भवभूते: श्रीकण्ठपदेन व्यवर्ह्रियमाणत्वात"[19] असे स्पष्टीकरण देत ज्याच्या कंठात वाणीची देवता सरस्वती निवास करीत होती अशा कवीचे "श्रीकण्ठ" हे व्यवहारी नाव असल्याचे मत प्रतिपादन टीकाकार करतात. अनेक अर्वाचीन टीकाकारांनी घाटे शास्त्रींचे हे मत ग्राह्य धरले आहे. तसेच "कालप्रियनाथस्य विदर्भदेशेभवभूतिर्निवासे पद्मपुरे प्रतिष्ठापितदेवता विशेषस्य शिवस्य I इदं मालतीमाधवे स्पष्टमभिहीतमं I यात्रायां उत्सव I"[20] असे मत मांडीत विदर्भातील पद्मपुरातील हे स्थान असल्याचे ठाम मत त्यांनी मांडले आहे. अनेक संशोधकांनी यावर आपआपली मते नोंदवली आहे. टीकाकाराचे असे मत त्यांच्या स्वयंप्रज्ञ तर्कबुध्दीचे घोतक असून त्यांच्या विविध संशोधनपर ग्रंथवाचन तथा ज्ञानाचे सूचक आहे. टीका लेखनासाठी टीकाकाराने परंपरागत पद्धतीचा स्वीकार केला असला तरीही त्यांच्या टीका लेखनाची स्वतंत्र शैली असल्याचे दिसून येते.स्वतंत्र तर्कबुद्धीने स्वमत ठामपणे मांडणे हे या टीकेचे वैशिष्ट आहे.

"मा निषाद प्रतिष्ठांत्वमगम: शाश्वती: समा:I
यत् क्रौंञ्चमिथुनादेकमवधी: काममोहितम् II"[21]

हा वाल्मीकी रामायणातील श्लोक कवी भवभूतीने उत्तररामचरिताच्या एका नाटकीय प्रसंगी मोठ्याच कल्पकतेने गुंफला आहे.प्रस्तुत श्लोकाचे वेगळे आणि वैशिष्टपूर्ण स्पष्टीकरण घाटे शास्त्री करतात. "इयं वाक् काव्यार्थ बीजं तद्यथा I हे मा निषाद I मा लक्ष्मी निषिदति अस्मिन् तत् संबोधनं I रामस्य विष्णुत्वात्सिताया लक्ष्म्यंशत्त्वात् I हे राम I त्वं शाश्वतीरित्यादी पूर्ववत् I अगम: प्राप्तवानसी यत् क्रौञ्च मिथुनात् क्रुञ्च कौटिलाल्पीभावयो: इति धातो: पचाद्यच क्रुञ्चौ तौ एव क्रौञ्चो कुटिलाल्पो तयो: वालितारयो: रावण मंदोदर्योर्वा यन्मिथुनं तस्मादेकं काममोहितं

कामत: (भ्रातृपत्न्या) रूमायां रममाणं सितायां आसक्तचित्त रावणस्य अवधीरिती l "[22] लक्ष्मीरूप सीता तथा मा निषाद विष्णुरूप राम असे पौराणिक संदर्भ घेत हे रामा तुला चिरकाल शांती मिळणार नाही कारण भ्रातृपत्नी आसक्त वाली तसेच रावणाचा वध करून रावण मंदोदरी तथा वाली रुमा यांची कायमची ताटातूट केली असे हे स्पष्टीकरण स्वतंत्र व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. उत्तररामचरिताचा तृतीय अंक अप्रतिम साधला आहे. त्यातील काही श्लोकास विशेष प्रसिद्धी प्राप्त आहे. त्यातीलच वासंतीच्या (दंडकारण्यातील सीतासखी) मुखी आलेल्या प्रसिद्ध श्लोकाचे स्पष्टीकरण टीकाकाराने निराळेच केले असून त्यातून टीकाकाराची शैली व भाषा यांसह त्यांच्या विचारांचे वेगळेपण जाणवते.

श्लोक -

"त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं l
त्वं कौमुदी नयनोरमृतं त्वमङ्गे l
इत्यादिभि: प्रियशतैरनुरूद्ध मुग्धां
तामेव शान्तरथवा किमिहोत्तरेण ll"[23]

तृतीय अंकातील या श्लोकात सीतासखी वासंती रामास सीता त्यागाचा जाब विचारते असे स्पष्टीकरण टीकाकार करतात. वासंती आह- "शान्तमिती l पापमिति शेष: l इदं त्वयि असम्भाव्यंयत्वमेव कृतवानसि इति तत्परिहार व्यञ्जक: शान्त शब्दोच्चार: अथवा त्वां प्रति किं शेषं वाक्यं वक्तव्य l इह अस्मिन् अवसरे उत्तरेण l तामेवत्यस्मादधिकमुक्तेन उक्त वाक्यशेषेण किं l गते नीरे सेतुबन्धनवन्निष्प्रयोजन उपालम्भेन न किञ्चित् फलमित्यर्थः l"[24] टीकेतील हे श्लोकाचे स्पष्टीकरण व विशेषत: शेवटचे वाक्य विचार करता वासंती उपरोधिकपणे रामास तुझ्या सीतात्यागरूपी कृतीने सेतु बंधनादी, रावणयुद्धादी सर्वच कर्माचे काहीच प्रयोजन उरले नाही तर टीकाकार अक्षरश: "गते नीरे" म्हणजेच 'गेले पाण्यात' अशाप्रकारे स्पष्टीकरण करतात. या स्पष्टीकरणातून घाटे शास्त्रींची स्वतंत्र लेखन शैली दिसते. वासंतीच्या प्रश्नातुन प्रगट होणारा वेगळा भाव टीकाकाराने अचूक टिपला आहे. असे एक नव्हे अनेक उदाहरणे टीकेचा अभ्यास करताना दृष्टीस पडतात. नाटकातील बारीक-सारीक तपशीलही टीकाकाराच्या सूक्ष्म नजरेतून सुटत नाही प्रथम अंकातील श्लोक-

"अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वस्वस्थासु य-
द्विश्रामो हृदयस्थ यत्र जरसायस्मिन्तहार्योरस :ll"[25].

या श्लोकातील अपाणिनीय पद अचूकपणे टिपून त्याचे केलेले विश्लेषण टीके नुसार- "यत्र हृदयस्थ विश्राम:l विश्राम इति अपाणिनीयं l घञि 'नोदात्तोपदेशस्ये' ति वृद्धिनिषेधेन रूपस्य दुर्लभत्वात किन्तु श्रम एव श्राम इति 'प्रज्ञादिभ्यच' इत्या कथाञ्चिद्योज्यं l"[26]

अशाप्रकारे सूत्राचा आधारदेत "विश्राम" चे स्पष्टीकरण टीकाकाराने देत त्यांच्या व्याकरणातील पांडित्वाची साक्षच दिली आहे.

अशाचप्रकारे पाठभेदाचे स्पष्टीकरण करीत कोणता पाठ स्वीकारला असता कोणता अर्थ निघतो त्या शब्दांच्या अर्थछटा टीकाकार स्पष्ट करतात. चतुर्थ अंकातील जनकमुखी आलेल्या श्लोकातील शेवटच्या दोन ओळींचे स्पष्टीकरण टीकाकाराने पुढील प्रमाणे केले आहे-

मनो मे सम्मोह: स्थिरमपि हरत्येव बलवा-
नयोधातुं यद्वत् परीलघुरयस्कान्त शकल:।।"[27]

टीका - "अत्र केचित्सम्मोद इति पाठं कल्पयित्वा एतद्दर्शनजन्य आनन्दातिशय इति व्याचक्षते। केचित्सम्मोह इति पाठेऽपि एतद्दर्शनजन्य व्यामोह इति व्याचक्षते । केचित्सम्मोहस्थिरमपिति पाठं पठित्वा एतस्मिन् अतिशय: सम्मोहे स्थिरमपि मे मन: । हरत्येवेति व्याचक्षते । "[28]

येथे "सम्मोद" पाठातून दर्शनाने झालेल्या आनंदातिशय, "सम्मोह" पाठातून जनकास लवाच्या दर्शनाने "मोह उत्पन्न होणे" तर "सम्मोह स्थिरमपि" यातून त्याच्या दर्शनाने त्याप्रती मोहाने आकृष्ट मनाची स्थिती अशी निराळी अर्थवलये टीकाकार स्पष्ट करतात. "सम्मोह, सम्मोद, सम्मोह स्थिरमपि" या शब्दांचे सुरेख स्पष्टीकरण तथा शब्दांची अर्थवलये व त्यातून निर्माण होणारे विविध भाव यांचे सुरेख स्पष्टीकरण घाटे शास्त्रींनी केले आहे .याच पद्यात परीलघु शब्दाने अधिकपददोष उत्पन्न होतो. तेव्हा या दोषाचे परिहार झाल्याचेही टीकाकार पुढे टीकेत स्पष्ट करतात. "एतद्व्याख्याने तू बालके लघुतया विशेषणस्य उभयत्र साम्येन तद्दोषपरिहार:।"[29] परिलघु हे लोभ (सम्मोह) याचे विशेषण आहे व बालक (लव) याचेही विशेषण आहे. टीकाकार लिहितात- "अत्र उभयत्र साम्येन" तद्दोदषपरिहार:"[30] अशाप्रकारे येथे टीकाकाराने विविध संहितेतील वेगवेगळे पाठ घेऊन त्यांची अर्थवलये स्पष्ट करीत त्यातील भाव स्पष्ट केला आहे. तसेच या श्लोकाचे काव्यशास्त्रीय दृष्टीने देखील स्पष्टीकरण दिले आहे. येथे अधिकपददोष झाल्याचे सांगून टीकाकाराने दोषाचा परिहार झाल्याचे स्पष्ट केले आहे.

उपसंहार

भावभूतार्थबोधिका टीका विविध वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण आहे. टीकेचे समीक्षण केले असता त्यातील विविध पैलू दृष्टीस पडतात.

- घाटे शास्त्रीं व्याकरण पंडित असल्याने व्याकरणाच्या दृष्टीने त्यांनी संहितेची शुद्धता तपासली आहे.
- पाठभेदाच्या बाबतीत देखील ते अतिशय दक्ष असल्याचे दिसते.
- साहित्यशास्त्रावर टिकाकाराचे विशेष प्रभुत्व असल्याची पदोपदी साक्ष मिळते.
- टीकाकाराने उत्तररामचरिताच्या नांदीचे केलेले स्पष्टीकरण बघता असे दिसते की त्यात टीकाकाराने नाट्यशास्त्रीयदृष्ट्या व काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या विस्तृत विवेचन केले आहे. नांदी श्लोकात टिकाकाराने

'गुरुभ्य:" पाठ स्वीकारला आहे .त्याचे देखील टीकाकाराने विस्तृत विवेचन केले आहे. सप्तमअंकातील "अमृतात्मकलारूप" सीताप्राप्तीचे कवीद्वारे केलेल्या संकेताचेही स्पष्टीकरण टीकाकार करतात.

- शब्दांचे अर्थ तथा त्यांच्या विविध छटा व अर्थवलये स्पष्ट करताना टीकाकार अनेक कोश व कोशकार यांचे संदर्भ देताना दिसतात.
- टीकाकाराचा अनेक टीका ग्रंथांचा अभ्यास असल्याचे दिसते. जगध्दर, मल्लिनाथ यांसारख्या प्रसिद्ध तथा श्रेष्ठ टीकाकारांचे उल्लेख अनेकदा प्रस्तुत टीकेत प्राप्त होतात.
- टीकाकाराने विविध न्यायांचा दाखला देत काही ठिकाणी स्पष्टीकरण केलेले आहे.त्यात काकतालीय न्याय ,मध्यमणिन्याय,देहलीद्विपन्याय असे उल्लेख येतात.
- नाट्यशास्त्राचे विश्लेषण करताना टीकाकाराने भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रातील व धनंजयाच्या दशरूपकातील प्रमाण देत नाट्यशास्त्रीय तांत्रिक बाबींचे स्पष्टीकरण लक्षण व त्यातील व्याख्या देत केले आहे.
- टीकाकाराने काव्यशास्त्रानुसार उत्तरामचरिताचे स्पष्टीकरण करताना काव्यातील रस ध्वनि, भाव याचे विस्तृत विवेचन केले आहे. काव्यातील दोष टिपून त्यांचा परिहार कसा झाला ते स्पष्ट केले आहे.
- "किमपिकिमपि मंद मंदमासत्तयोग:"[31]या प्रथम अंकातील श्लोकाचे स्पष्टीकरण देताना येथे असंलक्षक्रमध्वनीरत्यादिस्थायीभाव असून शृंगाररस असल्याचे विस्तृत विवेचन टीकाकार करतात. अशाच प्रकारे टीकेत भावांचे व ध्वनीचे विस्तृत विवेचन येते. म्हणूनच "भावभूतार्थबोधिनी" टीका आस्वादक टीका असून रसग्रहणास सहयोगी ठरणारी आहे. टीकाकारांनी शब्दार्थांच्या अर्थछटा उलगडताना दिलेले स्पष्टीकरण सहृदय साहित्य अभ्यासकांना आनंद देणारे असून साहित्याच्या अभ्यासकांसाठी मार्गदर्शक आह. प्रस्तुत टीका उच्च कोटीची असून टीका साहित्यातील लक्षणीय व वैशिष्टपूर्ण टीका आहे. टीकाकाराने उत्तररामचरित नाटकांचे केलेले मूल्यमापन बहुआयामी असून साहित्याच्या अभ्यासकांसाठी प्रस्तुत टीकेचे महत्व अनन्यसाधारण असल्याचे दिसून येते. अशाप्रकारे प्रस्तुत लेखात टीकेतील काही वैशिष्ट्यांवर दृष्टिक्षेप टाकण्यात आला आहे.

प्रस्तुत लेखात पंडित भट्टजी शास्त्री घाटे यांच्या भावभूतार्थबोधिका टीकेच्या वैशिष्टयांचे स्पष्टीकरण व विवेचन करण्यात आले आहे. "भवभूति विरचित उत्तररामचरितावरील पंडित भट्टजी शास्त्री घाटे यांच्या भावभूतार्थबोधिका टीकेच्या समीक्षणात्मक अध्ययन" यात संपूर्ण टीकेचे समीक्षण करण्यात आले आहे. प्रस्तुत टीकेविषयी व टीकाकाराविषयी "अभिजात नाट्यवरील टीकासाहित्य" या लघुशोधप्रकल्पाच्या लेखिका त्यांच्या प्रकल्पात भावभूतार्थबोधिनी टीकेची प्रशंसा करताना लिहितात-"घाटेशास्त्रींची टीका अभ्यासल्यानंतर त्यांच्या टीकेची, प्राधान्याने दृष्टिगोचर होणारी वैशिष्ट्ये लक्ष वेधून घेतात आणि विशेषतः घाटेशास्त्रींची टीकाकार म्हणून वेगळी ओळख निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही. "व्याकरणाचा परिसस्पर्श लाभलेले पांडित्य कोणताही भाव अभिव्यक्त करण्याची त्यांची मनमोहक शैली शब्दार्थाची अर्थ वलये शोधणारी सूक्ष्म दृष्टी नाट्यशास्त्रीय दृष्ट्या

आवश्यक असणाऱ्या तांत्रिक घटकाच्या आधारे होत गेलेल्या कथाबीजाच्या विकासाचा शोध घेणारी कुशाग्र बुद्धिमत्ता पाठ पाठांतराचा शोध घेऊन यथार्थ पाठाची निवड करणारी चिकित्सक वृत्ती अलंकारांचे विश्लेषण करणारी सौंदर्यदृष्टी भाव-भावना आशय आणि ध्वन्यर्थ यांचा घेतलेला मागोवा ग्रंथ संहितेचे मर्म उकलून दाखविणारी व पात्रांच्या भावभावनांचा वेध घेणारी आणि आशयाला भिडणारी मांडणी मूलभूत संदर्भ साहित्याचे यथार्थ ग्रहण प्रत्येक बाबींचे निर्दोष विश्लेषण अन्य टीकाकारांनी दाखविलेल्या दोषांचा परिहार अन्य टीकाकारांच्या मतांचा घेतलेला सकारात्मक परामर्श स्वतंत्र वृत्तीने आणि अंतर्गत पुराव्याच्या बळावर सुसंगतपणे मांडलेले निष्कर्ष अशा एक नव्हे अनेक गुणवैशिष्ट्यांचा साठा म्हणजे भावभूतार्थबोधिनीचा टीकाकार घाटे शास्त्री महाराष्ट्राला ललामभूत ठरले आहे"[32] प्रस्तुत लेखात भावभूतार्थबोधिका टीका व टीकाकाराचा अत्यल्प परिचय देऊन टीकेतील वैशिष्ट्यांवर दृष्टिक्षेप टाकण्यात आला आहे. भावभूतार्थबोधिका टीका आस्वादक टीका असून उत्तररामचरिताच्या रसास्वादनात सहृदयांस वाचक/अभ्यासकांना सहयोगी ठरणारी आहे.तसेच साहित्याच्या अभ्यासकांसाठी मार्गदर्शक आहे.

संदर्भ सूची

1. प्रज्ञालोक, अंक 236, संपादक श्री. श्रीश हळदे वर्ष57,पृ. 106.
2. उत्तररामचरित, भावभूतार्थबोधिकया टीका समवेतं, पृ.192.
3. तत्रैव पृ.192.
4. तत्रैव पृ.1.
5. तत्रैव पृ.1.
6. तत्रैव पृ 1.
7. तत्रैव पृ.1.
8. तत्रैव पृ.1.
9. प्रज्ञालोक. पृ.107.
10. उत्तररामचरित भावभूतार्थबोधिकया टीकया समवेतं , पृ.178.
11. तत्रैव. पृ.178.
12. तत्रैव. पृ.61.
13. तत्रैव. पृ.61.
14. उत्तररामचरित भावभूतार्थबोधिकया टीकया समवेतं पृ.1.
15. तत्रैव पृ.1.
16. तत्रैव पृ.1.
17. तत्रैव पृ.1.
18. तत्रैव पृ.2.
19. तत्रैव पृ.2
20. तत्रैव पृ.2

21. तत्रैव पृ.45.
22. तत्रैव पृ.45.
23. तत्रैव श्लो.3.26, पृ.85
24. तत्रैव पृ.85.
25. तत्रैव श्लो.1.39, पृ.31.
26. तत्रैव पृ.32.
27. तत्रैव श्लो.4.21, पृ.123.
28. तत्रैव पृ.123.
29. तत्रैव पृ.123.
30. तत्रैव पृ.123.
31. तत्रैव श्लो.1.27, पृ.20
32. अभिजात संस्कृत नाटयावरिल टिकासाहित्य-लघुशशोधप्रकल्प, नागपूर विद्यापीठ
    डॉ. आशा अंभोरे, पृ.428

संदर्भ ग्रंथ सूची

1.भवभूतिविरचितं उत्तररामचरितं नाम नाटकं
घाटेइत्युपनाम्ना भट्टजी पदलक्ष्मणा श्रीकृष्णसूनुना श्रीमता जयकृष्णेन विरचितया,
भावभूतार्थबोधिकया टीकया समवेतं
विनायक सदाशिव पटवर्धन इत्यनेन टिप्पण्यादिभिश्चालंकृतम्
मुंबापुरवर्तिनि 'इंदुप्रकाशा'ख्ये मुद्रणालये प्रकाशितम्
प्रथमावृत्ती – 15 December 1895
व्दितियावृत्ती -17 October 1909

2.काव्यप्रकाश
व्याख्याकार-आचार्य विश्वेश्वर
संपादक-डॉ. नरेन्द्र प्रकाशक- ज्ञानमंडल ग्रंथमाला, वाराणसी
पुनर्मुद्रण-डिसेंबर 2013

3.दशरूपकविधान
प्रा. कंगले र. प.
महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ
प्रथमावृत्ती-2002

4.नाट्यशास्त्रम्

व्दिवेदी पारसनाथ
संपूर्णानंद संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
प्रथमावृत्ती-1992
5.संस्कृत साहित्याचा सोपपत्तिक इतिहास
करंबेळकर विनायक वामन
श्रीशारदा प्रकाशन, नागपूर
व्दितियावृत्ती-1993

6.भवभूति
मिराशी डॉ.वासुदेव विष्णु
प्रकाशन-पाप्युलर प्रकाशन,मुंबई

7.महाकवि भवभूतिविप्रणीतं उत्तररामचरितं
भाषांतर व प्रकाशन- बेलवलकर श्री.कृ.,पुणे

8.संस्कृत टीका व टीकाकार
महाजन सुरेश विनायक
प्रकाशन-जिद्द पब्लिकेशन्स, पुणे
प्रथमावृत्ती 1/9/2011

****

कालिदासावर आधारित काव्य रचनांचे समीक्षण

मधुरा कायंदे
प्रो कविता होले

सारांश :

संस्कृत साहित्याचे विषयवैविध्य आणि त्याची लोकप्रियता या दान्ही गोष्टी सर्वमान्य आहेत. संस्कृत साहित्याच्या लोकप्रियतेला शिखरावर नेण्याचे श्रेय कवि कुलगुरू कालिदासाला जाते. कालिदासाच्या सप्तकलाकृती म्हणजे साहित्याच्या आभाळातील इंद्रधनुष्य होय.

कालिदासाची उत्तुंग लोकप्रियता आणि त्याच्या वैयक्तिक जीवनाविषयीची अनुपलब्ध माहिती यांचा संयुक्तिक परिणाम म्हणजे त्याच्या आयुष्याचे गूढ उकलण्याचे संशोधकांचे प्रयत्न. प्रस्तुत शोधपत्रात अशाच काव्याचे समिक्षण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कालिदासाला नायक म्हणून स्विकारत त्याच्यावर ज्या काव्यकलाकृती निर्माण झाल्या त्यातील 5 प्रातिनिधिक कलाकृतींचा यात अंतर्भाव केलेला आहे. कालिदासाच्या लोकप्रियतेला आणि त्याच्याविषयी कवींच्या मनात असलेल्या आदराला अधोरेखित करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

सांकेतिक शब्द : कालिदास, कालिदास चरितम् श्री.भा.वर्णेकर

काही व्यक्ती, घटना, ठिकाणे यांच्याभोवती एक वलय निर्माण झालले असते. महाकवी कवीकुलगुरू कालिदास हे असेच एक व्यक्तीमत्व. या महाकवीच्या प्रशस्तीत म्हटले आहे.

काव्यश्रुतीनां प्राणवाय तुभ्यं
कवि–प्रभूणां मनवेऽग्रगाय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे सदैव
श्रीकालिदासाय नमो नमस्ते ।।

महाकवी कालिदासाच्या स्मृतींना उजाळा देण्याचा प्रयत्न हा सदैव साहित्यविश्वात चाललेला असतो. कालिदासाच्या साहित्याचा प्रभाव हा भारतवर्षातीलच नव्हे तर संपूर्ण विश्वाच्या साहित्यसृष्टीवर आहे आणि निरंतर राहणार याचे कारण म्हणजे या महाकवीचा कल्पनाविष्कार, शब्दसमृद्धि आणि काव्य रमणीयता.

या महाकविच्या प्रतिभेच्या लखलखाटाने अनेकांचे डोळे दिपून गेले. मने कौतुकाने भरून आली आणि बुद्धी आश्चर्यचकीत झाली.

प्रा. राम शेवाळकर म्हणतात, ''चांगल्या काव्याच्या सहवासात रसिकांना आनंद मिळतोच, मनातील प्रापंचिक चिंतेची कोळीष्टके स्वच्छ होतात म्हणून तर सहृदय रसिक या महाकवीच्या सप्तरंगी कलाकृतीकडे आकृष्ट होतात.'' यात दुर्दैवाची गोष्ट एकचकी या

कवीने स्वतःविषयी काहीही लिहून ठेवले नाही, याचा सकारात्मक विचार करू गेल्यास आजही याविषयावर काम करण्यास संशोधकांना बराच वाव आहे.

या महाकविच्या काळाविषयी, कुळाविषयी, जन्मभूमी विषयी, कर्मभूमी विषयी कोठेही कोणतीही प्रमाण माहिती उपलब्ध नाही. प्रज्ञाभारती वर्णेकर याविषयी म्हणतात–

न खिस्तपूर्वे शतकेऽभवस्तं
खिस्तोत्तरे वा प्रथमे तुरीये ।
भवो हि लोकाभ्युदयाय येषां
तेत्वादृशा जातु न कालबद्धाः ।।

आजवर अनेक संशोधकांनी, विद्वानांनी कालिदासाच्या आयुष्यावर, चरित्रावर प्रकाश पाडण्याचा प्रयत्न आपआपल्या परीने केला. परिणामतः कालिदासविषयक अनेक अभ्यासपूर्ण पुस्तके उपलब्ध झाली.

1) डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर रचित 'कालिदास–रहस्यम्' हे खंडकाव्य.
2) डॉ. भि वेलणकर रचित " कालिदास चरितम् " हे नाटक.
3) मयूर देवल यांचे " कालिदास : एका गुराख्याचे महाकाव्य " हे नाटक
4) पियूष देशपांडे यांचे 'कालिदास प्रतिभोन्मेष'
5) डॉ. मिराशी यांचे 'कालिदास'
6) डॉ. शशीभूषण गुप्ता यांचे "उपमा कालिदासस्य"

ही आणि अशी असंख्य विविधा भाषी पुस्तके आज उपलब्ध आहेत. यांतून महाकवी कालिदासांचा जीवनपट उलडयास या सर्वांचे प्रामाणिक प्रयत्न दिसतात.

एका पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत कालिदास विश्वविद्यालयाचे माजी कुलगुरू डॉ. पंकज चांदे म्हणतात, "कालिदासविषयक लिखाणही आता अंशतः पुनरावृत्तीच असणार आहे. कारण कालिदासाबद्दल आता कोणतीच गोष्ट अस्पष्ट राहिलेली नाही.'' तरीही त्या लिखाणाचे महत्व कमी होत नाही, याचे कारण सांगायचं तर –

'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयताया ।'

चरित्रगायन ही तर आपली परंपरा. 'सगुणचरित्रे परमपवित्रे सादर वर्णावी ।' असे संत एकनाथ महाराजांनी देखील म्हटलंच आहे.

तीच तीच रामकथा जशी काळाच्या नव्या प्रवाहात चलचित्र, दूरदर्शन मालिका गीतरामायण, सचित्ररामायण कथा अशा विविध माध्यमातून पुढे आली आणि तरीही तितकीच लोकप्रिय ठरली.

पुरूषोत्तम श्रीरामाव्यतिरिक्त असा मान संपूर्ण भारतात आणखी दोन व्यक्तींना मिळाला. स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज आणि महाकवी कालिदास. यांपैकी प्रभु श्रीराम आणि राजाधिराज शिवरायांचे चरित्र तपशीलवार उपलब्ध आहे. तिसरे कालिदासाचे चरित्र वर्णन करण्याकरीता आधुनिक कवींनी आपली प्रतिभा पणाला लावली आहे.

कालिदासाच्या या गूढ अशा जीवनपटाने परावर्ती संशोधकांना उद्युक्त, प्रेरीत करून त्याच चरित्र उलगडणच्या प्रेरणेने केलेल्या स्तवनांचा, काव्यांचा, रूपकांचा परिचय करून देवून त्यांचे समीक्षण करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

कालिदासचरितम् । – पं.श्री. भि. वेलणकर

हे एक रूपक आहे. प्रस्तावनेत कवीने म्हटल्याप्रमाणे हे ऐतिहासिक पौराणिक रूपक नव्हे तर या महाकवीचे धिषणोत्प्रेक्षित चरित्र आहे.

प्रस्तुत नाटकाची विभागणी प्र. अंकामध्ये झाली आहे. प्रत्येक अंकात तीन प्रवेश आहेत. परंपरेप्रमाणे यात नांदी, प्रस्तावना, भरतवाक्य देखील आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे हे संपूर्ण संस्कृत नाटक आहे. यात प्राकृत भाषेचा लवलेशही नाही. नाटकात यथोचित पद्यप्रयोग आहे, म्हणूनच याला संगीत नाटक म्हणूनही मान्यता आहे.

कालिदास हा या नाटकाचा नायक आहे. कालिदास हा विक्रमादित्य राजाचा राजदरबारी आहे. कालिदास आणि विक्रमादित्य वगळता इतर काल्पनिक पात्रांची पेरणी केली आहे. राणी वसुधा, मदनिका, निपुणिका, अलका, सुकीर्ती आदि पात्रे काल्पनिक आहेत. पंडित राजाच्या रूपाने एक काल्पनिक खलनायक कालिदासाचा प्रतिस्पर्धी म्हणून चितारला आहे.

कालिदासाच्या ऋतुसंहार या खंडकाव्याच्या लेखन समाप्तीने काव्याची सुरूवात होते आणि 'रघुवंशम्' महाकाव्याच्या लेखनारंभावर कथानक थांबते. रघुवंशम् हे महाकाव्य कालिदासाच्या प्रतिभेचा परमोच्च आविष्कार आहे. याची निर्मिती हा या चरित्राचा शिरोबिंदू आहे. हेच या नाटकाचे फलित आहे. कालिदास एक कुशल राजकारणी आणि स्वामिनिष्ठ सेवक होता. तरीही त्याच्यातील कवी त्याच्यातल्या राजकारण्यावर वरचढ ठरतो हे या नाटकाचे कथानक आहे.

प्रस्तुत नाटकाची कथावस्तु कविकल्पित आहे. प्रत्यक्ष नाटकाला सुरूवात करण्यापूर्वी कविने कालिदास विषयक स्वतःची गृहित तत्वे स्पष्ट केली आहेत. ती अशी

1. कालिदास हा उज्जयनीचा राजा चन्द्रगुप्त द्वितीय (विक्रमादित्य) यांच्या पदरी इ.स. च्या 4 थ्या शतकात होता.
2. मालवंशाने कालिदासाला राजदूत म्हणून विदर्भात पाठवले होते, वाकाटकांकडे नव्हे.

कालिदास रहस्यम् – प्रज्ञाभारती डॉ. श्री.भा. वर्णेकर

हे शतकोत्तर श्लोकरचना असलेले खंडकाव्य आहे. महाकवि, कालिदासाच्या चरित्राचे गुणगान करीत असतांना त्यांच्याच वचनांचा उपयोग करण्याचा एक अभिनव प्रयत्न या काव्यात आढळतो. या काव्याचे सात विभाग असून, आठव्या 'आश्चर्यमी कालिदासस्य कविता' हा विभाग कालिदासाच्या काव्यांचे अद्भूतत्व गौरविणारा आहे इतर 7 विभागांची नांवे

प्रस्तावनाष्टक – 8 श्लोक

तुझ्याच प्रेरणेने, तुझीच स्तुती, तुझ्या सारख्या उपमांच्या वापराने करण्याचा प्रयत्न करतो, असे म्हणत प्रस्तावना करणारे हे अष्टक आहे.

चरित्ररहस्य – 10 श्लोक

कालिदासांचा जन्म, स्थानादि तर ठावूक नाहीत, पण प्रज्ञाभारतींनी आपल्या कल्पनाशक्तीने या प्रश्नांची उत्तरे शोधत कालिदासाचे हे रहस्यमयी चरित्र उलगडत या 10 श्लोकांची रचना केली आहे.

श्रृंङगार रहस्य – 12 श्लोक

श्रृंङगार रसाधिपति अशा या कविच्या श्रृंङगार वर्णनांचा छात्रांवर होणारा परिणाम किती रोमांचक असतो हे या 12 श्लोकांतून मांडले आहे.

अद्‌भुतरम्यता रहस्य – 17 श्लोक

कालिदासाच्या कल्पनांच्या भरारीतून येणारी वर्णने किती अद्‌भूत आणि रम्य असतात याचे वर्णन या 17 श्लोकात आले आहे.

कवित्व रहस्य – 40 श्लोक

कालिदासाच्या वाणीतून प्रकटलेले त्याचे कवित्व, त्या कवित्वाचे श्रेष्ठत्व या 40 श्लोकातून मांडले आहे. त्याच्या काव्यातले दाखले देत कवीने हे वर्णन मनोरम केले आहे.

हृद्‌गतरहस्य – 14 श्लोक

कालिदासांच्या काव्याविषयीचे वर्णेकरांचे हृदयस्य आदरभाव, भाक्तिभाव प्रदर्शित करणारे हे 14 श्लोक आहेत.

स्तोत्रांजली – 8 श्लोक

उपसंहारात्मक असे भक्तीभाव प्रदर्शित करणारे 8 श्लोक आहेत.

प्रस्तुत काव्याची शैली प्रासादिक आहे. क्लिष्टता कोठेही नाही. कालिदासाच्या काव्याचे स्वरूप त्यांनी फार मनोहरपणे मांडले आहे

या संपूर्ण काव्यात कालिदासाच्या व त्यांच्या काव्याप्रतीचा परमभक्तीभाव प्रकट करून शेवटच्या 5 श्लोकातून सत्कवींच्या कवितेची, शाश्वतता, मधुरता आणि रसवत्ता यांचे महत्व सांगतो.

प्रस्तुत काव्य हे कालिदासावरील भक्तीचा मूर्तीमंत आविष्कार आहे. 'तुझेच घेवोनी तुला अर्पितो' असे या पूजेचे स्वरूप आहे.

कालिदास – एका गुराख्याचे महाकाव्य : मयूर देवल

महाकवी कालिदासाचा जीवनपट उलगडून दाखवणारे हे नाटक. या नाटकात प्रसंगोचित पद्याचा व संगीताचा प्रयोग केला गेला असल्याने हे नाटक संगीत नाटक हे बिरूद मिरवते.

या संगीतिकेत 2 अंक आहेत आणि या दोन अंकात कालिदासाचा काली या गुराख्यापासून ते महाकवी कालिदासापर्यंतचा प्रवास चितारला आहे.

या नाटकात, कालिदास हा अर्थातच नायक आहे. त्याखेरीज वासंती, नर्तिका, कांचन, वारूची शामल, शांतीनाथ या पात्रांच्या आधारे कालिदासाचा जीवनपट उभा करण्याचे शिवधनुष्य पेलले आहे.

काली हा गुराखी, त्याचे सामान्य पातळीचे जीवन, अमात्याच्या कटामुळे राजकन्येबरोबर त्याचा विवाह. त्यातून पुढे त्याचा महाकवित्वापर्यंत पोहचण्याचा प्रवास आहे.

रोचक घटनांनी पुढे जाणारे हे कथानक आहे. कालिदासाच्या आयुष्यातले महत्वाचे प्रसंग या नाटकात उत्तमरित्या साकारले आहेत.

संस्कृत महाकवी कालिदासाबद्दल फारशी माहिती उपलब्ध नाहीये. त्यामुळे जी काही माहिती उपलब्ध आहे तिच्या आधारे आणि त्यांची नाटकं तसेच महाकाव्ये यांच्या आधाराने हे नाटक रचले आहे.

प्रस्तुत नाटक हे प्रायोगिक असून याचे अनेक प्रयोग रसिकांच्या उदंड प्रतिसादात पार पडले आहेत ही एक अभिमानास्पद गोष्ट आहे.

कविराज – ॲड. श्री. ज्ञानेश्वर कुलकर्णी

कालिदासाच्या जीवनावरची पहिलीच मराठी कादंबरी 'कविराज '

या कादंबरीत लेखकाने कोठेही कालिदासावरच्या कोणत्याही दंतकथेच्या आधाराने लिखाण केलेले नाही. प्रस्तावनेत कुलकर्णी स्वतःच सांगतात की या कविराजाने स्वतःविषयी कोठेही काहीही उल्लेख केला नाही. केवळ दंतकथा तेवढ्याा प्रचलनात आहेत. परंतु या दंतकथांची विश्वासार्हता काहीही नाही. तेव्हा या कादंबरीच्या लिखाणात कोणतीही दंतकथा विचारात घेतलेली नाही.

ऋतसंहारापासून मेघदूतापर्यंत कालिदासाच्या समग्र साहित्याचे अभ्यासपूर्वक बारकाईने परिशिलन केल्यास त्या वाङ्मयाचा कर्ता कसा असावा याचा कयास बांधता येतो आणि तो कयास बांधण्याची तारेवरची कसरत म्हणजे 'कविराज' ही कादंबरी.

कालिदासाच्या काव्यात येणारी विरहवेदना (शकुन्तला–दुष्यन्त विरह, रतीविलाप) ही त्यांनी स्वतः अनुभवलेली असावी, त्याने केलेल्या भोग विलासाची वर्णने त्याच्या वैयक्तिक अनुभवांवरूनच प्रेरीत असावी, त्याच्या रचनांमधील वैभवाची वर्णने (उज्जयीनी बाजारपेठ, राजमहाले, रत्नादि) त्यांनी जवळून बघितलेली असावी या दृष्टीने तो राजकवी असावा असे अनेक कयास बांधत लेखकाने ही कादंबरी रचली आहे.कालिदासाचे उज्जयिनीचा राजा विक्रमादित्य याच्या बहिणीशी प्रेमसंबंध होते या 'लीलातिलक' नामक काव्यातील उल्लेखाचाही यात प्रमाण मानत प्रचिती दिली आहे. एकूणच या कादंबरी चा विस्तार तर्क कयास आणि मानी अनुभवांवरून ठरला आहे.

कालिदासप्रतिभोन्मेषः – लक्ष्मण कृष्ण पित्रे

कविकुलगुरू कालिदासचा जीवनपट उलगडण्याच्या प्रयत्नातले हे आणखी एक रूपक म्हणजे कालिदास – प्रतिभोन्मेष हे नाटक

एक अंक आणि सहा प्रवेशांमध्ये या महाकविचा गूढ जीवनपट उलगडण्याचा प्रयत्न पित्रेंनी केला आहे.

कालिदासाविषयीच्या अनेक आख्यायिकांवर हे नाटक आधारलेले आहे. कालिदास हा एक गुराखी होता, अथवा तो ब्राह्मणपुत्र असून अनाथ होता व त्याचा सांभाळ गुराख्याच्या घरात झाला. अशिक्षित अशा या तरूणाचे लग्न राजाचा अमात्य सूडभावनेने राजकन्या अवन्तिसुन्दरीशी लावून देतो. सत्य समजल्यावर राजकन्या त्याला राज्यातून हाकलून देते. कालीमातेपुढे प्राणत्याग करण्याचा प्रयत्न करीत असतांना देवी प्रसन्न होवून

त्याला बुद्धिमत्ता प्रदान करते. हा सुप्रसिद्ध कवी होतो. पत्नीला कृत्याचा पश्चात्ताप होतो पण कालीदास तिला गुरूस्थानी मानतो. ती क्रोधाने 'स्त्रीमुळेच तुला मृत्यु येईल' असा शाप देते. पुढे उतारवयात तो त्याचा मित्र सिंहलेश्वर कुमारसेन याला भेटायला जातो. समस्यापूर्ती स्पर्धेची माहिती एका गणिकेकडून प्राप्त होते. तो ती समस्या तत्काळ सोडवतो पण गणिका पारितोषकाच्या मोहाने त्याची हत्या करवते. सत्य उघडकीला आल्यावर राजा कालिदासाची काव्यपरंपरा पुढे सुरू रहावी याकरिता प्रयत्नरत होते असे अत्यंत वेगवान, जिवनातील चढउतार योगायोग चित्रित करणारे हे नाटक कालिदासाच्या प्रतिभेचे दर्शन घडवते.

उपसंहार :

कालिदासावरील ही काव्ये त्याच्या जीवनविषयक गूढवाला जाणण्याकरीता लिहिली गेलीत. एवढेच नव्हे तर त्याला प्राप्त झालेल्या यश, प्रसिद्धी, मान आदिंच्या आदरापोटी अनेक कवी आपले व कालिदासाचे नाव जोडून घेऊ लागले. अपर कालिदास, अभिनव कालिदास अशा या नावांची संख्या तब्बल 36 एवढी आहे.

कालिदास हे नाव आणि त्या नावाभोवतीचे वलय संशोधकांना आजही खुणावते आहे. हा कालिदासाचा साहित्यावरचा प्रभाव आणि हेच त्याच्या अद्भत काव्यांचे यश

वरील प्रातिनिधिक उदाहरणांवरून आपल्याला या कविचा सह्रदयांच्या मनावरचा परिणाम दिसून यतो. एक असा असामान्य प्रतिभेचा कवि की ज्याच्या नावाव्यतिरिक्त दूसरी कोणतीही माहिती उपलब्ध नाही. त्याचा गूढ जीवनपट उलगडण्याचे संशोधकांचे हे प्रयत्न कवि कुलगुरू कालिदासाच्या साहित्याविश्वावरील प्रभावाचे द्योतक आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

- **संस्कृत साहित्य का इतिहास**
  बलवंत उपाध्याय, शारदा मन्दिर, बनारस
- **वैदिक साहित्य का इतिहास**
  डॉ. राममूर्ति शर्मा, ईस्टर्न बुक लिंकर्स
- **कालिदासरहस्यम् ।**
  डॉ. श्री.भा. वर्णेकर
- **कालिदासचरितम् ।**
  डॉ. भि. वेलणकर
- **कालिदास एका गुराख्याचे महाकाव्य् ।**
  मयूर देवल
- **कालिदासप्रतिभोन्मेषः**
  पियूष देशपांडे
- **कालिदास**
  डॉ. मिराशी

''''

धर्मशास्त्रातील प्रायश्चित्त विधानाची समाजजीवनात प्रासंगिकता

रोहिणी र. देशमुख,
प्रो.डॉ.नंदा ज.पुरी

सारांश :-

धर्मशास्त्रसाहित्य अत्यंत विशाल तथा प्राचीनतम असे शास्त्र आहे.वैदिककाळानंतर सूत्र काल हा धर्मशास्त्रीय ग्रंथांचा उद्धवकाल मानला जातो. कल्पसूत्राचे अवांतर भेद रूप म्हणजे धर्मसूत्र होय. यालाच धर्मशास्त्र अशी व्याख्या आहे. अशा या धर्मशास्त्रात प्रमुख तीन विषय वर्णिले गेले आहेत. (१)आचार (२)व्यवहार आणि तदनंतर प्रायश्चित्त. प्रायश्चित्त ही संकल्पना म्हणजे धर्मशास्त्रांनी भारतीय संस्कृतीला दिलेली एक महत्त्वपूर्ण देणगीच आहे. त्यातील प्रायश्चित्तांचा विचार करावयाचा झाल्यास प्रायश्चित्त म्हणजे पापनाशाचे एक साधन होय. तर काही धर्मशास्त्रीय ग्रंथांत प्रायश्चित्त म्हणजे केलेल्या दुष्कृत्यांचे परिमार्जन या अर्थी वापरण्यात आलेला आहे. तर काही ठिकाणी आपत्तीकारक कृत्यांचे निवारण करण्याकरिता करावयाचा विधी या अर्थी आलेला आढळून येतो. चुकीने अथवा हेतुपूर्वक केलेल्या कृत्यांचा नाश निरनिराळ्या प्रायश्चित्ताच्या योगाने होतो असे पूर्वाचार्यांनी सांगून ठेवलेले आहे. प्रायश्चित्त केल्याने मनुष्याचा अंतःकरणाला शांती मिळते व इतर लोकही त्यायोगे संतुष्ट होतात असे मत मध्ययुगीन काळात झालेल्या ग्रंथकारांनी देखील प्रतिपादित केले. अर्थातच मानवी जीवनाचे सुयोग्यतेने निर्वहण करण्याकरता धर्मशास्त्राने दिलेल्या ज्ञानाची नितांत गरज आहे असे दिसते. व त्यामुळेच प्रायश्चित्तांच महत्त्व प्राचीन काळापासून आपल्या वेद, स्मृति तथा पुराणग्रंथात सविस्तर वर्णन केलेले आहे.

प्रायश्चित्त व्यक्तीच्या चित्ताला निर्मळ करते. प्रायश्चित्त सामाजिक ऐक्य व व्यक्तीचे मनोधैर्य टिकविण्यास सहाय्य करते. त्यायोगे समाजाचे हित साधले जाते. आज समाजात जी अस्थिरता दिसून येते आहे ती कमी करण्यासाठी पुनश्च धर्मशास्त्रातील प्रायश्चि- त्तासारख्या मौलिक सत्याचा आधार घेण्याची नितांत गरज आहे. वर्तमानात मनुष्यांचे होत असलेले शारीरिक, मानसिक व नैतिक अधःपतन टाळण्यासाठी आजच्या समाजाला प्रायश्चित्तांची नितांत गरज आहे असे वाटते.

मानवी मनातील दोषभावना कमी करून मला निर्मळता प्राप्त करून देण्याचे महत कार्य प्रायश्चित्त घडवून आणते. सामाजिक ऐक्य व स्वीकृती तसेच सामाजिक गरजांचे योग्य प्रकारे निर्वहण यात प्रायश्चित्तांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण वाटते.

आजच्या काळात मानवी मनाला तसेच वर्तनाला नैतिक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्यात प्रायश्चित्तांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण वाटते.

भारतीय मानसशास्त्राच्या दृष्टीने बघितले असता मनुष्याच्या मनात जेव्हा नकारात्मक गोष्टींचे प्राबल्य वाढते तेव्हा तो विकार मनाला जडतो व आंतरिक अस्वस्थता वाढवतो. पतंजलि योगासुत्रात देखील चित्त- वृत्ती-

निरोधाबद्दल सांगितलेले आहे.चित्त भरकटण्यापासून तसेच वृत्ती (वागण्याची विशिष्ट पद्धत) या दोघांनाही वेळेत कायमस्वरूपी रोकण्यासाठी प्रायश्चित्त प्रक्रिया दीर्घकालिक व कठोर असलेली दिसून येते. अर्थातच मनुष्याचा मानसिकता पाया तेवढा मजबूत बनवायचा असल्यास वर्तमानातही न्यायिक व्यवस्थेबरोबरच अशा प्रकारच्या प्रायश्चित्तांची योजना असणे अत्यंत गरजेचे वाटते.

उद्दिष्ट :-

प्राचीन धर्मशास्त्रातील प्रायश्चित्त विधानाचे महत्व पटवून देऊन आजच्या काळात दोष व पापक्षालनासाठी प्रायश्चित्ताची प्रासंगिकता विशद करणे.

प्रस्तावना :-

भारतीय संस्कृतीचे क्षेत्र अत्यंत विस्तृत असून त्यात धर्म, दर्शन, इतिहास, साहित्य, सामाजिक चालीरीती इत्यादी समाविष्ट होतात. यापैकी धर्माचे महत्त्व भारतीय संस्कृतीत अनन्यसाधारण मानले जाते. ही एक अत्यंत व्यापक संकल्पना आहे. किंबहुना धर्म हाच मानवी जीवनाचे अस्तित्व आहे. म्हणूनच धर्माचा खरा अर्थ कर्तव्य तथा आचरण असा घेतला जातो. धर्म म्हणजे तोच जो मनुष्याला संपूर्ण विनाशापासून आणि अधोगतिपासून वाचवून अभ्युदय आणि नि:श्रेयस प्रदान करेल.

"यतोऽभ्युदय निःश्रेयससिद्धीःस धर्मः ।"१

तर महाभारतात

"धारणाद्धर्ममित्याहुधर्मो धारयते प्रजाः।"२

म्हणूनच पूढे आचार व कर्तव्य आणि त्यांचे पालन हाच धर्मशास्त्राचा प्रमुख विषय ठरला. प्रथम धर्मसूत्रे व त्यानंतर स्मृती ग्रंथांचे निर्माण झाले. म्हणूनच

"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।"३

स्मृतीग्रंथांनी ही प्रामुख्याने वेदार्थच प्रतिपादित केले. त्यामुळे सदाचार तसेच धर्माचरण आज स्मृतींचा प्रमुख विषय ठरला. अशा या स्मृतींमध्ये तीन प्रमुख विषयांचे विवेचन दिसून येते. आचार, व्यवहार तथा प्रायश्चित्त. यापैकी प्रायश्चित्त विधानाच्या अंतर्गत विविध प्रायश्चित्तांचे विधान सांगितलेले आहे.

"अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्।"४

असे असल्याने शुभ- अशुभ कर्मांचे फळ भोगावे लागते असे स्मृती म्हणतात. त्यामुळे 'कर्मविपाक' हा देखील स्मृतींचा एक प्रमुख विषय ठरतो. जेव्हा मनुष्याच्या हातून एखादे दुष्कृत्य घडते व त्याने या कृत्यांचे प्रायश्चित्त देखील केले नाही तर तेव्हा धर्मशास्त्राने या पापकृत्यांच्या चिन्हस्वरूप कुठल्यातरी रोगांनी तथा शारीरिक दोषांनी मनुष्य ग्रासीत होतो असे सांगितले आहे. त्यामुळे ढ मनुष्य प्रायश्चित्त स्वरूप कर्म करतो तेव्हाच मनुष्य या सांसारिक जन्म मरणाच्या दारुण दुःखातून मुक्त होऊन अनंत आनंदात विलीन होतो. अर्थात चित्तशुद्धी होवून पून्हा तो अशा कर्मविपाकांकडे वळत नाही.

धर्मशास्त्रीय ग्रंथातील हे विषय मनुष्याच्या इहलौकिक तथा पारलौकिक आनंदाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. धर्मशास्त्र आचारवान बनण्याचे ज्ञान देते सद्व्यवहार शिकवते आणि म्हणूनच मानवतेसाठी हे

परमकल्याणकारी सिद्ध होते. म्हणूनच पुन्हा कालबाह्य झालेल्या धर्मशास्त्रातील या ज्ञानाकडे जाण्याची व ते आत्मसात करण्याची नितांत गरज वाटते.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा उपयोग केला गेला.

प्रायश्चित्त विधान:-

धर्मशास्त्रीय ग्रंथातील तिसरा अत्यंत महत्त्वपूर्ण विषय म्हणून प्रायश्चित्त महत्त्वपूर्ण ठरते. वैदिक साहित्यात प्रायश्चित्तांसाठी दोन शब्द प्रयुक्त केलेले आढळतात. 'प्रायश्चित्त' तथा 'प्रायश्चित्ती 'परंतु या दोघांचाही अर्थ समान मानल्या जातो. तैतरिय संहितेत 'पातकांचे परिमार्जन' या अर्थाने हा शब्द योजलेला आहे. तर काही ठिकाणी याचा अर्थ **"आपत्तीकारक कृत्यांचे निवारण करण्याकरता करावयाचा विधी** "।५या अर्थाने आलेला आढळतो .परंतु बहुतांशी धर्मग्रंथात आणि टीकाग्रंथात प्रायश्चित्त म्हणजे

"प्रायो नाम तप: प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते।
तपोनिश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमिती स्मृतम् ।"६

अर्थात प्राय (म्हणजे तप) आणि चित्त (म्हणजे निश्चय)अर्थात दृढ भावना, या दोन पदांपासून झालेला आढळून येतो.

तर बालंभट्टी या ग्रंथात उधृत केलेल्या एका वचनात प्राय म्हणजे पाप आणि चित्त म्हणजे शुद्धता असा अर्थ घेऊन प्रायश्चित्त म्हणजे पापापासून शुद्धी असा केलेला आहे. म्हणूनच प्रायश्चितांचे महत्त्व पूर्वीपासून आजतगायत तसेच कायम आहे. हे सांगताना शातातप ऋषि
म्हणतात,

"प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकीनां नृणाम्।"
नरकान्ते भवेज्जन्म चिन्हांकित शरीरिणाम्।।"७

परंतु धर्मग्रंथांनी एवढे सांगूनही आज हे ज्ञान दुर्लक्षिले गेले व त्यामुळे समाजाचा स्तर कुठेतरी खालावलेला आढळतो. मनुष्याला समाजात योग्य प्रकारे घडविण्यासाठी तसेच न करण्यायोग्य अशा दुष्कृत्यापासून परावृत्त करण्यासाठी आज न्यायिक व्यवस्थेबरोबरच प्रायश्चित्तांची मदत घेणे पर्याप्त ठरते.

प्रायश्चित्तांची समाजजीवनात प्रासंगिकता:-

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. समाजात जगत असताना समाजातील नीतिनियमांचे पालन करणे हे पर्याप्त ठरते. अशा उत्तम समाजाची निर्मिती करीत असताना धर्मशास्त्रातील ज्ञानाची निश्चितपणे मदत होते.

परंतु वास्तविक बघितले असता वर्तमानात प्रगतीशील राष्ट्रांमध्ये निर्माण झालेल्या जीवघेण्या स्पर्धा व त्यायोगे आलेल्या अनेक समस्या यांमुळे मानवी वर्तनाला गुंतागुंतीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. त्यातूनच दारिद्र्य, भ्रष्टाचार, चोऱ्या, आत्महत्या, दरोडे, खालावलेली मूल्ये यासारख्या अनेक समस्यांनी आज समाजाला पोखरले आहे. मनुष्यांचे नैतिक, सामाजिक व शारीरिक अध:पतन होत आहे. हे सर्व टाळण्यासाठी व मानवी मनाला नैतिक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्यासाठी प्रायश्चित्त हा उत्तम मार्ग आहे.

प्रायश्चित्ताने समाजाचे हित साधले जाते असे धर्मशास्त्र सांगते. आज आपल्या समाजव्यवस्थेत मनुष्याच्या हातून घडलेल्या दुष्कृत्यांसाठी अथवा चुकांसाठी न्यायिक व्यवस्था आहे. परंतु न्यायव्यवस्था ही पुराव्यांवर आधारलेली असते. पुरावा सिद्ध झाला नाही तरीदेखील असे कृत्य घडले नसावे हे नाकारता येत नाही. शिक्षा अथवा दंड झाला नाही तरी माणसाचे मन खरे काय हे जाणून असते, व हीच दोषभावना मनात तशीच राहून व्यक्तीची आंतरिक अस्वस्थता वाढवते. ही मनातील अस्वस्थताच समाजास घातक ठरते.

अशावेळी आपल्या चुकीचे परिमार्जन स्वतः करण्यासाठी प्रायश्चित्त घेण्याची निवड व्यक्ती करू शकेल अशी सामाजिक व्यवस्था न्यायिक व्यवस्थेच्या जोडीने घडवून आणल्यास व्यक्ती वर्तन सुधारण्यास सहाय्यक ठरू शकेल व त्यामुळेच आज प्रायश्चित्तांची नितांत आवश्यकता वाटते.

प्रायश्चित्त घेणारी व्यक्ती स्वतः घेतलेल्या प्रतिज्ञेत बद्ध होते आणि त्यामुळेच ती पूर्णत्वाने त्याचे पालन करून सदाचारी होते. याउलट अपराध कबूल करून अथवा दंड भोगून कुठलीही व्यक्ती स्वतःला तीच चूक पुन्हा करण्यापासून रोखू शकत नाही. अर्थात दंड भोगून सुद्धा अशा व्यक्तीत सुधारणा दिसून येत नाही. मनुष्याने केलेल्या दुष्कृत्यांचा परिमार्जनास जेव्हा ती व्यक्ती स्वतःहून प्रवृत्त होते तेव्हाच त्याच्या मनाची शुद्धी होऊन केलेल्या दुष्कर्मातून त्याची सुटका होते व यालाच प्रायश्चित्त म्हणतात. म्हणूनच उपनिषदातदेखिल असे म्हटले आहे की

"यन्मनसा ध्यायति तद् ,वाचा वदति,यद् वाचा वदति।
तत् कर्मणा करोति,यत् कर्मणा करोति तदभिसम्पद्यते।।"८

त्यामुळेच प्राचीन काळी चुकीच्या परिमार्जनासाठी प्रायश्चित्त घेण्यात येत असत. जसे वैदिक मंत्रांचे उच्चारण, तुलाभार ज्यात व्यक्ती स्वतः जवळील सोने, चांदी तथा धान्य व्यक्तीच्या वजनाइतके दान करीत असे. तसेच अन्नदान अर्थात भुकेल्यांना तसेच गरजूंना भोजन देणे, पंचगव्याचे सेवन देखील प्रायश्चित्त स्वरूप व्यक्ती करीत असे. त्याचबरोबर उपास करणे हेदेखील प्रायश्चित्त व्यक्ती घेत असे. आजच्या काळात देखील यातील बरीचशी प्रायश्चित्ते मनुष्य चुकीच्या परिमार्जनासाठी घेत असतो. जसे तीर्थयात्रा करणे, अन्नदान करणे, सोने,चांदी, धान्य दान स्वरूप देणे, उपवास करणे, पापांपासून मुक्त होण्यासाठी पवित्र नद्यांमध्ये स्नान करणे, इत्यादी प्रायश्चित्ते आजही घेतली जातात.

प्रायश्चित्त घेण्याचा प्रमुख उद्देश हाच की जाणतेपणी अथवा अजाणतेपणी जी काही आपत्ती- कारक कृत्य मनुष्याच्या हातून घडतात त्यांचे परिमार्जन व्हावे, ज्यामुळे व्यक्ती अंतर्बाह्य शुद्ध होऊन त्याच्या मनातील दोषभावना नाहीशी होते व मृत्युपश्चात अशी व्यक्ती स्वर्ग प्राप्त करते असे शास्त्र सांगते. त्यामुळेच प्राचीन काळापासून तर आजतागायत प्रायश्चित्तांचे महत्व यत्किंचितही कमी झालेले नाही व होणारही नाही.

अशा या प्रायश्चित्तांचे अनेक प्रकार आहेत. अभिसस्त (public confession) अनुताप (Repentance) प्राणायाम, होम, जप, दान, तीर्थ उपवास इ..

अभिसस्त अर्थ पब्लिक कन्फेशन हे प्रायश्चित्त घेताना व्यक्तीस घरोघरी जाऊन भिक्षा मागावी लागत असे व त्या प्रत्येक घरी स्वतः केलेल्या पाप कर्माचे उच्चारण करावे लागे. या प्रायश्चित्ताचा हेतू हाच की व्यक्तीने केलेल्या चुकीच्या कर्माची त्याला जाणीव व्हावी, घरोघरी भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करण्याचा हेतू हाच की त्याचा अहंकार गळून पडावा, त्या व्यक्तीत नम्रता यावी त्यायोगे बुद्धी शुद्ध व्हावी. एकदा का बुद्धी शुद्ध झाली की असे कृत्य घडणार नाही अशी व्यक्ती स्वतःच काळजी घेते व त्यायोगे वर्तनात सुधारणा घडून येते.

अनुताप या प्रायश्चित्ताचे अनुसरण तर आपण आजही करताना दिसतो.

उदाहरणार्थ- लहान मुलाने जर एखादे कृत्य केले तर त्याला याची जाणीव करून देण्यासाठी 'मी असे करणार नाही 'असे अनेक वेळा लिहायची शिक्षा दिली जाते. याचा उद्देश हाच की केलेले कृत्य त्याच्या कायम स्मरणात राहावे, मनापासून बुद्धीत रुजावे,बुद्धीपासून पासून चित्तात रुजावे आणि एकदा का ही गोष्ट चित्तात रुजली की तसे वर्तन पुन्हा घडून येण्याची शक्यता कमी होते.

म्हणूनच भारतीय संस्कृतीत मुलांमध्ये लहान वयातच संस्काररुपी बीजाचे रोपण केले जाते, जेणेकरून पुढे येणारी पिढी संस्कारक्षम होऊन समाजास हितकारक ठरेल. त्यादृष्टीने सुदृढ समाजाच्या पुनर्बांधणीसाठी प्रायश्चित्तांची नितांत गरज आहे. प्रायश्चित्तांचा प्रमुख उद्देश मानवी मनाची शुद्धी हाच असल्याने ती झाल्याशिवाय मनुष्य सतकृत्यांकडे आकर्षिला जाऊ शकत नाही. एकदा का मनाला निर्मळता प्राप्त झाली की मनुष्य सतकृत्यांकडेच वळेल. म्हणूनच वेदांनी देखील

"तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।।"९

अशी शिकवण समाजाला दिली ती सर्वथा योग्यच वाटते. व या मनाच्या शुद्धी करता म्हणूनच प्रायश्चित्तांची नितांत गरज वाटते.

संदर्भ सूची:-

१. वैशेषिक द.अ क्र.१श्लोक क्र.2
२. महाभारत शांतीपर्व२००/३०१
३. मनु.स्मृ.अ.२श्लो.क्र.१०
४. धर्मशास्त्रांक पृ.क्र.१८८
५. धर्म.का.इति. प्र.३पृ.क्र.१५
६. गौ.ह.टी.२२.१
७. शातातप १/१
८. वैदिक नि.पृ.क्र.२५१
९. यजुर्वेद. अ.क्र.३४ मं.१-६

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. मनुस्मृती
भट्ट पंडित रामेश्वर
चौखंबा संस्कृत प्रतिष्ठान
आवृत्ती 2015
2. धर्मशास्त्राचा इतिहास
भट यशवंत आबाजी
महाराष्ट्र राज्य साहित्य व
संस्कृती मंडळ; मुंबई

प्रथमावृत्ती 1980

3. धर्मशास्त्र का इतिहास
काने डॉ. पांडुरंग वामन
उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान
प्रथम संस्करण 1963

4. धर्मशास्त्र आणि समाज
पंडित नलिनी व्याख्यानमाला

5. धर्मशास्त्र संग्रह
श्रीकृष्ण दासाने खेमराज
प्रथमावृत्ती 1933

6. वैदिक निबंध
वेदालंकार डॉ. रघुवीर
न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन;
दिल्ली

6. स्मृति साहित्य हे सामाजिक
प्रबंधन
यादव डॉ. धर्मपाल
बी. एस. के पब्लिशर्स, दिल्ली
प्रथम संस्करण 2015

****

चाणक्यनीतितील मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून राज्यशास्त्र विषयाचे अध्ययन

कु. वैष्णवी जगन्नाथ पाटील,
डॉ. पराग जोशी

सारांश :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी "चाणक्यनीतितील मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून राज्यशास्त्र विषयाचे अध्ययन" असा विषय निवडलेला आहे. शोधनिबंधाच्या सुरूवातीस चाणक्यनीतिचा व भारतीय विद्यापीठांद्वारे शिकविल्या जाणाऱ्या राज्यशास्त्र या विषयांतील अभ्यास घटकांचा सारांशरूपाने विचार केलेला आहे. व त्यानंतर चाणक्यनीतिद्वारे राज्यशास्त्र विषयांतील कोणते घटक अभ्यासता येवू शकतात याचा विचार मांडलेला आहे. सामाजिक शास्त्रामध्ये अतिशय महत्वपूर्ण मानल्या जाणाऱ्या 'राज्यशास्त्र' या विषयास खूप मोठा इतिहास आहे. व या इतिहासात आचार्य चाणक्यांचे नाव एक पारंगत राजनीतिज्ञ म्हणून घेतले जाते. त्यांनी रचलेल्या 'अर्थशास्त्र' व 'चाणक्यनीति' या दोन्हीही ग्रंथाचा अभ्यास संपूर्ण जगभर केला जात आहे. त्यांनी रचलेल्या नीतिग्रंथामध्ये राज्यशास्त्रातील अनेक घटकांविषयीचे मार्गदर्शन मिळते. जे आजही तितकेच फायदेशीर आहे. चाणक्यांनी आपल्या नीतिग्रंथात केवळ नीतिमूल्येच नव्हे तर व्यावहारीक कुशलतेचेही धडे दिलेले आहेत. त्यांच्या नीतिग्रंथात राज्यशास्त्र, प्रशासन या दोन्ही विषयांचा समावेश असलेला पाहायला मिळतो. ज्याचा उपयोग आधुनिक काळातही होवू शकतो. याकारणानेच, राज्यशास्त्र विषयाच्या अध्ययनासाठी चाणक्यनीति कशी उपयूक्त ठरू शकते हे मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे केला आहे.

मुख्यशब्द : चाणक्यनीति, आचार्य चाणक्य, राज्यशास्त्र.

प्रस्तावना :

भारतीय राजकीय विचारवंतांमध्ये आचार्य चाणक्यांचे नाव अग्रणी आहे. चाणक्यांनी मगध सारख्या बलाढ्य देशाच्या नंद राजाच्या सत्तेचा पूर्णत: नाश करून बुध्दीमान अशा चन्द्रगुप्ताला राजसिंहासनावर बसवले. केवळ एक राजकीय विचारवंतच नव्हे तर एक अध्यापक, कायदेपंडित, अर्थतज्ज्ञ, तत्वज्ञ, आचार-विचारांचे मर्मज्ञ, कूटनीतितील सिध्दहस्त्ा, चन्द्रगुप्ताचे मंत्री म्हणूनही त्यांची ख्याती आहे. भारतीय साहित्याच्या दृष्टीने पाहिले तर त्यांचे योगदान अतूलनीय आहे. त्यांनी रचलेला "अर्थशास्त्र" ग्रंथ पिढ्यानपिढ्या संपूर्ण जगाला अर्थशास्त्राचे, राज्यशास्त्राचे मार्गदर्शन करत आहे. त्यांनी रचलेला नीतिग्रंथ म्हणजेच चाणक्यनीति होय. या ग्रंथात व्यक्तीने आयुष्य्ा कशारीतीने व्यतित करावे याचे मार्गदर्शन आपल्याला लाभते. याशिवाय ही नीति व्यक्तिला व्यवहारातील कुशलताही शिकवते. संस्कृत साहित्यातीलच नव्हे तर भारतीय साहित्यात या नीतिग्रंथाला महत्वाचे स्थान असलेले पाहायला मिळते.

चाणक्यनीतिमध्ये आचार्य चाणक्यांनी सतरा अध्याय रचलेले आहेत. यांतील श्लोक व्यक्तिला जीवनमूल्यांचे शिक्षण तर देतातच शिवाय व्यावहारिक दृष्टीनेही मार्गदर्शन करतात. चाणक्यनीतिचा अभ्यास केवळ नैतिकमूल्यांसाठीच नसून याचे अध्ययन राजकीय, प्रशासकीय, व्यवस्थापकीय दृष्टीने करता येवू शकते. राज्यशास्त्र विषयाचा विचार केला तर "चाणक्यनीति" किती मार्गदर्शक ठरू शकते व प्रचलित राज्यशास्त्र विषयाच्या घटकांचे अध्ययन चाणक्यनीतिद्वारे कसे करता येवू शकते. हे स्पष्ट करण्यासाठीच संशोधकाने शोधनिबंधासाठी प्रस्तुत विषय निवडलेला आहे.

उद्दिष्ट :

"राज्यशास्त्र" या विषयाच्या अध्ययनासाठी चाणक्यनीतिची उपयुक्तता स्पष्ट करणे.

शोधपद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विवेचनात्मक शोधपद्धती वापरण्यात आलेली आहे.

चाणक्यनीति चा सारांश :

चाणक्यनीति मध्ये एकूण सतरा अध्याय आहेत. यांत आप्त म्हणजे कोण?, जीवनावश्यक गोष्टींचे महत्व, सावधगिरीचे तत्व, मित्रांची लक्षणे, गुप्ततेचे महत्व, पालकांची कर्तव्ये, उत्तम संगतीचे महत्व, दुष्ट व्यक्ति पासून लांब राहावे, साधुचे महत्व, उत्तम व मधुरवाणीचे महत्व, अतिरेकाचा त्याग, उत्तम आरोग्याचे महत्व, विद्देचे महत्व, सद्गुणांचे महत्व, मनुष्यबळाची आवश्यकता, माता ,पिता, पत्नी इ. ची कर्तव्ये, उत्तम कार्यासाठी आत्मविश्वासाची आवश्यकता, सत्याचे महत्व धर्माचे/कर्तव्याचे महत्व, श्रवणाचे फायदे, व्यक्तिने प्राण्यांकडून शिकण्यायोग्य गोष्टी, आयुष्य समाधानाने व्यतित करावे, सुरक्षितता, शत्रुसोबतचे वर्तन, सावधानतेचे महत्व, कृतज्ञता, शांती, धन इ. चे महत्व तसेच आत्म्याविषयीचे विवेचनही चाणक्यनीतित आढळते.

चाणक्यांनी वेगवेगळ्या श्रेणीतील लोकांच्या अपेक्षा कोणत्या असतात, सत्पात्री ज्ञानाचे महत्व, सर्वश्रेष्ठ गोष्टी कोणत्या आहेत, शिक्षणाचे महत्व, थोड्याप्रमाणात केलेल्या दिखाव्याचे महत्व, युक्तीचे महत्व, आहारविषयीचे विवेचन, मनाचे विवेचन, मौन, त्याग इ. महत्व, आदर्श गृहाचे लक्षण, सातत्याचे महत्व, कार्य करताना करावयाच्या गोष्टी, योग्य नियोजनाचे महत्व, आपत्तीकालीन कार्य, राजाची कर्तव्ये, धार्मिकतेचे महत्व, सामूहिक कार्याचे महत्व, धन-धान्य, विद्या इ. च्या संग्रहाविषयी प्रामाणिकपणा, संस्कार, मधुरवाणी, गुरूमहिमा, जशास तसे वागणे अशा अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत.

वास्तविक पाहाता चाणक्यनीतिचा आढावा घेतला तर एक गोष्ट जाणवते की, ही नीति नीतितत्वाचे, नीतिमूल्यांचे सखोल मार्गदर्शन तर करतेच मात्र यांतील कित्येक श्लोक केवळ मूल्येच नाही तर अनेक प्रचलित विषयांचे कमी अधिक प्रमाणात ज्ञान देतात. यांतील अनेक श्लोक आधुनिक विषयांना स्पर्श करतात. या दृष्टीनेही या ग्रंथाचे महत्व खूप आहे.

राज्यशास्त्र विषयात समाविष्ट होणारे घटक :

सामाजिक शास्त्रांमध्ये राज्यशास्त्र विषयाचे स्थान केवळ भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगभरात महत्वाचे आहे. या विषयांचे अध्ययन करत असताना केवळ राजकीयच नव्हे तर सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय व काही प्रमाणात व्यवस्थापकीय अशा अनेक बाबींचा अभ्यास केला जातो. राज्यशास्त्राच्या अभ्यास घटकांमध्ये राज्यशास्त्र या विषयाचा इतिहास तसेच अनेक तत्वज्ञ विचारवंत, यांच्या मतांचा, तत्वांचा, सिध्दांतांचा व

विचारांचा समावेश होतो. राज्यशास्त्रांतील ज्या महत्वपूर्ण संकल्पना आहेत जसे समता, न्याय, बंधूता, सार्वभौमत्व्, क्रांती या मूलभूत संकल्प्नांचेही सखोल अध्ययन यांत केले जाते.

जगभरातील अनेक देशांचा इतिहास व त्यांच्या शासनव्यवस्था, प्रशासनव्यवस्था, न्यायव्यवस्था यांच्या अध्ययनासोबतच नोकरशाहीचे देखील सखोल अध्ययन राज्यशास्त्रात केले जाते. आज "लोकप्रशासन" हा एक स्वतंत्र अभ्यासविषय आहे. मात्र या विषयाचे अध्ययन पूर्वी राज्यशास्त्र विषयाच्या अंतर्गत केले जायचे. आज तो एक स्वतंत्र अभ्यासविषय म्हणून अभ्यासला जातो. असे असले तरी लोकप्रशासन विषयक अनेक घटकांचा समावेश राज्यशास्त्रात होतो. उदा. लोकप्रशासनाचा अर्थ, व्याख्या, उगम, महत्व, स्वरूप, सिध्दान्त, संघटना, कार्मिक प्रशासन, वित्तीय प्रशासन, सुशासनाची संकल्पना, प्रशासकीय नीतिमत्ता अशा अनेक घटकांचा उल्लेख करता येईल.

राज्यशास्त्र विषयांत आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या अध्ययनाला महत्वाचे स्थान आहे. यांत शस्त्र, युद्ध, शक्तिचे तत्व, संघर्ष, शस्त्रस्पर्धा, संधी, तह, करार, कलह, कूटनीति, गठबन्धन, वैश्वीकरण अशा अनेक गोष्टी समाविष्ट आहेत. देशाचे इतर राष्ट्रांशी कसे संबंध असावेत याचा देखील विचार मांडलेला आहे. यासंबंधीच्या अनेक विचारवंतांची मते, राजकीय तत्वे, नीतिमूल्ये, अनेक राजकीय संकल्पना यांचाही समावेश यांत केला जातो. देश व प्रदेशानुसार राज्यशास्त्र विषयाच्या घटकांत बदल असलेला जाणवतो. मात्र सामान्यदृष्टीकोनातून राज्यशास्त्र या विषयांतील अभ्यास घटकांत वरील घटकांचा समावेश असलेला पाहायला मिळतो.

चाणक्यनीतिच्या माध्यमातून राज्यशास्त्र विषयाचे अध्ययन :

आचार्य चाणक्य यांच्या चाणक्यनीतित एकूण सतरा अध्याय आहेत. त्यांच्या नीतिमध्ये राज्यशास्त्र विषयी मार्गदर्शन करणारे अनेक श्लोक पाहायला मिळतात. जे आपल्याला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या राज्यशास्त्र विषयातील अनेक घटक सांगताना आढळतात. चाणक्यांनी आपल्या नीतित अगदी सुरूवातीच्याच काही श्लोकांमध्ये आपत्ती किंवा संकटप्रसंगांवर मात करण्यासाठी धनसंचयाचे महत्व सांगितले आहे. ते म्हणतात,

"आपदार्थे धनं रक्षेत्।"[१]

याठिकाणी अप्रत्यक्षरित्या हे कथन केले आहे की, देशात येणाऱ्या कोणत्याही अडचणींवर मात करण्यासाठी राष्ट्राकडे धनसंचय असणे अत्यावश्यक आहे. या श्लोकाद्वारे आचार्य चाणक्यांनी आर्थिक प्रशासनातील एका महत्वपूर्ण घटकाकडे लक्ष वेधलेले दिसून येते. आणि ते म्हणजे भविष्यातील संकटांवर मात करण्यासाठी धनसंचयाचे महत्व होय. आपत्ती निवारणार्थ आत्मविश्वासाने त्या आपत्तीस सामोरे जावून ती आपत्ती सोडवावी व त्या आपत्तीचे भय हे केवळ ती आपत्ती किंवा संकट येईपर्यंतच असावे. असे मत चाणक्य आपल्या पूढीलश्लोकात मांडतात. ते म्हणतात,

"तावत् भयेषु भेतव्यं यावद्भयमनागतम्।
आगतं तुभयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमशङकया"॥[२]

आपत्ती किंवा संकट निवारण्यासाठी पूर्वनियोजन करणे व संकटाला सामोरे जाणे याचे महत्व सांगताना चाणक्य म्हणतात,

"अनागतविधाता च प्रत्युपन्नमतिस्तथा।
द्वावेतौ सुखमेधते यद्भविष्यो विनश्यति"॥[३]

या श्लोकानुसार, आपत्ती निवारणासाठी जो सुरूवातीपासूनच तयारीत असतो व संकट आल्यास जो तीचा तात्काळ सामना करतो अशा दोन्ही व्यक्तींच्या सुखात वाढच होते. या श्लोकाचा अप्रत्यक्ष अर्थ शासनाचे आपत्ती निवारणाचे धोरण कशा स्वरूपाचे असावे ह्या बाबतींत मार्गदर्शक आहे. अशारीतीने चाणक्यांनी शासनाचे आपत्ती निवारणाचे धोरण कसे असावे यासंबंधी काही सल्ले दिलेले आढळतात. जे आजही लागू पडताना दिसून येतात.

देश किंवा राष्ट्र कसे असावे हे सांगताना चाणक्य सांगतात,

"यस्मिन् देशे न सम्मानो न वृत्तिर्न च बान्धवा:।
न च विद्याऽऽ**गम: कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत्"**॥[4]

प्रस्तुत श्लोकांत राष्ट्राने आपल्या नागरिकांना कोणत्या गोष्टी द्याव्यात. याचा अप्रत्यक्षरित्या उल्लेख केलेला आढळतो. याश्लोकानुसार, राष्ट्राने आपल्या नागरिकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात, उत्तम शिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी व नागरिकांनी केलेल्या उत्तम कार्याविषयी त्यांचा सत्कार, सम्मान देखील करावा. थोडक्यात, प्रस्तुत श्लोकात चाणक्यांनी राष्ट्राचे नागरिकांप्रती असलेले कर्तव्य सांगितलेले आहे. त्यांनी राष्ट्राकडे उत्तम शासनव्यवस्था, उत्तम आरोग्यव्यवस्था, विद्वत्ता व उत्तम आर्थिक व्यवस्था असायला हवी याचा पुरस्कार केला आहे तर अराजकतेचा निषेध केलेला पाहायला मिळतो. आचार्य चाणक्य व्यक्तिच्या निश्चीत कार्याला महत्व देताना दिसून येतात. ते सांगतात,

"यो ध्रुवाणि परित्यज्य् अध्रुवं परिषेवते।
ध्रुवाणि यस्य् नश्य्न्ति अध्रुवं नष्टमेव च"।[5]

यानुसार, जी व्यक्ति निश्चीतपणे प्राप्त होणारी गोष्ट सोडून अनिश्चीत गोष्टीच्या मागे जाते, त्या व्यक्तिस अनिश्चीत गोष्ट तर प्राप्तच होत नाही मात्र निश्चीत मिळणारी गोष्टही नाश पावते. याश्लोकाद्वारे शासनव्यवस्थेने, प्रशासनाने किंवा यांच्याशी निगडीत कोणाही व्यक्तिने, समूहाने व संस्थेने कार्य करताना अधिक महत्व कोणत्या गोष्टींना द्यावे हे सांगितलेले आढळते. राज्यशास्त्रामध्ये शासनाने एखादे धोरण निश्चीत केल्यानंतर किंवा एखादा महत्वपूर्ण निर्णय घेतल्यानंतर त्याबाबत गुप्तता राखणे व योग्यवेळीच त्याची वाच्यता करणे याला महत्व दिले जाते. याविषयी फार पूर्वीच आचार्य चाणक्यांनी सल्ला दिला आहे. ते सांगतात,

"मनसा चिन्तितं कार्यं वाचा नैव प्रकाशयेत्।
मन्त्रेण रक्षयेद्गूढं कार्ये चाऽपि नियोजयेत्"॥[६]

प्रस्तुत श्लोकानुसार, मनात योजिलेले कार्य कुणाजवळही बोलून दाखवू नये. त्यासंदर्भात पूर्ण विचारांती योग्य नियोजन करावे व आपली योजना गुप्तच ठेवावी. याठिकाणी चाणक्यांनी गुप्ततेचे महत्व व योग्य नियोजन करण्याचा सल्ला या दोन्हीही गोष्टी सांगितलेल्या आहेत. दण्डाविषयी चाणक्य सांगतात, शिक्षा करणे किंवा दण्ड करणे हे गुणांच्या वृद्धीसाठी आवश्यक आहे. याद्वारे आचार्य चाणक्यांनी दण्ड करण्याचे महत्व मांडले आहे.

शासनव्यवस्थेमध्ये मंत्रीमंडळाचे स्थान हे महत्वाचे आहे. हे ओळखून चाणक्य सांगतात,

"मन्त्रीहीनाश्च् राजान: शीघ्रं नश्यन्त्यसंशयम्।[७]

प्रस्तुत श्लोकानुसार, “मंत्रीमंडळाच्या अभावी देशाच्या प्रमुखाचा नाश होवू शकतो.” म्हणूनच चाणक्यांनी शासनातील उत्तम मंत्रीमंडळाचे महत्व जाणून त्याची महत्ता स्पष्ट केलेली आहे. व पात्रतेनुसार कार्य सोपवण्यावर भर दिलेला आहे. धोरणनिश्चिती करताना, कार्य करताना सतर्कता हे तत्व ही महत्वपूर्ण ठरते याकारणाने चाणक्यांनी सतर्कतेचा किंवा सावधगिरी बाळगण्याचा सल्ला दिलेला आहे. त्यांच्या मते “जो नेहमी सतर्क असतो त्यास कोणतीही भीती वाटत नाही.”[८] प्रस्तुत सल्ल्याचा मतितार्थ राष्ट्रासाठी, शासनासाठी खूप लाभदायक व महत्वपूर्ण आहे. राजकीय नीतिमत्तेमधील खूप महत्वाच्या घटकाकडे चाणक्यांनी लक्ष वेधलेले दिसून येते.

शासन करणाऱ्या शासकाविषयी तसेच प्रशासन करणाऱ्या प्रशासकाविषयी किंवा कोणत्याही मुख्य अधिकाऱ्याविषयी चाणक्य काही मते मांडतात. ते सांगतात, “राजाला प्रजेचे परिणाम भोगावे लागतात” याचा मतितार्थ हे सांगतो की, कोणत्याही शासकावर, अधिकाऱ्यावर किंवा वरिष्ठावर त्याच्या जनतेच्या, कनिष्ठांच्या कार्याची जबाबदारी असते. याकारणाने कोणत्याही कृत्यासाठी वरिष्ठालाच जबाबदार धरले जाते. म्हणून अंतिमत: वरिष्ठांनाच परिणाम भोगावे लागतात. राजाच्या किंवा शासकाच्या गुणांविषयी सांगताना चाणक्यांनी ‘लोककल्याणकारी राजा’ ला पवित्र मानले आहे. या संकल्पनेद्वारे चाणक्यांनी शासन हे जनहितार्थच हवे हेच सांगितले समजते. शासकाचे गुण सांगताना चाणक्य लिहितात शासकाने कधीही समाधानी नसावे त्यांच्या मते, समाधानी राजा (शासक) नष्ट होतो.[९] याचा मतितार्थ असा आहे की, शासकाने जनकल्याणाबाबत, धोरणांबाबत, आपल्या कार्याबाबत, कधीही समाधानी असू नये. कारण शासक जर समाधानी असेल तर त्या राष्ट्राची प्रगतीच खुंटेल. याकारणाने शासक महत्वाकांक्षी असावा असे चाणक्यांना वाटते. जनता शासकाचेच अनुकरण करत असते हे सांगताना चाणक्य लिहितात,

“राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठा: पापे पापा: समेसमा:।
राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजा:”।।[१०]

प्रस्तुत श्लोलानुसार, “राजा (शासक) जर धर्मात्मा असेल तर प्रजाही त्याप्रमाणेच असते याउलट राजा जर पापी असेल तर प्रजाही पापी व राजा उदासीन असेल तर प्रजा देखील उदासीनच असते. कारण प्रजा नेहमीच राजाचे (शासकाचे) अनुकरण करत असते.” याकारणाने शासकाचे आचरण हे उत्तम असावे यावर चाणक्यांनी भर दिलेला आहे. राष्ट्र दुराचारमुक्त असावे यासाठी चाणक्यांच्या नीतित सुशासनाची संकल्पना देखील पाहायला मिळते. त्यांनी प्रश्नाद्वारे या गोष्टीकडे लक्ष वेधले आहे. एका श्लोकांत चाणक्य विचारतात,

“कुराजराज्येन कुत: प्रजासुखं”।[११]

म्हणजे, “वाईट राज्यात किंवा देशात प्रजेला सुख कोठून मिळेल?” प्रस्तुत प्रश्नाद्वारे त्यांनी राज्यांत, राष्ट्रांत सुशासनाची आवश्यकता मान्य केलेली आहे हेच स्पष्ट होते.

राज्यशास्त्र विषयांत राजकीय, प्रशासकीय नीतिमत्ता हा घटक देखील अभ्यासला जातो. चाणक्यांच्या नीतित याविषयी देखील माहिती आढळते. चाणक्यांनी व्यक्तिमध्ये नियमितपणा, लढवय्येपणा, सतर्कता, कृतज्ञता, देशाप्रति निष्ठा, प्रामाणिकपणा, कार्यतत्परता, कर्तव्यपरायणता अशी अनेक मूल्ये सांगितलेली आहेत. कृतज्ञता हे मूल्य सांगताना त्यांनी हंसाचे उदाहरण दिले आहे. ते म्हणतात,

“यत्रोदकं तत्र वसन्ति हंसा: तथैव शुष्कं परिवर्जयन्ति।
न हंसतुल्येन नरेण भाव्यं पुनस्त्यजन्ते पुनराश्रयन्ते”।।[१२]

या श्लोकानुसार, "व्यक्तिने हंसाप्रमाणे वागणे उचित नाही. कारण हंस पाणी असलेल्या ठिकाणी राहात असतात. जर त्यांच्या निवासाच्या ठिकाणाचे पाणी संपले तर ते त्या स्थानाचा त्याग करतात." थोडक्यात, व्यक्तिने कृतज्ञतेने युक्तच असायला हवे. असे चाणक्य मानतात. प्रामाणिकपणा हे मूल्य सांगताना चाणक्यांनी प्रामाणिकपणे धन जमा करण्यावर भर दिलेला आहे. हे आढळते.[१३]

चाणक्यनीतित कृतज्ञतेबरोबरच कर्तव्य तत्परता, नम्र आचरण, पारदर्शी व्यवहार या मूल्यांवर देखील भर दिलेला आहे.[१४] या नीतिमत्तेच्या अभावी कोणतेही शासन सुशासन होवूच शकणार नाही. राज्यशास्त्र विषयामध्ये आंतरराष्ट्रीय संबंध व देशाचे परराष्ट्र धोरण या दोन्ही घटकांचा अभ्यास विस्तारपूर्वक केला जातो. प्रत्येक राष्ट्राने इतर राष्ट्रांशी आपले सलोख्याचे, शांततेचे, मैत्रीपूर्ण, सौहार्द्याचे संबंध बनवणे गरजेचे असते. आपल्या राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी इतर राष्ट्रांशी आपला व्यवहार उत्तम असणे गरजेचे असते. यासंबंधी चाणक्यांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या काही सल्ले दिलेले आढळतात. चाणक्य म्हणतात,

"लुब्धमर्थेन गृहणीयात् स्तब्धमंजलिकर्मणा।
मूर्ख: छन्दोऽनुवृत्तेन यथार्थत्वेन पण्डितम्"।।[१५]

प्रस्तुत श्लोकानुसार, "लोभी व्यक्तिस धनाद्वारे, अहंकारी व्यक्तिस हात जोडून, मूढ व्यक्तिस त्याच्या इच्छेनुसार वर्तन करून तर विद्वान व्यक्तिस सत्य परिस्थिती सांगून वश करता येते."

या श्लोकाचा मतितार्थ लक्षात घेतला तर जाणवते की, याठिकाणी व्यक्तिच्या जागी जर राष्ट्राचा विचार केला तर राष्ट्रांराष्ट्रांतील संबंध कशारीतीने राखावेत याचे देखील मार्गदर्शन केलेले आहे. इतर राष्ट्राशी कसा व्यवहार करावा हे पूढील श्लोकाद्वारे देखील स्पष्ट होते. चाणक्य सांगतात,

"अनुलोमेन बलिनं प्रतिलोमेन दुर्जनम्।
आत्मतुल्यबलं शत्रुं विनयेन बलेन वा"।।[१६]

प्रस्तुत श्लोकानुसार, "बलवान शत्रूशी त्याच्यानुरूप व्यवहार करून, दुष्टशत्रूला जशास तसा व्यवहार करून व तुल्यबळ शत्रूला नम्रतेने किंवा बळाने जिंकावे." या श्लोकांत 'शत्रू' असा शब्द असला तरी शत्रू व मित्र अशा दोन्हीही राष्ट्रांशी व्यवहार करत असताना वरील सल्ल्याचा निश्चीतच लाभ होवू शकतो. यापूढील एका श्लोकाद्वारे चाणक्यांनी 'धन' असणाऱ्या व्यक्तिचे महत्व मांडलेले आहे. ते म्हणतात, ज्याच्याजवळ धन आहे तोच व्यक्ति सुखी व सन्मानाने राहू शकतो. येथे अप्रत्यक्षरीत्या श्रीमंत, विकसित व सुबत्तापूर्ण राष्ट्राविषयीचे मत असलेले पाहायला मिळते. कारण ज्याप्रमाणे धनवान व्यक्ति सुखी राहाते, त्या व्यक्तिस मान, सन्मान अधिक मिळतो. त्याचप्रमाणे धनवान राष्ट्रास जगभरात सन्मान लाभतो. जगभरातील सर्वच देश त्यांच्याशी मैत्रीपूर्ण व्यवहाराची अपेक्षा करताना दिसतात.

चाणक्यनीतिमध्ये राज्यशास्त्र विषयक घटकांतील प्रशासन या घटकावर देखील भर दिलेला दिसून येतो. प्रशासनासाठी आवश्यक घटक पद्धत, नीतिमत्ता अशा अनेक गोष्टींचा विचार राज्यशास्त्रात ही केला जातो. कारण, कोणत्याही राष्ट्रात शासन व प्रशासन या दोन्ही गोष्टी तेवढयाच महत्वाच्या आहेत. शासनातील कार्य करणारी व्यक्ति ही प्रशासनाद्वारे आपले कार्य पाडत असते. योग्य प्रशासनाशिवाय जनकल्याणाचे कोणतेही कार्य यशस्वीपणे पूर्ण होवू शकणार नाही. म्हणूनच चाणक्यांनी देखील आपल्या नीतिद्वारे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या प्रशासन विषयी महत्वपूर्ण बाबी सांगितलेल्या आहेत. त्यांच्या मते, एखाद्या पदावर व्यक्तिची नियूक्ती करावयाची

असल्यास योग्य व्यक्ति नेमावी. तसेच त्यांनी व्यक्तिच्या अंगी असणाऱ्या उत्तम गुणांवर भर देण्यास सांगितले आहे आणि मनुष्यबळाविषयी सांगताना कार्यानुरूप मनुष्यबळाच्या विचारास महत्व दिलेले आहे.

चाणक्यांनी शासन व प्रशासन करत असताना विचारपूर्वक निर्णय घेणे, नियोजन करणे, कार्य करणे व ते कार्य व्यवस्थीतरित्या पूर्ण करणे, आवश्यकता नसेल तर अधिक वाच्यता न करणे अशा अनेक गोष्टी सांगितलेल्या आहेत. त्यांच्या नीतित संघटनात्मक कार्याचा देखील उल्लेख आढळतो.ते सांगतात,
"अनेक व्यक्ति जेव्हा संघटित होऊन एकत्रितरित्या शत्रूचा सामना करतात तेव्हा ते निश्चितच सफल होतात." येथे शत्रू असा जरी उल्लेख असला तरी याचा मतितार्थ असे सांगतो की, एखादे महत्वपूर्ण कार्य एकत्रितपणे केले तर ते कार्य निश्चीतच सफल होते.

अशाप्रकारे चाणक्यनीतिमध्ये प्रचलित राज्यशास्त्र विषयांतील अनेक घटकांचा समावेश असलेला पाहायला मिळतो. सारांशरूपाने पाहिले तर चाणक्यनीतित शासन, प्रशासन, आपत्तिजनक परिस्थितीत अपेक्षित कार्य, परराष्ट्र धोरण, आंतरराष्ट्रीय संबंध, राजकीय तसेच प्रशासकीय नीतिमत्ता, सुशासनाची संकल्पना असे काही महत्वपूर्ण घटक असलेले पाहायला मिळतात.

उपसंहार/निष्कर्ष :

चाणक्यनीतिचे अध्ययन केल्यानंतर एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते की, या नीतित 'राज्यशास्त्र' या विषयासंबंधी बरीच माहिती उपलब्ध आहे. राज्यशास्त्र विषयाच्या अंतर्गत जे घटक अभ्यासले जातात. त्यांतील अनेक घटकांसंबंधीची माहिती व ज्ञान प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या चाणक्यनीतिमध्ये आढळते. याचा उपयोग राजकीय दृष्टीने, प्रशासकीय दृष्टीने नक्कीच होवू शकतो. चाणक्यनीतिमध्ये राज्यशास्त्र विषयांतील अनेक महत्वाच्या संकल्पनांचा विचार असलेला पाहायला मिळतो. उदा, लोककल्याणकारी राज्याचा विचार, सुशासनाची संकल्पना, राजकीय मूल्ये, प्रशासकीय मूल्ये, शासनव्यवस्था, शासकातील गुण, कर्तव्ये इ. यावरून प्रचलित राज्यशास्त्र विषयांतील काही घटकांचे अध्ययन करण्यासाठी चाणक्यनीति नक्कीच मार्गदर्शक आहे असे म्हणता येवू शकते.

संदर्भसूची :

१) चाणक्यनीति, अध्याय १, श्लोक ५
२) चाणक्यनीति, अध्याय ५, श्लोक ३
३) चाणक्यनीति, अध्याय १३, श्लोक ६
४) चाणक्यनीति, अध्याय १, श्लोक ७
५) चाणक्यनीति, अध्याय १, श्लोक १२
६) चाणक्यनीति, अध्याय २, श्लोक ६
७) चाणक्यनीति, अध्याय २, श्लोक १४
८) चाणक्यनीति, अध्याय ३, श्लोक ११
९) चाणक्यनीति, अध्याय ८, श्लोक १७
१०) चाणक्यनीति, अध्याय १३, श्लोक ७

११) चाणक्यनीति, अध्याय ६, श्लोक १२
१२) चाणक्यनीति, अध्याय ७, श्लोक १३
१३) चाणक्यनीति, अध्याय ७, श्लोक २० व अध्याय १५, श्लोक ६
१४) चाणक्यनीति, अध्याय १२, श्लोक १४
१५) चाणक्यनीति, अध्याय ६, श्लोक १०
१६) चाणक्यनीति, अध्याय ७, श्लोक १०

संदर्भग्रंथसूची :

१) चाणक्यनीतिदर्पण: - डॉ. गुंजेश्वर चौधरी
२) चाणक्यनीति – डॉ. विजया देशपांडे
३) कौटिलीय अर्थशास्त्रम् – वाचस्पति गैरोला
४) नीतिवाक्यामृतम् – श्री सोमदेव सूरि
५) नीतिनिधि – मृदुला त्रिवेदी, टी. पी. त्रिवेदी
६) भारत की राजव्यवस्था – एम. लक्ष्मीकांत
७) भारतीय शासन आणि राजकारण – डॉ. सुधाकर जोशी
८) लोकप्रशासन – बी. बी. पाटील.
९) Political Science – Pravin Kumar Jha

****

'चक्रम्' या एकाङ्किकेच्या अनुषंगाने महाराणी द्रौपदीच्या मनोव्यथेचे विश्लेषण

सौ. मृदुला अतुल तापस
प्रो. कविता होले

प्रस्तावना-

रामायण आणि महाभारत या आर्ष महाकाव्यांनी भारतीय मनावर हजारो वर्षे अधिराज्य केले आहे आणि पुढेही करत राहतील. अनेक विद्वानांनी, कलाकारांनी या महाकाव्यातील प्रसंगांचा, व्यक्तिरेखांचा अन्वयार्थ आपापल्या विचारधारांनुसार लावला आहे. त्याचे चित्र, संगीत, नृत्य, नाट्य, कथा-कादंबऱ्या अशा विविध कलाप्रकारांच्या माध्यमातून सादरीकरण केले गेले, तसेच पुढेही होत राहील. प्रस्तुत शोधनिबंधात 'चक्रम् ' या विद्याधर पुंडलिक यांनी लिहिलेल्या आणि डॉ. आशाताई गुर्जर यांनी अनुवादित केलेल्या एकांकिकेचा मानसशास्त्राच्या आधाराने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

महाभारताच्या युद्धामुळे झालेले दुष्परिणाम सर्वांना कळले आहेत. परंतु त्यापलीकडे जाऊन युद्धाचे माता आणि स्त्री म्हणून द्रौपदीच्या मनावर कशा प्रकारे परिणाम झाले असतील याचा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत एकांकिकेत केलेला आहे. त्या आधारे एक स्त्री आणि माता या भूमिकेतून वावरणाऱ्या द्रौपदीच्या मनोव्यथेचे विश्लेषण करणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय आहे.

कळीचे मुद्दे (key words)-

महाभारतातील व्यक्तिरेखा, मानसशास्त्रीय अध्ययन,युद्धाचे दुष्परिणाम, द्रौपदीची मनोव्यथा.

संशोधन पद्धती- प्रस्तुत शोधनिबंधात विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट -' चक्रम्' या एकांकिकेतील द्रौपदीच्या मनोव्यथेचे मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे आणि वर्तमानकालीन परिस्थितीत समाजाला त्याचा कसा लाभ होईल याचा शोध घेणे हे प्रस्तुत शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट आहे.

एकांकिकेचे कथानक-

महाभारताचे युद्ध घडून गेल्यावर काही वर्षे युधिष्ठिराने आपल्या बंधूंच्या साहाय्याने पृथ्वीवर राज्य केले. अभिमन्यूचा पुत्र परीक्षित राज्य करण्यास सक्षम झाल्यावर, त्याला राज्याभिषेक करून पांडवांनी द्रौपदीसह महाप्रस्थानास जाण्याचे ठरविले. महाप्रस्थानाला निघण्यापूर्वी द्रौपदी भीमाजवळ येथून जाण्यापुर्वी मला अश्वत्थाम्याची भेट घ्यायची आहे अशी इच्छा व्यक्त करते. भीम त्याला शोधण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो पण

तो भेटत नाही. नंतर स्वतः अश्वत्थामा द्रौपदीच्या भेटीला येतो. या दोघांच्या संवादातून काय घडले असेल ह्याची कल्पना करून, प्रस्तुत एकांकिकेचे कथानक रचले आहे. युद्धामुळे खरोखर काय साधले? कुणाला काय मिळाले? घडलेल्या घटनांचा अन्वयार्थ त्या त्या व्यक्तींच्या संदर्भात काय लावायचा? असे अनेक प्रश्न द्रौपदीला पडले असणार अशी कल्पना करून लेखकाने एकांकिकेचे कथानक रचले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात द्रौपदीला स्त्री आणि माता या भूमिकेतून सहन करावी लागलेली मनोव्यथा मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मानसशास्त्रातील् एक सिद्धान्त आहे – `The ABCs of attitude.' which is originally developed by Albert Ellis. Here A represents an event or experience, B represents the beliefs about the A and C represents the emotions and behaviours that follow from those beliefs. Affects refers to feelings or emotions that are evoked by a particular person, item or event. A does'nt causes C. A triggers off B and B then causes C.[1]

Human beings come to feel and act as they do that is, that a combination of biological, psychological and social factors are involved.[2]

या सिद्धान्ताच्या आधारे आपण एकाच घटनेशी निगडीत असलेल्या भीम, द्रौपदी आणि अश्वत्थामा यांच्या भिन्न भिन्न प्रतिक्रियांचा विचार् करु शकतो.

महाभारतीय युद्धातील घटनांचे भीमाच्या मनावर झालेले परिणाम्-

महाप्रस्थानाला निघायचे ठरल्यानंतरही भीमाच्या मनात भीती किंवा पश्चाताप या दोन्ही गोष्टी नाहीत. वनवासाच्या काळातले द्रौपदीसह घालवलेले सुखद क्षण तो आठवतो आहे, त्याने सुखावतो आहे. द्रौपदी मात्र घडून गेलेल्या घटनांचा अन्वयार्थ लावण्याचा पुन्हापुन्हा प्रयत्न करते आहे. अर्जुनाला कर्णाच्या प्रतिशोधापासून वाचवण्यासाठी आपण घटोत्कचाचा बळी दिला, ही भावना तिला पंधरा वर्षानंतर सुद्धा छळतेच आहे.- **'अर्थशून्या एषा हत्या इति अंतर्मनसि कुत्रापि न त्वया अनुभूतम्|**[3] असा प्रश्न ती कळवळून भीमाला विचारते. महाभारताच्या मूळ कथेत मात्र श्रीकृष्णाने घटोत्कचाचा वध जाणून-बुजून घडवून आणला असे त्याच्या पुढील उद्गारांवरून स्पष्ट होते. **'जर महायुद्धात कर्णाने त्याचा वध शक्तीने केला नसता तर त्या भीमसेन पुत्र घटोत्कचाचा वध मलाच करावा लागला असता. केवळ तुमचे प्रिय करण्याच्या इच्छेमुळे मी याआधीच त्याचा वध केला नाही. हा राक्षस ब्राह्मणांचा द्वेष करणारा तसेच यज्ञांचा द्वेष्टा असून धर्माचा लोक घडवणारा आणि पापी वृत्तीचा होता म्हणून मी त्याचा वध घडवून आणला असेच श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगतो.'**[4] प्रत्यक्ष महाभारतात त्याच्या मृत्यूनंतर सगळे पांडव दुःखी झाले तरी विशेष शोक अगदी

---

[1] Mapc block no 2 unit 2 pg no 33

[2] Mapc block no 2 unit 2 pg no 33

[3] चक्रम् पृ. १५

[4] महा द्रोणपर्व पृ ५६२

भीमाने सुद्धा केल्याचा उल्लेख नाही पण येथे लेखक श्री विद्याधर पुंडलिक यांनी मात्र या घटनेचा मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार करून त्याचा परिणाम काय झाला असेल याची कल्पना केलेली आहे.

भीम द्रौपदीची समजूत काढताना म्हणतो की, त्या क्षुद्र अश्वत्थाम्याचा व्रण सत्य आहे तसाच आपला उद्याचा महाप्रस्थानाचा मार्गही सत्य आहे.त्यावेळी द्रौपदी भीमाला विचारते **'अश्वत्थाम्नः व्रणः? अपि च ममाघातः? गतः प्रतिविन्ध्यः,श्रुतकर्माऽपि गतः, शतानिकः मृतः,श्रुतसेनः अपि मृतः| किमस्य एकैकस्य मरणं किमपि अर्थं न बिभर्ति?**[5] यावेळी भीम तिला सांगतो की युद्धाच्या यज्ञामध्ये अपरिहार्यपणे दिल्या गेलेल्या या आहुती आहेत. पुत्रांच्या अमानुषपणे केलेल्या हत्येनंतर युधिष्ठिराने द्रौपदीचे सांत्वन करताना म्हटले आहे-' **हे शुभे ! तू धर्म जाणारी आहेस तुझे पुत्र आणि बंधू यांना क्षत्रिय धर्माला साजेल असेच मरण प्राप्त झाले आहे म्हणून तू त्यांच्यासाठी शोक करू नकोस.**'[6]

द्रौपदीच्या मनोव्यथेचे विश्लेषण -

एकाङ्किकेच्या सुरुवातीला दोघेच एकत्र बसलेले असताना भीम द्रौपदीला म्हणतो, की सर्व प्रकारच्या संकटकालीन परिस्थितीला सामोरे गेल्यानंतर, अनेक प्रकारची असामान्य दुःखे सहन केल्यानंतर सुद्धा, तुझा कुरळा, शामल, घनविपुल केशसंभार आजही तसाच आहे आणि मला तो तितकाच प्रिय आहे. द्रौपदी त्याला उद्वेगाने विचारते- **'अद्यापि तदेव प्रियमस्ति ननु येषां हताशानां केशानां कृते तद् महाभारतं अभूत्|'**[7]

संपूर्ण महाभारतात आपल्या हक्कासाठी लढणारी तेजस्वी शलाकाच जणू अशी द्रौपदीच सर्वांना दिसते. एका सामान्य स्त्रीला जशी आपल्या गुणांसह आपले अस्तित्व अपत्यांच्या रूपात आपल्या नंतरही पृथ्वीवर टिकून राहावे अशी आस असते तीच आस - **'मम पतीनां पश्चात अस्मद्रूपाकाराः मम पुत्राः पृथिवीतले तिष्ठेयुः|मत्सौंदर्यस्य मद्रुधिरस्य च मातृकं रिक्थं स्वीकृत्य आगताः मे पुत्राः इमं लोकं पश्येयुः।'**[8] या द्रौपदी च्या उद्गारातून दिसून येते.

अश्वत्थामा जेव्हा तिला म्हणतो की तुझ्या पुत्रांना मारून तुझे ते वरदान पण मी नष्ट केले, तेव्हा द्रौपदी म्हणते या युद्धात पांडव जिंकले पण त्यातून खरेच मला काय मिळाले याचा विचार करता मला कळलेले सत्य आहे- '**अन्ततोगत्वा धर्माधर्माभ्यां दुःखं सत्यतरम्| कर्माकर्माभ्यां दुःखं सत्यतरम्। सत्पक्षप्रतिशोधाभ्यां दुःखं सत्यतरम्।'**[9]

अश्वत्थामा आणि द्रौपदीच्या संवादातून हळूहळू उलगडत जातात युद्धाचे दुष्परिणाम. प्रतिशोध घेण्याचे चक्र जे द्रुपद- द्रोणांच्या वैरापासून सुरू होते, ते परीक्षितावर गर्भावस्थेत अश्वत्थाम्याने ब्रह्मास्त्र सोडण्याने थांबले असे वाटते. पण द्रौपदी म्हणते मी त्या प्रतिशोधाला थांबवायचे सोडून याची चरम सीमा गाठली. अश्वत्थाम्याच्या

---

[5] चक्रम् पृ.१६

[6] महा सौप्तिकपर्व पृ.६७६

[7] चक्रम् पृ १०

[8] तत्रैव पृ १६

[9] तत्रैव

मस्तकावर जन्मापासून असलेल्या दिव्यमण्यामुळे त्याला अनेक गोष्टींवर ताबा मिळवणे शक्य होते.' **दिव्यमणेः तृषाक्षुद्भयवेदनानाशन सामर्थ्यं मया ज्ञातमासीत्। तत् सामर्थ्यमेव अपहृतम्।'**[10]

महाप्रस्थानापूर्वी अश्वत्थाम्याला भेटायची तिची तीव्र इच्छा असते. नेहमीप्रमाणेच भीम तिच्या इच्छेची पूर्तता करण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करतो, पण तो सापडत नाही. द्रौपदीला समजावण्यासाठी भीम म्हणतो- **'न स दुरात्मा प्राप्तः।अन्ततोगत्वा अश्वत्थामा नाम शून्याटवीषु बभ्रम्यमाणः कश्चित् क्षुद्र-चिरंजीवः।'**[11]

शेवटी ती भीमाला विचारते की जे घडले ते असत्य नसले तरी ते संपायला हवे असे नाही का वाटत तुला? **'असत्यम्? असत्यं न स्यादपि। अयं संहारः समाप्यताम्, अयं समाप्तिं नेयः इति त्वया कदापि क्षणमपि न चिन्तितम्?'**[12]

सर्वांचे प्रेमाने करणारी, अभिमन्युवर सुभद्रेपेक्षा अधिक प्रेम करणारी द्रौपदी जेव्हा म्हणते -**'ततोऽपि परीक्षितः न मामकीनः। न कोऽपि मम रुधिरोत्पन्नः मम श्यामलां तनुं वा, मम भ्रुकुटीं वा, मम रक्तनखान् वा, मम कुरलान् अलकान् वा गृहीत्वा आत्मनः द्रौपदेयत्वं ख्यापयन् मत्पश्चात् अत्र भविष्यति।'**[13] तेव्हा तिची नेमकी मनोव्यथा सहृदयानां नेमकी लक्षात येते. पण अंतर्बाह्य क्षत्रिय योद्धा असणाऱ्या आणि द्रौपदी वर अत्यंत प्रेम करणाऱ्या भीमाला तिच्या मातृहृदयाची वेदना समजू शकत नाही.

अश्वत्थाम्याची वेदना आणि परिणाम-

अश्वत्थामा कदाचित आपली व्यथा समजू शकेल अशी आशा तिला वाटत असते म्हणून ती त्याला विचारते- **'मम पञ्चपुत्राः त्वया हताः। पौत्रा अपि। सर्वे पाञ्चालाः त्वया कर्तिताः। एतत् सर्वमपि न त्वं सन्तोषाय अभूत्। यदि तावता एव समाधानम् अभविष्यत् किं प्रतिशोधस्य चक्रं तत्रैव विरामं ना लप्स्यत?'**[14]

अश्वत्थाम्याने ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग उत्तरेच्या गर्भावर केल्यानंतर श्रीकृष्णांनी .- **'तुला सर्व विद्वान पवित्र पापी पुन्हापुन्हा पाप कर्म करणारा आणि बालघातकी समजत आहेत. यासाठी तू या पापकर्मांचे फळ स्वीकार. आजपासून तीन हजार वर्षे पर्यंत तू या पृथ्वीवर भटकत राहशील तू कधीही कोठेही कोणाही बरोबर बोलण्याचे सुख मिळवू शकणार नाहीस तू एकटाच निर्जन जागी भटकत राहशील.'** [15]असा शाप अश्वत्थाम्याला दिलेला आहे. माझ्या पुत्रांच्या मृत्यूनंतर तरी तू का थांबला नाहीस? जन्माला सुद्धा न आलेल्या गर्भस्थ शिशूवर ब्रह्मास्त्र का सोडले? असे ती जेव्हा कळवळून अश्वत्थाम्याला विचारते, तेव्हा अश्वत्थामा जे उत्तर देतो ते सगळ्या गोष्टींचे अर्थच बदलून टाकणारे असते. तो म्हणतो- **'केवलं कुतुहलम् | शुद्धं कुतूहलम् |**

---

[10] तत्रैव पृ ४१

[11] तत्रैव पृ ९

[12] तत्रैव पृ १४

[13] तत्रैव पृ १९

[14] तत्रैव पृ ३५

[15] महा सौप्तिकपर्व पृ.६८६

प्रलयंकरमोहस्य कुतूहलम्।'[16] हे असे कुतूहल कशासाठी? असा प्रश्न द्रौपदी विचारते तेव्हा अश्वत्थामा म्हणतो हे कसे घडले याला माझ्याजवळ खरेच उत्तर नाही. जे घडले त्यावर माझा ताबा नव्हता. कुठलीतरी अज्ञात शक्ती जणू माझ्याकडून ते घडवीत होती. अश्वत्थाम्याचे संपूर्ण स्पष्टीकरण ऐकल्यावर द्रौपदीच्या हृदयातील मातृत्व भाव जागा होतो. शिवाय तिच्या हेसुद्धा लक्षात येते की- ' **भिन्नैः मार्गैः अस्माभिः प्रतिशोधस्य द्वे चरमकाष्ठे आसादिते। परं न ज्ञायते प्रतिशोधार्थः। यदि किञ्चित् सत्यमासीत् तर्हि तत् दुःखमेव। यदि किञ्चिदर्थवत् आसीत् तर्हि तत् केवलं प्रतिशोधचक्ररोधनमेव।'**[17]

महाभारताच्या युद्धात पांडव विजयी झाले. द्रौपदी महाराणी झाली पण. महाप्रस्थानाला निघण्याच्या आदल्या दिवशी ती भीमाला सांगते, गेली पंधरा वर्षे मी एकटी पुन्हा एकदा वनवास सहन करते आहे - **'युद्धोत्तरं सम्राज्ञीपदप्राप्तेः पश्चात् अहम् अपरं वनवासमिव वसामि| तस्मिन् वनवासे मत्सार्धं त्वं आसीः अर्जुनः आसीत्| परं सम्राट्पाण्डवानां राजकुलगते वनवासे यूयमपि न स्थ|'**[18] एक प्रश्नपिशाच्च तिला सतत छळते आहे असे ती भीमाला सांगते- **'त्वया सततं प्रतिशोध एव प्रार्थितः किन्तु त्वया अन्ततोगत्वा किं प्राप्तम्?'**[19] तिच्या मनाला त्रस्त करणाऱ्या प्रश्नपिशाचाची परिणती शेवटी अश्वत्थाम्याच्या रूपात होते. कारण द्रौपदीच्या आज्ञेने अश्वत्थाम्याच्या मस्तकावरचा मणी ओढून काढल्यावर, अश्वत्थामा भळभळती जखम आणि अमरत्वाचे आता शापस्वरूप ठरलेले वरदान यासह निघून जातो. तेव्हा त्याचे ओठ काहीतरी सांगू बघत होते हे तिच्या लक्षात येते.. अश्वत्थामा आपण होऊन तिच्या भेटीला येतो, कारण त्यालाही काही सांगायचे असतेच.

द्रौपदी आणि अश्वत्थामा या दोघांच्याही मनातील किल्मिष संवादाने नष्ट होते. प्रतिशोधाचे हे चक्र थांबायला हवे याबद्दल द्रौपदीच्या मनाचा दृढनिर्धार होतो. ती म्हणते वेदनाच असेल, दुःखच सत्य असेल तर मग आपल्या ताब्यात काय आहे? यावर हताशपणे अश्वत्थामा जेव्हा म्हणतो की ती वेदना सहन करणे आणि दुःख वाहणे इतकेच आपल्या हातात आहे तेव्हा मात्र द्रौपदीच्या ठिकाणी असलेली एक कणखर पण प्रेमळ माता प्रकट होते. ती अश्वत्थाम्याला म्हणते- **'तव व्रणे स्नेहसेचनं करोमि। स्नेहेन लप्स्यते प्रकामम् आरामम्। शनैः शनैः त्वं व्रणः क्रमशः विरोपितः भविष्यति।'**[20]

मूळ महाभारतात मात्र द्रौपदीने म्हटले आहे - 'हे पांडव हो! तुम्ही सर्व लोक ही गोष्ट नीट ऐका की जर अश्वत्थाम्याला स्वतःच्या पापकर्माचे फळ मिळाले नाही तर मी निश्चित प्राणत्याग करीन !'[21]

---

16 चक्रम् पृ १७

17 तत्रैव पृ ४२

18 तत्रैव पृ २०

19 तत्रैव पृ २१

20 तत्रैव पृ ४४

21 महा सौप्तिकपर्व पृ.६७६

उपसंहार-

अशा प्रकारे संपूर्ण एकांकिकेचे अध्ययन केल्यावर पुढील निष्कर्ष काढता येतात-

- महाभारताच्या युद्धातील विजय हा पांडवांसाठी अत्यंत महत्त्वाचा होता. त्यासाठी पुत्रांचे बळी जाणे ही घटना दुःखद असली तरी पाण्डवांच्या मते ती महायज्ञातील आहुती होती.
- रुपगर्विता द्रौपदीच्या अपमानाचा सूड घेणे हा या युद्धाचा एक महत्त्वाचा उद्देश होता परंतु विजयानंतर द्रौपदीच्या हातात काहीच उरले नाही.
- माता म्हणून द्रौपदीच्या वाट्याला आलेले दुःख पांडवांपैकी कोणालाच जाणवत नव्हते, इतकेच काय ते कृष्णालाही कळले नाही ही द्रौपदीची व्यथा होती.
- प्रतिशोधाच्या अग्निमध्ये धुमसत राहिल्याने जो प्रचंड संहार घडून आला त्यातून कोणालाच काहीही प्राप्त झाले नाही हे द्रौपदीच्या लक्षात आले. मात्र भीम आणि इतर पाण्ड्वांची प्रतिक्रिया अगदी वेगळी होती
- युद्धानंतर विजयी वीरांची पत्नी आणि सम्राज्ञी ठरलेल्या द्रौपदीला आई म्हणून आपण पराभूत झालो हे शल्य त्रास देत राहिले.
- युद्धातील विजयामुळे मिळालेले साम्राज्ञीपद द्रौपदीसाठी वनवासापेक्षाही वेदनादायी ठरले. यातुन भौतिक समृद्धीतून सुख प्राप्ती शक्य नाही हे सत्य अधोरेखित झालेले दिसुन् येते.
- द्रुपद राजापासून सुरू झालेले प्रतिशोधाचे चक्र आपल्या मृत्यूपूर्वी थांबवले पाहिजे, ही जाणीव द्रौपदीला तीव्रतेने झाली होती. भीमाला मात्र युद्धातील आप्तांचे मृत्यु आहुतिप्रमाणे वाटले. अगदी त्याच्या मुलांच्या मृत्युने सुद्धा तो दुःखी झाला नाही.
- अत्यंत महत्त्वाचे म्हणजे युद्ध आणि प्रतिशोधाची भावना यामुळे जे परिणाम होतात त्यात धर्म आणि अधर्म दोन्ही बाजूंच्या हाती काहीच उरत नाही हे येथे द्रौपदीच्या माध्यमातून अधोरेखित झाले आहे.
- दुःख मुक्ती स्नेहभावाने होऊ शकते वैरभावाने नव्हे हे अंतिमतः द्रौपदी आणि अश्वत्थामा दोघांनाही लक्षात आले.पण द्रौपदीवर मनापासुन प्रेम करणार्या भीमाला तिची वेदना समजू शकली नाही.

अशाप्रकारे चक्रम या एकाङ्किकेत सम्राज्ञी द्रौपदीचे एक वेगळे पण सत्याच्या जवळ जाणारे असे रूप दाखवण्याचा प्रयत्न लेखक विद्याधर पुण्डलिक यांनी केला आहे. द्रौपदी, अश्वत्थामा आणि भीम ही तीन प्रमुख पात्रे आणि दोन गौण पात्रे यांच्या सहाय्याने त्यांनी युद्धाच्या दुष्परिणामांचा अत्यंत महत्त्वाचा, पण क्षत्रियांद्वारे दुर्लक्षिला जाणारा पैलू 'चक्रम्' या ऐतिहासिक एकांकिकेत मांडला आहे. डॉ. आशा गुर्जर यांनी त्याचे संस्कृतमध्ये उत्तम प्रकारे रूपांतर करून, संस्कृत प्रेमी आणि अभ्यासकांसाठी एक उत्तम कलाकृती सादर केली आहे.

महत्त्वाचे म्हणजे आजही परिस्थिती बदललेली नाही. आजच्या काळातही या सर्व गोष्टी लागू होतात. नवनवीन शस्त्रास्त्रांच्या माध्यमातून जगात कुठे ना कुठे युद्ध सुरूच आहे. त्यात मुख्यतः मातृहृदये होरपळली

जातात हे अजूनही वीर, राजकारणी यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे नसते हाच या शोधनिबन्धातून प्राप्त झालेला निष्कर्ष आहे.

प्रस्तुत एकांकिकेच्या माध्यमातून एका महत्वाच्या सामाजिक प्रश्नाला वाचा फोडण्यात आली आहे. समाजप्रबोधनासाठी याचे प्रस्तुतीकरण होणे ही काळाची गरज आहे.

संक्षेप सूची -

चक्रम् एकाङ्किका हस्तलिखित - चक्रम्

महाभारत - महा.

संदर्भसूची -

संदर्भ ग्रंथसूची -

१. चक्रम् एकाङ्किका हस्तलिखित
मराठी लेखक -श्री. विद्याधर पुण्डलिक.
अनु. डॉ. आशा गुर्जर

२. महाभारत (मराठी)
संच- खण्ड १-११
प्रकाशक- विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे

३. महाभारताचे वरदान
लेखक- श्री. र. भिडे
प्रकाशक- राजहंस प्रकाशन,पुणे

४. BPS-006
Social Psychology
Editor- prof. Manas Mandal
Prof. Amulya Khurana

५. Group A
MPCE-013
Psychotherapeutic Methods
Editor- rof Vimala Veerraghawan

****

गुलाबगीतेतील योगदर्शनाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन

श्री.राजेन्द्र मेश्राम ,
प्रो.कविता होले

सारांश

प्रोया महाकाव्याचे दोन भाग .या महाकाव्याची रचना केली आहे 'प्रज्ञाचाक्षुषम्' मधुसूदन पेन्ना यांनी . -पहिल्या भागाला श्रीगुलाबरावमहाराजचरितम् असे म्हटले आहे तर दुस .केलेले आहेतया भागाला गुलाबगीता म्हटले आहे. गुलाबगीतेत वैदभीय संत प्रज्ञाचक्षु श्रीगुलाबराव महाराज यांचे तत्त्वज्ञान विशद केलेले आहे. या तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून मानवासाठी कल्याणकारी असा उपदेश दिलेला आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानात प्रामुख्याने सहा आस्तिक दर्शने आहेत. ती म्हणजे सांख्य, योग, वैशेषिक, न्याय, पूर्वमीमांसा आणि वेदान्त. ही सहाही दर्शने वेदांचे प्रामाण्य मानतात. याशिवाय तीन नास्तिक दर्शने आहेत. ती म्हणजे चार्वाक, जैन व बौद्ध. ही दर्शने वेदांचे प्रामाण्य नाकारतात.

या भारतीय दर्शनांपैकी योग दर्शन एक महत्त्वाचे दर्शन आहे. पारंपारिक योग दर्शनाच्या पार्श्वभूमीवर श्रीगुलाबराव महाराजांना अपेक्षित असलेल्या योग दर्शनाचे वर्णन काव्याच्या माध्यमातून गुलाबगीतेत करण्यात आले आहे. प्राचीन शास्त्रांबद्दल महाराजांच्या मनात अतिशय आदरभाव होता. महाराज शास्त्रांकडे समन्वय दृष्टीने बघत होते. गुलाबगीतेतील योग विचार हे पारंपारिक योग सिद्धांतांवर आधारित असले तरी ते योग, वेदांत आणि भक्ती यांचा योग्य समन्वय साधणारे आहेत.

उद्देश -

गुलाबगीता ही विद्वान संत श्री गुलाबराव महाराज यांच्या तत्त्वज्ञानाने ओतप्रोत भरलेली आहे. या गुलाबगीतेत काव्याच्या माध्यमातून रेखाटण्यात आलेल्या योगदर्शनाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती -

या शोधपत्रासाठी विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धती उपयोगात आली आहे.

परिचय -

'प्रज्ञाचाक्षुषम्' या महाकाव्याचे नायक श्रीगुलाबराव महाराज हे आहेत. दि. ६ जुलै १८८१ साली अमरावती जिल्ह्यातील लोणीटाकळी या गावी त्यांचा जन्म झाला. त्यांच्या वडीलाचे नाव श्री. गोंदुजी मोहोड व आईचे नाव सौ. अलोकाबाई मोहोड होते. वयाच्या नवव्या महिन्यात डोळे आल्याचे निमित्त झाले व त्यांना

कयमचे अंधत्व आले. अंधत्वामुळे शाळेत जावून त्यांना शिक्षण घेता आले नाही. महाराजांचे वय १२ वर्षांचे असतांना त्यांचा विवाह झाला. त्यांना केवळ ३४ वर्षांचे आयुष्य लाभले. त्यांची बुद्धी तल्लख होती. एकदा ऐकलेले ते कधी विसरत नसत. अशा विपरित परिस्थितीत व अल्प कालावधीत अतिशय उल्लेखनीय असे कार्य त्यांनी केले. श्रीगुलाबराव महाराजांनी मांडलेल्या समन्वय विचारामुळे त्यांना ‘समन्वयमहर्षी’ म्हणून संबोधले जाते. त्यांनी विपुल व अमुल्य अशी ग्रंथरचना केली आहे.

श्रीगुलाबरावमहाराजांच्या जीवनावर आधारित ‘प्रज्ञाचाक्षुषम्’ या महाकाव्याची रचना प्रो. मधुसूदन पेन्ना यांनी केली आहे. या महाकाव्यात एकूण ११ सर्ग आहेत. महाकवींनी सर्गांना ‘ईक्षण’ असे म्हटले आहे. पहिल्या १० ईक्षणात विद्वान संत श्री गुलाबराव महाराज यांचे चरित्र काव्यबद्ध रीतीने रेखाटण्यात आले आहे. या भागाला ‘श्रीगुलाबरावमहाराजचरितम्’ असे म्हटले आहे. अकराव्या ईक्षणात एकूण सात अध्याय आहे. या भागाला 'गुलाबगीता' असे म्हटले आहे. या सातही अध्यायांत श्रीगुलाबराव महाराजांचे तत्त्वज्ञान सांगितलेले आहे. गुलाबगीतेच्या पाचव्या अध्यायात गुलाबराव महाराजांच्या योगसिद्धान्तांचे विश्लेषण काव्यस्वरुपात करण्यात आले आहे. यात योगस्वरूप, योगप्रकार, योगाविघ्ने, योगरहास्य, चित्त, योगसाधन, हठयोग, राजयोग, ईश्वर, कैवल्य इत्यादींचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

ध्यानेन ब्रह्मसारूप्यं चित्तस्य योग उच्यते।
ज्ञानेन ब्रह्मतादात्म्यं तस्य वेदान्त उच्यते।।
अहं ममेति तत्त्वतस्त्यक्त्वैकाग्रमानस।:
ध्यायीत देवदेवं तद् योगरहस्यमुच्यते।।
मोक्षार्थं चित्तवृत्तीनां निरोधो योगसंज्ञक।:
कर्तृसम्पाद्यरूपश्च वस्तुसम्पाद्यरूपक।।:
भावनाविशदस्त्वाद्यो भावनाजन्मवान् पर।:
एवं द्वैविध्यमापन्नो योगश्चित्तमलापहा।।
सांख्येन त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थस्य च योगत।:
वेदान्तेन तयोपूर्णमैक्यस्य शोधनं भवेत्।। :[१]

ध्यानसाधनेद्वारे मनाचे ब्रह्मासोबत साम्य किंवा सादृस्यता साधने म्हणजेच योग होय त्याचप्रमाणे ज्ञानसाधनेद्वारे ब्रह्मासोबत मनाची एकरूपता साधने म्हणजे वेदांत होय. योग रहस्य म्हणजे मी, माझे या प्रकारचे विचार नाहीसे करून एकाग्र मनाने देवदेव असे ध्यान केले तर ते योग रहस्य होय. मोक्षप्राप्तीसाठी चित्तवृत्ती म्हणजेच योग होय. तो वास्तविक-ज्ञानप्रप्तीरूप किवा परमात्माप्राप्तीरूप असतो. वास्तविक-ज्ञानप्राप्तीरूप योग हा भावनांना शुद्ध करतो तर परमात्माप्राप्तीरूप योग हा शुद्ध भावना निर्माण करणारा असतो. अश्या प्रकारे चित्ताचा मळ घालविता येतो. 'त्वम्' पदार्थाचे सांख्याद्वारे, 'तत्' पदार्थाचे योगाद्वारे आणि 'त्वम्' व 'तत्' या दोहोंचेही पुर्नतादात्म्याने निर्धारण होईल.

हठो ध्यानं तथा मन्त्रो लयो नादश्च पञ्चमा।:
योगस्यैते प्रकारास्तु राजयोगस्य सिद्धये।।
पातञ्जलो राजयोगो निदिध्यासननामक।:

योगिनश्चितिरूपेण केवला सा ह्यवस्थिति।।:
चित्तवृत्तिनिरोधेन चैतन्यमवशिष्यते।
तस्या।।:स्थितेरुपायास्तु योगशब्देन कीर्तिता :
श्रद्धामूलो हि योगस्यात् श्रद्धेयं जननी स्मृता। :
योगाभ्यासप्रवृत्तं या कल्याणी पाति सर्वदा।।
श्रद्धातो वर्धते शक्तिस्तस्याश्च वर्धते स्मृति।:
स्मृतेर्दाढ्येन सम्पन्नो योगी समाधिमाप्नुते।।[२]

योगाचे पाच प्रकार आहेत. हठयोग, ध्यानयोग, मंत्रयोग, लययोग तसेच नादयोग या पाच योगप्रकारांमुळे राजयोगाची सिद्धी होते. निदिध्यासन नावाचा पातंजल राजयोग आहे. योगासाधकाच्या चैतन्य स्वरुपामुळेच कैवल्याची स्थिती प्राप्त होते. चित्तवृत्तीचा नाश झाल्यावर फक्त चैतन्य शिल्लक राहते. चैतन्य शिल्लक राहणे म्हणजेच योग होय. योग साधनेसाठी श्रद्धा अतिशय महत्त्वाची आहे. श्रद्धा म्हणजेच योगाची माता. ती कल्याण करणारी आहे त्याचप्रमाणे योगाभ्यास करण्याची इच्छा असणाऱ्यांचे सतत रक्षण करते. योगासाधकाला समाधी अवस्थेला पोहोचण्यासाठी श्रद्धा अतिशय आवश्यक आहे. त्यामुळे शक्ती वाढते, शक्ती वाढल्यामुळे स्मृतीचा विकास होतो व विकसित झालेल्या स्मृतीमुळे समाधी अवस्थेला सहज पोहोचता येते.

समाधौ परिपक्वे हि प्रज्ञा सञ्जायते परा।
ऋतम्भरेति शास्त्रेऽस्मिन् गीयते सा सदोदिता।।
श्रद्धा रुद्राक्षमालेव स्वेच्छात।:स्वीकृता पुन :
गले स्थापयितुं शक्या नैवेति ज्ञायतां परम्।।
श्रद्धामयो भवेज्जीवस्तस्माच्छ्रद्धा भवेत् स्वयम्।
सा सात्त्विकी योगमार्गेऽस्मिन् योगिनं पाति सर्वदा।।
श्रद्धासत्त्वेऽपि यो योगे शङ्कावान् वर्तते सदा।
शङ्का श्रद्धां विनिघ्नन्ती प्रज्ञाञ्च तानयेत् सताम्।।
सशङ्कपण्डितान्नूनं निष्ठावान् पामरो वर।:
यतो निष्ठा फलं सूते शङ्का नाशयते नरम्।।[३]

योगसाधक जेव्हा समाधीमध्ये परिपक्व अवस्थेला पोहोचतो ती श्रेष्ठप्रज्ञा म्हणजेच निर्मळ बुद्धी होय. यालाच योगशास्त्रात ऋतंभरा असे म्हणतात. जीव हा श्रद्धामय असतो त्यामुळे श्रद्धा ही स्वयंभू असते व कुणालाच त्यासाठी प्रवृत्त करता येत नाही. सात्त्विक श्रद्धा नेहमी योगासाधाकाचे रक्षण करते. जो योगसाधक श्रद्धाशील असूनही योगाविषयी शंकाग्रस्त असतो, ती शंका श्रद्धेच्या नाशाला कारणीभूत ठरतो व त्याची प्रज्ञा कमी होते. याचे कारण असे की, श्रद्धा ही फलदायी असते तर शंका ही विनाशक असते.

योगाभ्यासे विरक्तेस्तु महत्त्वं शास्त्रसम्मतम्।
अविरक्तसदा योगं कुर्वाणोऽपि न सिद्धिभाक्।। :

अविरक्तपुनर्योगे प्रवृत्तोऽपि क्षणे क्षणे। :
विषयासक्तित।।:श्रान्तो योगमेव त्यजेत् खल :
विषयेषु मानसं यस्य न सक्तं निर्मलं पुन।:
अधिकारी स एवात्र शमादिषट्कसंयुत।।:
अष्टाङ्गयोगनिष्ठस्य क्रमशास्त्रेषु कथ्यते। :
तत्क्रमानुगते तस्मिन् तत्फलं हस्तगं भवेत्।।
नियमेषु प्रधानं स्याच्छ्रवणं गुरुवक्त्रत।:
तेनैव तामसी शक्तिर्निरुद्धा योगिनश्चिरात्।।[४]

योगाभ्यासात विरक्तीला शास्त्रसंमत महत्त्व आहे. विरक्ती प्राप्त झालेल्यालाच योगाभ्यासामुळे फलप्राप्ती होते. जो माणूस अविरक्त आहे तो वारंवार योगदिशेकडे प्रवृत्त होऊनही विषयासक्तीमुळे योगाचे फळ प्राप्त करू शकत नाही व अंतिमतः योगसाधना सोडून देतो. ज्याचे मन शम, दम, तितिक्षा, उपरति, समाधान आणि श्रद्धा यांनी परिपूर्ण आहे तोच योगाचे फळ प्राप्त करू शकतो. अष्टांगयोगाचे आचरण करण्यासाठी शास्त्रात क्रम सांगितला आहे. त्या क्रमाचे आचरण केले तर त्याला निश्चित फलप्राप्ती होते. योगाभ्यासाच्या नियमांपैकी गुरुमुखातून श्रवण हा नियम योगासाधकाने पाळणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सत्त्व, रज्, तमोगुणापैकी तमोगुणामुळे उत्पन्न झालेल्या तामसी वृत्तीचे शमन होते.

यमाभ्यासेन निष्ठात इन्द्रियाणां क्रमेण हि।
निरोधो जायते तस्मादात्मशक्तिर्विवर्धते।।
आसनानां जये देहे स्थैर्यमुत्पद्यते परम्।
ततो द्वन्द्वप्रहारात् स योगी दु खं न:विन्दति।।
प्राणायामेन चित्तस्य चाञ्चल्यं नाशितं भवेत्।
तस्मादेकाग्रता नूनं जायते मनसोऽचिरात्।।
एतैर्नियतमभ्यस्तैर्मूढावस्था नाश्यते ननु।
क्षिप्तावस्था तथा नष्टा प्रत्याहारेण मानसी।।
धारणाध्यानसामर्थ्यादन्या विक्षिप्तनामिका।
नाशं याति सदा चित्ते योगाभ्यासविरोधिनी।।[५]

अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह या यमांचे निष्ठेने व क्रमाने पालन केले तर चित्तवृत्तीनिरोध होऊन आत्मशक्तीचा विकास होतो. आसनांवर विजय मिळविल्याने शरीरात स्थिरता निर्माण होते त्यामुळे शीत-उष्ण, भूक-तहान अश्या पिडा उत्पन्न झाल्या तरी तो योगसाधक दु:खी होत नाही. प्राणायामामुळे मनाची चंचलता नष्ट होऊन एकाग्रता निर्माण होते. प्राणायामांचा सराव केल्याने चित्ताची विवेकशून्य नाश पावते. प्रत्याहारामुळे विषयासक्त होणारी चित्ताची चंचलता दूर होते. धारणा आणि ध्यान यांच्या सामर्थ्यामुळे सत्त्वगुणाच्या आधिक्याने समाधी अवस्था प्राप्त झाल्यावर चित्ताची विषयांकडे आकर्षित होणारी योगाभ्यासाची विरोधी, विक्षिप्तवृत्ती नाश पावते.

सम्प्रज्ञातसमाधेस्तु चित्तैकाग्र्यं भवेन्नृणाम्।
निर्विकल्पसमाधेश्च निरोधो मनसो भवेत्।।
प्राणायामेन चित्तस्य चाञ्चल्यं नाश्यते ध्रुवम्।
तथापि विषयासक्तिर्मनसो नैव नश्यति।।
परात्परतरे दृष्टे चित्तस्य विषयस्पृहा।
नष्टा भूत्वाऽथ कैवल्यं योगिनो भवति ध्रुवम्।।
तदर्थं प्राणरोधेन सहान्यद्दोषदर्शनम्।
नियतं क्रियते चेत् तत् मनसो हन्ति कल्मषम्।।
चित्तस्य मृदुसंवेगो वासना परिकीर्तिता।
स्वप्नश्च मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगकारणम्।।[६]

सात्विकि, रजसि आणि तमसि हे वृत्तीचे तीन प्रकार आहेत. सात्विक वृत्तीमुळे ध्येयविषयाचा पूर्ण साक्षात्कार होतो त्यालाच संप्रज्ञात समाधी असे म्हणतात. संप्रज्ञात समाधीमुळे मानवाचे चित्त एकाग्र होते. सर्व चित्तवृत्तीचा निरोध झाल्यावर केवळ संस्कारच शिल्लक राहतो त्या अवस्थेला निर्विकल्प समाधी असे म्हणतात. प्राणायामाच्या अभ्यासाने मनाची चंचलता निश्चितपणे निघून जाते परंतु मनातील विषयाबद्दलची आसक्ती तशीच राहते. परवैराग्यामुळे परब्रह्माचे दर्शन होताच चित्ताची विषयास्पृहा नष्ट होऊन योगी निश्चितपणे कैवल्यस्थितीला पोहोचतो. प्राणायामाने इतर दोषांचे दर्शन सतत केले तर मनातील सर्व दुष्टविचारांचा नाश होतो. चित्ताच्या वैराग्याचे तीन प्रकार असतात. मृदुसंवेग (मृदूवैराग्य), मध्यसंवेग (मध्यवैराग्य) व तीव्रसंवेग (तीव्रवैराग्य). मृदुसंवेग म्हणजे वासना, मध्यसंवेग म्हणजे स्वप्न तर तीव्रसंवेग म्हणजे वैराग्याचे कारण होय.

मनसस्तीव्रसंवेगाज्जगत् सत्यमिव स्फुरेत्।
ईश्वरे तीव्रसंयोगात् समाधिसिद्धिरीश्वरात्।।
ईश्वरप्रणिधानेन साधकश्च समाधिभाक्।
व्युत्थानेऽपि जगद् ब्रह्म द्रष्टुं शक्नोति केवलम्।।
वैराग्यादपराख्याच्चेदिन्द्रियाणां विनिग्रहः
अभ्यासाच्च समाधिसदा नृणाम्।। :स्यात् सम्प्रज्ञात :
परवैराग्यदाढर्येनासम्प्रज्ञातो भवेद् ध्रुवम्।
प्रारब्धनाशको यश्च त्रिविधकथ्यतेऽधुना।। :
अक्षीणवासनं चित्तं दृश्यते पुनरुत्थितम्।
असंप्रज्ञातभेदोऽयं स्वयंव्युत्थान।।:नामक-
विष्णुश्च शंखनादेन प्रह्लादं शान्तमानसम्।
अबोधयद् गाढसुप्तन्तु पुरा लोकशिवाय हि।।
एवं व्युत्थानमापन्नं बाह्यतो दृश्यते परम्।
असंप्रज्ञातप्रभेदोऽयमन्यव्युत्थाननामकः।।

पुरा शिखिध्वजस्यायमसंप्रज्ञातनामकः
समाधिर्नाप्नुवन् भङ्गं व्युत्थानेऽप्यञ्चितोऽभवन्।।
एवं व्युत्थानकालेऽपि समाधिस्थितिरञ्चिता।
असंप्रज्ञातभेदोऽयं व्युत्थानरहिताभिधः।।[७]

मनामध्ये तीव्रसंवेग उत्पन्न झाल्यामुळे हे जग सत्याप्रमाणे भासेल तर ईश्वरामध्ये तीव्रसंवेग झाल्यास ईश्वरापासून समाधिसिद्धीही होईल. योगसाधक ईश्वर भक्तीने समाधी प्राप्त करून घेण्यास पात्र ठरतो व समाधीतून बाहेर आल्यावरही तो जगाला ब्रह्मरूपातच पाहू शकतो. अपर वैराग्यामुळे योगासाधकाला जर इंद्रिय निग्रह साधता आला तर योगाभ्यासाने संप्रज्ञात समाधी मानवाला नेहमी साधता येईल. परवैराग्य दृढ झाल्यामुळे निश्चितच असंप्रज्ञातसमाधी प्राप्त होऊ शकते तसेच प्रारब्धाचा नाश करणारा हा योग तीन प्रकारचा असतो. योगासाधकाच्या वासनांचा नाश झाला नाही तर परत व्युत्थान पावलेल्या मनामध्ये नामरूपात्मक संस्कार मध्ये मध्ये पुन्हा जागृत होतात. हा असंप्रज्ञातयोगाचा 'स्वयं व्युत्थान' नावाचा एक प्रकार होय. पूर्वीच्याकाळी विष्णूने शंखानाद करून गाढ झोपेत असलेल्या शांत मनाच्या प्रह्लादाला जागे केले होते त्याच प्रमाणे दुसऱ्यांकडून अथवा बाह्यदृष्टीने जागृत केल्या गेलेला असंप्रज्ञातसमाधीचा हा 'अन्यव्युत्थान' नावाचा दुसरा प्रकार होय. पूर्वी ही असंप्रज्ञात समाधी शिखिध्वज नावाच्या राज्याला व्युत्थानामध्ये देखील विच्छेद न होता प्राप्त झाली होती. त्याचप्रमाणे व्युत्थानकाळातही समाधिस्थिती प्राप्त झाली तर तो 'व्युत्थानरहित' नावाचा असंप्रज्ञातसमाधीचा तिसरा प्रकार होय.

व्यतिरेकेन या निष्ठा त्वम्पदार्थगामिनी।
सा व्युत्थानं भजेन्मध्ये नामरूपविवर्जिता।।
अन्वयेन तु या निष्ठा सा तत्पदार्थगामिनी।
सा न व्युत्थानमाप्नोति नामरूपाञ्चिता तथा।।
यदन्तस्फूर्तिजं ज्ञानं तदेवाऽत्र विशिष्यते।:
अन्येभ्यो ज्ञानरूपेभ्यो ऋतम्भरेति कीर्तितम्।।
ज्ञानानन्तरमप्येषोऽसंप्रज्ञातनामकः
समाधिश्च समभ्यस्तसाध्नोति परमं पदम्।। :
क्वचित् स्वप्नोपि योगत्वं याति हिरण्यनामकः
यथार्थापार्थभेदेन स्वप्नो हि द्विविधः।।स्मृत :[८]

जी निष्ठा व्यतिरेकाने 'त्वम्' पदार्थाचे अनुगमन करते ती नामरूपरहित होऊन मध्येच जागृतावस्था प्राप्त करेल. परंतु जी निष्ठा अन्वयाने उत्पन्न होते ती 'तत्' पदार्थाचे अनुगमन करते व ती नामरूपात्मक असून पुन्हा जागृत अवस्था प्राप्त करीत नाही. जे अंत:करणात साकारलेले ज्ञान आहे तेच ज्ञान विशेष ठरते, हे विशेष ज्ञान म्हणजे 'ऋतंभरा' होय. ज्ञानानंतरही जेव्हा असंप्रज्ञात समाधीचा चांगला अभ्यास होतो व तो निरंतर चालूच असतो तेवा योगसाधाकाला सर्वोच्च स्थान प्राप्त होते. स्वप्नाला हिरण्ययोग म्हणतात व तो यथार्थ आणि अपार्थ अश्या दोन प्रकारचा आहे.

अन्यार्थश्च भवेत् स्वप्न।:क्वचिदन्यार्थसूचक :
स्वप्ने च देवदेवस्य गुरूणामपि दर्शनम्।।
यथार्थकथ्यते भाग्याद् भाग्योदर्कश्च कथ :्यते।
स्वप्नादिष्टैश्च विद्वद्भिर्निर्मितं वाङ्मयं महत्।।
देहेस्मिन् कुण्डलाकारा कुण्डलिनी प्रकाशिनी।
मूलाधारमधिव्याप्य भासते शक्तिरीश्वरी।।
या शक्तिपृथिवीं धत्ते कुण्डलाकारिणी परा। :
सैवादिशेषनामानं भजते तन्त्रवाङ्मये।।
एवं योगरहस्यं यो ज्ञात्वा योगं समभ्यसेत्।
कैवल्यं प्राप्य जन्मादिचक्रस्यान्तं समाप्नुयात्।।[९]

स्वप्न हे कधी एखादा अर्थ देणारे किंवा अन्य अर्थाची सूचना देणारे असू शकते. कधी स्वप्नामध्ये परमात्म्याचे किंवा गुरूचेही दर्शन होऊ शकते. भाग्य चांगले असेल तर यथार्थ स्वप्न पडते आणि तेव्हा भाग्याचे फळ सांगितले जाते. त्यामुळेच स्वप्नामध्ये आदेश प्राप्त झाल्याने विद्वानांनी विपुल साहित्यनिर्मिती केली आहे. या देहामध्ये कुंडलाकर असलेली तेजस्वी कुंडलिनी आहे. ही ईश्वरी शक्ती मूलाधारचक्राला व्यापून राहते. जी कुंडलाकारिणी परा शक्ती पृथ्वीला धारण करते तीच तंत्रवाङ्गमयामध्ये 'अदिशेष' नावाने ओळखली जाते. अश्याप्रकारे जो योगाचे रहस्य जाणून योगाचा अभ्यास करेल तो कैवल्य प्राप्त करील आणि जन्ममृत्यूच्या चक्रातून मुक्त होईल.

निष्कर्ष -

प्रामधुसूदन पेन्ना विरचित प्र .ज्ञाचाक्षुषम् या महाकाव्यातील गुलाबगीता एक वैचारिक अमूल्य असा खजिना आहेमानव कल्याणसाठी हितकर बाबीचे . तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून उपदेशात्मक मौलिक विचारांचे व तत्त्वज्ञानाचे विवेचन त्यात आलेले आहे- जसे .

१. काम, क्रोध, लोभ, मद, मोह, मत्सर यांच्यापासून अलिप्त राहावे .
२. दु .खविनाश करावा:दु :खाची कारणे शोधून स्वत:
३. कोणत्याही बाबतीत अति लोभ करून नये.
४. ध्यानाने ब्रह्मासोबत साम्य साधणे म्हणजेच योग होय.
५. ज्ञानाने ब्रह्मासोबत एकरूपता साधणे म्हणजे वेदांत होय.
६. एकाग्र मानाने देवदेव करणे म्हणजे योगरहस्य होय.
७. योग भावनांना शुद्ध करतो.
८. परमात्मा प्राप्तीरूप योग शुद्ध भावना निर्माण करतो.
९. हठयोग, ध्यानयोग, मंत्रयोग, लययोग, नादयोग या पाच योगप्रकारांमुळे राजयोगाची सिद्धी होते.
१०. चित्तवृत्तीच्या नाशानंतर चैतन्यच शिल्लक राहते.
११. श्रध्दा ही योगाची माता होय.

१२. श्रेष्ठ प्रज्ञा म्हणजे निर्मळ बुध्दी होय.
१३. निर्मळ बुध्दी म्हणजे ऋतंभरा प्रज्ञा होय.
१४. अष्टांग योगाचे आचरण क्रमाने करावे.
१५. आसनांनी शरीरात स्थिरता निर्माण होते.
१६. चित्तवृत्तीनिरोधाने आत्मशक्तीचा विकास होते.
१७. प्राणायामाने मनाची साध्य होते.
१८. प्रत्याहाराने चित्ताची चंचलता दूर होते.
१९. संप्रज्ञात समाधीमुळे चित्त एकाग्र होते.
२०. चित्तवृत्तीनिरोधाने निर्विकल्प समाधी प्राप्ती होते.
२१. अंत:करणात साकारलेले ज्ञान म्हणजे ऋतंभरा प्रज्ञा होय.
२२. स्वप्नयोग म्हणजे हिरण्ययोग होय.

या लेखात दिलेल्या श्लोकांच्या व्यतिरिक्त अन्य बरेच असे श्लोक आहेत जे अमूल्य मार्गदर्शन करतात . .त्यामुळे त्याही श्लोकांचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे गुलाबगीतेचा उपदेश हा सर्वांना व सर्वकालिक लागू पडणारा आहे, त्यामुळे गुलाबगीतेचे सखोल अध्ययन करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची -

1. प्रज्ञाचाक्षुषम्-गुलाबगीता, अध्याय-5, श्लोक - २, ३, ४, ५, ६.
2. प्रज्ञाचाक्षुषम्-गुलाबगीता, अध्याय-5, श्लोक - ७, ८, ९, १०, ११.
3. प्रज्ञाचाक्षुषम्-गुलाबगीता, अध्याय-5, श्लोक - १२, १३, १४, १५, १६.
4. प्रज्ञाचाक्षुषम्-गुलाबगीता, अध्याय-5, श्लोक - १७, १८, १९, २०, २१.
5. प्रज्ञाचाक्षुषम्-गुलाबगीता, अध्याय-5, श्लोक - २२, २३, २४, २५, २६.
6. प्रज्ञाचाक्षुषम्-गुलाबगीता, अध्याय-5, श्लोक - २७, २८, २९, ३०, ३१.
7. प्रज्ञाचाक्षुषम्-गुलाबगीता, अध्याय-5, श्लोक -३२,३३,३४,३५,३६,३७,३८,३९,४०.
8. प्रज्ञाचाक्षुषम्-गुलाबगीता, अध्याय-5, श्लोक - ४१, ४२, ४३, ४४, ४५.
9. प्रज्ञाचाक्षुषम्-गुलाबगीता, अध्याय-5, श्लोक - ४६, ४७, ४८, ४९, ५०.

संदर्भग्रंथ -

1. पेन्ना मधुसूदन, प्रज्ञाचाक्षुषम्, न्यु भारतीय बुक कॉरपोरेशन, नवी दिल्ली, 2014
2. घटाटे कृष्ण माधव, श्रीगुलाबराव महाराजांची विचारसंपदा, श्रीगुलाबरावमहाराज जन्मशताब्दी प्रकाशन, नागपूर, द्वि.आ. 1981 व तृ.आ. 2003
3. अगस्ती कलापिनी, प्रज्ञाचक्षू श्रीगुलाबराव महाराजांचे योग-दर्शन, कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक, 2001
4. घटाटे कृ.मा., समन्वय महर्षि दिव्यचक्षु श्रीगुलाबरावमहाराज प्रणीत सर्व धर्म समन्वय, प्रकाशक-सुमेधा गोविंदराव लिमये, मुंबई-

****

प्रभुवंश हस्तलिखिताचे ऐतिहासिक अध्ययन

सौ.सरिता राजेंद्र गिल्लरकर
डॉ.राजेंद्र जैन

प्रस्तावना:प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय प्रभुवंश हस्तलिखिताचे ऐतिहासिक अध्ययन असा आहे -. या हस्तलिखित ग्रंथाचे नाव प्रभुवंश असे आहे. या काव्याचे कवि गोविंद पंडितआणि या काव्याची व्याख्या अनंत , कवि यांची आहे.

प्रस्तुत काव्यात श्रीमंत सवाई माधवराव पेशव्यांच्या जन्मापासून ते त्यांच्या विवाहापर्यंतचे वर्णन अतिशय रसाळपणे केलेले आहे.सदर काव्य इस.. १८८० च्या सप्टेंबर महिन्याच्या काव्येतिहाससंग्रहात प्रसिद्ध ‘ झाले आहे.[1]

या काव्याच्या रचनेचा व लेखनाचा काळ यासंबंधी प्रस्तुत हस्तलिखितात स्पष्ट निर्देश आहे तो म्हणजे शक १७१६ किंवा इस..१७९४ कवि गोविंद किंवा टीकाकार अनंत हे दोघेही सवाई माधवराव यांचे समकालीन होते यावरून दिसतेकदाचित दोघांचाही पुण्याच्या दरबाराशी निकटचा संबंध असावा मात्र आतापर्यंत प्रसिद्ध . [2].झालेल्या कागदपत्रात गोविंद नावाचा कोणी कवी पेशव्यांच्या दरबारी असल्याचा उल्लेख नाही
काव्येतिहाससंग्रहात ही पोथी १८८०त प्रसिद्ध झालीपरंतु प्रसिद्ध करताना त .ी कोठे व कोणाकडून उपलब्ध झाली यासंबंधी काहीही माहिती दिलेली नाही.

प्रस्तुत काव्यात मुंज विवाह समारंभ यांची अत्यंत सविस्तर वर्णने यात आहेत. मराठी सामाजिक चालीरीती च्या अभ्यासकांना ती खचितच उपयुक्त ठरतील. सवाई माधवरावांच्या राजकीय जीवनाविषयी फारच थोडी माहिती या काव्यात आली आहे पण जी आहे त्यात अशा एका गोष्टीचा उल्लेख आहे की जो अन्यत्र नाही.

काव्यात सवाई माधवरावांच्या जन्म मुंज विवाह या तीन प्रसंगांचा उल्लेख आहे पैकी ’प्रभुवंश‘ जन्माचा शक व इतर माहिती ऐतिहासिक पुराव्यावरून बरोबर ठरते. परंतु मुंजीचा शक काव्यात दिलेला नाही फक्त पर्वती परिसरात मुंज झाल्याचा उल्लेख आहेपेशवे बखरीत शक १७०१ मध्ये मुंज झाल्याचा उल्लेख . आहे. मराठी रियासतीत वैशाख शु५हा मुंजीचा दिवस दिला आहे .. ‘प्रभुवंशकाव्यात विवाहाच्या प्रसंगाचे वर्णन ’ आले असले तरी विवाहाचा शक दिलेला नाही. पेशवे बखरीत माघ शुद्ध ९शक१७०४दिला आहे. प्रभुवंशात सवाई माधवराव पेशवे यांची पत्नी ही थत्ते यांची मुलगी असा उल्लेख आहे. यावरून सवाई माधवरावांच्या पहिल्या विवाहाचे हे वर्णन आहे तसे .परंतु वधूचे पूर्वाश्रमीचे नाव दिलेले नाही ,ही गोष्ट उघड आहे ,तिच्या

[1] ‘प्रभुवंश एक अध्ययन उषा रानडे ’पुणे

[2] . प्रभु वंश एक अध्ययन उषा रानडे, पुणे

वडिलांचे नाव दिलेले नाहीअसे नाव ठेवले आहे 'रमा' फक्त लक्ष्मीपूजनाला .. तसेच मेव्हण्याने सवाई माधवरावांची लग्नापूर्वी पूजा केली असा उल्लेख आहेयावरून वधूचे वडील तेव्हा हजर नसावेत किंवा ह्यात . नसावेत बखरीतील वर्णना वरून सवाई माधवरावांची पत्नी केशव नाईक थत्ते यांची मुलगी होती असे दिसते. पेशवेकालीन महाराष्ट्रात बाळाची भैरव थत्ते यांची ही मुलगी होती असे म्हटले आहेहा लग्नसमारंभ कृष्णाजी . नाईक थत्ते यांच्या वाड्यात झाला असे बखरीत वर्णन आहे त्यामुळे वधूच्या पित्याच्या नावाचा उलगडा होत नाही पेशवे दप्तर, बखर यात माधवरावांच्या मुंजीचे लग्नाचे मिरवणुकीचे वर्णन आहे. तसेच त्या प्रसंगी हजर असणारे छत्रपती,निजामाचा मुलगाअनेक सरदार यांचे वर्णन आहे ,. नानांनी या लग्नाची व्यवस्था किती चोख ठेवली याचेही वर्णन आहेपरंतु विवाह विधीचे वर्णन आढळत नाही प्रभुवंश काव्यात नानां .चा कारभारी म्हणून उल्लेख येणे अपरिहार्यच आहेपण मराठी रियासतीत सांगितल्याप्रमाणे लहानपणी सवाई माधवरावांच्या नेहमी . भोवती असणारे पुरुषोत्तम दाजी पटवर्धन त्यांचे सहकारी यांचा उल्लेख नाही पण हरिपंत फडके व महादजी शिंदे .यांचे उल्लेख आहेत

'प्रभुवंशकाव्य 'ा खेरीज सवाई माधवराव यांच्या जीवनावर इतर अनेक काव्ये रचली गेली तसेच त्यांच्या कारकीर्दीचे पेशवे दप्तर मराठी रियासत बखर पोवाडे अशा अनेक पुराव्यांवरून धागे दोरे सापडतात पण प्रस्तुत प्रभुवंश काव्याचा कशातही उल्लेख नाही मागे उल्लेख केल्याप्रमाणे गोविंद राजाच्या राजवंश काव्याचा)catalogue catalogorum) मध्ये उल्लेख आहे तसेच गणपत हरिहर पटवर्धन यांचे मराठीत एक सर्गाचे भट्टवंशकाव्य आहे. पण हे बाजीराव ते चिमाजी अप्पा चा मृत्यू पर्यंतच्या काळाचे असल्याने प्रस्तुत काव्याचा व त्याचा संबंध येत नाही या व्यतिरिक्त सवाई माधवरावांची कारकीर्द सांगणारे शाहिरी वाङ्मय आहेशाहीर खंडू . न.ऐतिहासिक पोवाडे य) सन्तु यांचा सवाई माधवरावांच्या जन्माचा पोवाडा प्रसिद्ध आहे.केळकर१९२८यांत (माधवराव परशुरामाचा अवतार आहे असे म्हटले असून त्यांचा जन्म मुंज विवाह याचे वर्णन आहे सवाई माधवराव रंग ख‌ेळत वानवडी पर्यंत गेले याचे वर्णन रंगाचे पोवाडे म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या पोवाड्यातून आढळते होनाजी बाळा प्रभाकर शाहीर महादेव गुणराज छंदी यांचे रंगाचे पोवाडे प्रसिद्ध आहेतसेच प्रभाकर . शाहिरांचे सवाई माधवरावांच्या मृत्युच्या प्रसंगी पोवाडा केलेला आहे. तेव्हा सवाई माधवराव यांच्या जीवनातील एक कालखंडावर आधारलेले हे काव्य १८८० मध्ये प्रसिद्ध होऊनही त्याचा इतिहास साधन म्हणून उपयोग का केला नाही सवाई माधवरावाच्या जीवनावरील वर निर्देश केलेल्या लेखनात या काव्याचा उल्लेखही येऊ नये ही आश्चर्याची गोष्ट आहे निदान सवाई माधवरावांसंबंधीच्या ऐतिहासिक माहितीला आधार म्हणून तरी राजकीय व सांस्कृतिक बाबतीत यातील तपशील उपयुक्त ठरावा

हस्तलिखित प्रतींचा परिचय:-

प्रस्तुत काव्याच्या तीन प्रती संशोधिकेला प्राप्त झाल्या आहेत.
१क्र.द)प्रभुवंशकाव्यम्|(.३१.६८४आनंदाश्रमसंस्था पुणे(.
२प्रभुवं(शम्(सर्ग)२१९५,मुंबई विद्यापीठ ,
३अ९३२) प्रभुवंशकाव्यम् (.१२/६/५१.दि.स.४१(

हस्तलिखिताचे स्थूल स्वरूप:-

पहिल्या प्रतीचे वर्णन या हस्तलिखित प्रत मध्ये ३२पृष्ठ/पाने आहेत. हे संपूर्ण हस्तलिखित उत्तम स्थितीत आहेत. ११५श्लोकाचे हे पद्य स्वरूपातील काव्य आहे. प्रत्येक पानावर एक श्लोक आहेतर काही . पानांवर दोन श्लोक सुध्दा आहेत,श्लोकांची चरण संख्या निश्चित नाही.कुठे दोन कुठे चार तर कुठे सहा चरण दिसतातप्रत्येक पानावरील श्लोक व त्याची व्याख्या त्याच .क्रमांक्रमाणे श्लोक लागोपाठ लिहिलेले दिसतात. पानावर समाप्त केली आहे.नवीन पानावर नवीन श्लोक लिहिलेला दिसतो. हस्तलिखिताच्या पानांचा रंग पिवळसर आहे. आकार२५,१/२सें.मी.११,१/२सें.मी. आहे. हस्तलिखिताची भाषा संस्कृत आणि लिपी देवनागरी आहे. हस्तलिखितातील अक्षरे सुवाच्य व सुंदर रेखीव आहेत.वाचण्यास सोईस्कर आहेत.श्लोक वृत्तबध्द आहेत, यात आलेल्या वृत्तांची नावे वसन्ततिलकाआर्या ,शार्दुलविक्रीडीत ,स्रग्धरा,, इंद्रवज्राउपजाती ,उपेन्द्रवज्रा,, शिखरिणीभुजंगप्रयात,पञ्चचामर,मत्तमयूरी ,,अनुष्टुभ इत्यादी. टीकाभाग गद्य स्वरूपातील आहेत.जिथे चुका झाल्या आहेत तिथे लिहिणार्याने पिवळ्या रंगाचा वापर शब्द खोडण्यासाठी केला आहे.

दुसऱ्या प्रतीचे वर्णन:पृष्ठसंख्या १८-,आकार लांबी रुंदी १०, १/४सें.मी.४, ३/४ पानांचा रंग पिवळसर , हस्तलिखिताची स्थिती चांगली वाचण्यासाठी उत्तम आहे,भाषा संस्कृत आणि लिपी देवनागरी आहे,एका पानावर ४ते १०ओळी आहेत.आणि एका ओळीतील अक्षर संख्या ३६आहेत.लालरंगाची हस्तलिखिताला बार्डर केली आहेपानाच्या मधोमध श्लोक लिहिलेला आहे आणि त्याच्या वरच्या बाजूला आणि खालच्या बाजूला . एकूण श्लोक संख्या ६०आहेत .काव्याची व्याख्या लिहिलेली आहे. या हस्तलिखिताच्या शेवटी इति “ प्रभुवंशे टीकायां विषमपदव्याख्यासम ाख्यायां विवाहवर्णनो नाम द्वितीय।२।आणि :सर्ग: असा उल्लेख केला आहे “ ।:समाप्त:प्रभुवंशद्वितीयसर्ग. सुरूवातीला ।।अथ प्रभुवंशद्वितीयसर्गप्रारम्भ ::।। असे लिहिले आहे. या पोथी मध्ये फक्त सवाई माधवरावांच्या विवाहाचे वर्णन आहे.

तिसरी प्रत ही मुद्रित आवृत्ती आहे.काव्याचे नाव लिहिले आहे आणि ११५श्लोक व्याख्येसह दिलेले आहेत.पृष्ठसंख्या २०आहेत.संस्कृत भाषा ,देवनागरी लिपी आहे.

हस्तलिखिताचे आंतरिक स्वरूप:- हस्तलिखिताचे नाव प्रारंभी हस्तलिखिताच्या सुरुवातीला आहे तसेच हस्तलिखिताचा शेवट ज्या पानावर झालेला आहे त्या समाप्ती भागात सुद्धा हस्तलिखिताचे नाव लिहिलेले आहे . या काव्यात सवाई माधवराव पेशवे यांच्या जन्माचे मुंज विवाह सोहळ्या चे वर्णन आलेले आहे. या काव्याचे कवी गोविंद पंडित आहेत परंतु या काव्याच्या रचयिता चे जन्मस्थळ काल,वंशाचीयाविषयी कुठल्याही , प्रकारची माहिती हस्तलिखितात उपलब्ध नाही .ठिकाणी प्रामाणिक माहिती उपलब्ध झाली नाही .आणि इतर. कावळ्याची रचनाकार गोविंद पंडीत यांच्या गुरु शंकराचार्य सच्चिदानंद नावाचे कोणी एक अनुवर्तक यांच्या मार्गदर्शनात कवींनी हे काव्य लिहिल्याचे या काव्याच्या शेवटी नमूद केलेले आहे. या ग्रंथाच्या आश्रयाने लिहिलेली व्याख्या ही अनंत कवी यांनी केलेली आहे.यांचा सुद्धा काळ जन्मस्थळ याचा उल्लेख या पोथी मध्ये दिलेला नाही .

साहित्यिक स्वरूप:-काव्यात वैदर्भीय रितीचा प्रयोग केलेला आहे सरळ वाक्यरचना आहे दीर्घ सामासिक वाक्यरचना कुठेही दिसत नाही अलंकार उपमा अनुप्रास श्लेषआहेत .उत्प्रेक्षा इ,. शुंगार रस पूर्ण तसेच वीररस पूर्ण हे काव्य आहे शब्दालंकार अर्थालंकार या काव्यात दिसून येतात.

हस्तलिखिताची कथावस्तू:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात पेशवे श्रीवर्धन भट्ट बाळाजी विश्वनाथ बल्लाळ घराण्याचा उल्लेख केला आहे".अतुल पराक्रमी सेवक[3]" म्हणून शाहू महाराजांनी स्वतः गौरवलेल्या बाळाजी विश्वनाथ भटांची शौर्य वर्णन आणि पेशवे वंशाची गाथा या शोधनिबंधात वर्णन केले आहेत पेशवे वंशातील पहिले पंतप्रधान बाळाजी विश्वनाथ बल्लाळ आणि त्यानंतर बाजीराव बाळाजी विश्वनाथला यांना पंतप्रधान पद प्राप्त झाले त्यांच्या मृत्यूनंतर नानासाहेब पेशवेपदावर आरुढ झाले आणि त्यानंतर थोरले माधवराव पेशवे यांनी कर्तबगार पेशवे म्हणून नावलौकिक मिळविले त्यांच्यानंतर नारायणराव पेशवे यांचा खून झाल्यानंतर रघुनाथराव पेशवे यांनी काही महिन्याकरिता पंतप्रधान पदाचा कार्यभार सांभाळला आणि नंतर नारायणरावांच्या पत्नी गंगाबाई यांनी कार्यभार काही कालावधीसाठी सांभाळला आणि सवाई माधवराव पेशवे यांच्या जन्मानंतर व्या दिवशी सवाई 40 नाना फडणवीस यांच्या देखरेखीखाली सवाई माधवरावांनी .माधवराव यांना पेशवाईची वस्त्रे बहाल केल्या गेली राज्यकारभार सांभाळला.

विवाहयोग्य झालेल्या श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांच्या विवाह करता उत्तम कुळातील थत्ते घराण्यातील कन्या योग्य जाणून नाना फडणीसांनी आणि इतर मंत्री मंडळांनी श्रीमंतांच्या विवाहाची तिथी जागा निश्चित केली पर्वतीवर जागा ठरविण्यात आली विशाल असा मंडप विवाहा करिता निर्माण करण्यात आला विवाहाची आमंत्रणे पाठविली गेली निजाम हैदर होळकर भोसले आणि इतर मित्र मंडळींना सरदारांना विद्वानांना विवाहाचे निमंत्रण पाठविले गेले संपूर्ण विवाह चे नियोजन नाना फडणवीस यांनी आपल्या हाती घेतले होते त्यांच्या देखरेखीखाली संपूर्ण विवाह समारंभाच्या कार्याची व्यवस्था आखली होती इतर मंत्री मंडळांना आणि इतर सेवकांना त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेनुसार कामाची विभागणी केली होती प्रत्येक व्यक्ती आपल्याला मिळालेल्या कामात व्यस्त होता प्रत्येक व्यक्ती स्वतः जातीने लक्ष देऊन आपली जबाबदारी पार पाडत होता श्रीमंतांच्या विवाहाचा उत्सव सर्वत्र पसरला होता संपूर्ण पुणे शहरात उत्साहाचे वातावरण दिसून येत होते.

"पाणिग्रहोचितनृपस्य.....सर्वाति सत्कृतिविधौ व्यदधात्प्रतिज्ञाम्।।१।।[4]

नाना फडणवीस यांनी सवाई माधवराव पेशवे यांच्या विवाहात कुठल्याही प्रकारची कमतरता भासू देणार नाही अशी प्रतिज्ञा करुन विवाहाची जबाबदारी संपूर्ण स्वतःच्या खांद्यावर घेतली आणि प्रतिज्ञा प्रमाणेच नाना फडणविसांनी विवाहाची संपूर्ण जबाबदारी योग्य प्रकारे पार पाडली योग्य मंडप शोभा उभारण्यात खाली विस्तृत मंडपाची रचना करण्यात आली व भव्य मंडप उभारण्यात आला पर्वतीवर विवाहाचे ठिकाण ठरविण्यात आले संपूर्ण विवाह स्थळावर दीपमाला सुशोभित करण्यात आले योग्य आणि ठिकठिकाणी कारंज्याची व्यवस्था करण्यात आली. असा विवाह मंडप उभारून सजावटी करण्यात आल्या केसर युक्त पाणी रस्त्यावर शिंपडले

---

[3] पेशवे घराण्याचा इतिहास, प्रमोद ओक पृक्र..९

[4] प्रभु वंश काव्य मुंरप्रत..

चौकाचौकात रस्त्यारस्त्यावर गल्लीबोळात रांगोळ्या काढल्या गेल्या संपूर्ण पुणे शहर सजविण्यात आले घरोघरी दीपमाळा लावल्या गेल्या संपूर्ण रस्त्यावर फुलांची आरास केली गेली.

स्वच्छा रथ्या....दीपा विष्वग्व्यापतशोभाश्च विरेजु॥[5]:

विवाहाला आलेल्या स्त्रियांनी मंडपामध्ये धान्य कांडण करून उडीद मूग वाटून मंगल गाण्यासह वड्या घातल्या या महोत्सवी स्त्रियांनी परस्परांना हळदी कुंकू लावले आणि फळांनी त्यांच्या ओटी भरल्या ज्यांना निमंत्रण केले गेले असे राजे मित्र आणि विद्वान पंडित तसेच शंकराची पूजा करायला उत्सुक असलेले ब्राह्मण त्यांना त्यांच्या त्यांच्या अधिकाराप्रमाणे आदरपूर्वक निवासासाठी जाणोसामंदिरे देण्यात आली आणि आपल्या , आवडीचे भोजन पदार्थ तयार आहेत असे सांगण्यात आले विवाह सोहळ्या आधी आपापल्या पसंतीच्या प्रासादात त्यांच्या आप्तेष्टासह ते भोजनासाठी येऊ लागले जेष्ठ श्रेष्ठ राजे आणि त्यांचे मंत्री प्रतिष्ठित जणांनी प्रेमाने बोलावल्यावर हे सर्व लोक जेवायला यायचे त्या पौरजनांनी सुद्धा वस्त्रप्रावरणे आधी आहेर उपरणे देऊन उपस्थितांचा छान सत्कार केला मंगल अक्षता यांनी भरलेल्या सोन्याच्या पात्रात अक्षदा वाटल्या गेल्या सोन्याचे पात्र हातात ठेवून अनेक मित्रांसमवेत पुरोहित मंडळी यांना आदरपूर्वक निमंत्रण करण्यासाठी घरोघरी गेलीत घरोघरी राजाचा विवाहमुहूर्त सांगून सत्कार पूर्वक और पौरजनांना आमंत्रण केले गेले त्या निमंत्रितांनी सुद्धा वस्त्र आदी आहेर देऊन निमंत्रण करणाऱ्यांचा यथोचित आदर सत्कार केला.

दिव्याक्षतैपूरितहेमपात :्रं...यातं पुरोधोभिरथादरेण॥८॥[6]

गल्लोगल्ली सुंदर आणि भरजरी वस्त्रे परिधान केलेली स्त्रीत्यांच्यापुढे .पुरुष यांचे थवे शोभत होते- गावाच्या ेहत्ती घोड्यांवर वेगवेगळी वाद्यांचा गजर करणारे चतुर कलाकार शोभत होते यथासांग उपचारा प्रमाण सीमेवर सीमांत पूजनाचा महोत्सव झाला त्यात नवरदेवासाठी वस्त्र अलंकार देऊन वराचे स्वागत केले गेले त्यानंतर दोन्ही कुळाचे गोत्र व नाव त्यांचा उल्लेख साक्षगंधाचाहळकुंड .साखरपुडा कार्यक्रम संपन्न झाला , सुपारी इत्यादीनी पूजा झाल्यानंतर त्यांचे तुकडे मित्रांमध्ये वाटून घेतले वरिष्ठ लोकांनी अत्यंत आदराने त्या सभेमध्ये सर्वांना पुन्हा एकदा संतुष्ट केले वधूला हळद लावून, स्नान घातल्यावर उरलेली हळद नवऱ्या मुलासाठी अत्यंत स्नेहाने आणली गेली त्या स्त्रियांनी रस्त्याच्या मध्यभागी असलेल्या नवरदेवाला हळद लावून अभ्यंग स्नान घातले असा हा विवाह सोहळा सुरू झाला सर्वप्रथम गणपती पूजन करून विद्वानांच्या समक्ष पुण्याहवाचन केले गेले हेच विद्वान विवाह सोहळ्याचे आदरणीय साक्षीदार असतात पुण्याहवाचन करण्यासाठी सुशोभित कलशात पैसे सुपारी अक्षदा गंधफूल दूर्वा घालून त्यावर ताम्हण पूर्णपात्र ठेवून घरच्या देवघरात गौरीप-ूजनाची गौरीहर पूजनाची सिद्धता झाली.

विघ्नेशपूजनपुर :...गौर्यादिकं च निमित्त गृहदेवताग्रे॥१४॥[7]

आपापल्या प्रासादामध्ये वाड्यांवर भवनांनमध्ये कुळाचार संपन्न झाल्यानंतर सर्व लोकांनी उत्सव वस्त्रे रत्ने सुवर्ण आभूषणे देऊन श्रीमंत माधवराव यांची पूजा केलीआह .ेर करणाऱ्यांची गर्दी झाली पुण्याहवाचन झाले अनेक प्रकारचा बहुमूल्य आहेर आला प्रत्येक दिवशी असेच आहेर येत होते तेव्हा राजा फक्त डोळ्याने पाहून होकार देत

[5] तथैव

[6] प्रह..मुं प्रत२.

[7] प्रत २ह.

स्पर्श न करता आहेर स्वीकारत होते ज्याप्रमाणे सर्वांवर प्रेम करणारा सूर्य मित्र या नावाने ओळखला जातो त्याचप्रमाणे सवाई माधवराव पेशवे श्रीमंत या विवाह समारोहात पेशवे असूनही आणि राज्याचे प्रमुख असूनही अधिराज भासत होते. प्रजेला मित्रा सारखे वाटू लागले त्यामुळे मित्र आणि शत्रू या दोघांनाही पेशव्यांच्या विवाह सोहळा मुळे एक सारखाच हर्ष झाला राजांना आहेर मित्राकडून येतो तसा शत्रूकडून सुद्धा आला शत्रू पेशव्यांच्या लग्न सोहळा पाहून हर्षित झाला कारण पेशव्यांच्या तर्फे शिष्टाचार म्हणजे परत आहेर दिला गेला आणि त्यांनी तो आनंदाने स्वीकारला सुद्धा त्या काळात शत्रू सुद्धा आनंदाच्या सोहळ्यात भाग घेत असत. जेव्हा लग्नाचे वराड निघाले त्यात विविध प्रकारच्या लोकांची सरदार दरकदार मांडलिक राज्य सरकारी अधिकारी पेशव्यांचे अधिकारी अशी सर्व गर्दी होती आणि अशाच गर्दीमध्ये सजलेल्या हत्तीवर सुशोभित अंबारी मध्ये सवाई माधवराव पेशवे शोभत होते ज्याप्रमाणे स्वर्गातील देवतांच्या गर्दीमध्ये दिव्य वेश धारण केलेले ऐरावतावर आरूढ असलेले इंद्र दिसावे त्याप्रमाणे सवाई माधवराव पेशवे शोभून दिसत होते. सर्वात पुढे झांजा ढोल ताशे यांच्या त्यांच्यामागे पादचारी त्यांच्यामागे झुलींनी सजलेले हत्ती घोडे आणि त्यांच्या मागे लखलखणारे शास्त्र घेतलेले सुंदर वेशातील घोडेस्वार आणि या सर्वांच्या पुढे अनेक वाद्यांच्या संमिश्र नादामुळे आकाश दणाणून टाकणारे वादक असे हे वराड मोठ्या थाटात निघाले अशा जय्यत तयारीत वर आणि वराडी हे वधूच्या गृहात प्रवेश करू लागलेपौरांगनांचे कौतुक सगळ्यांन सह पाहात त्या विशाल सुरेख पैकी सजविलेल्या सभे ,त श्रीमंत माधवराव पेशवे आसनस्थ झाले वधूकडील सुजाण लोकांनी ज्याच्या त्याच्या अधिकाराप्रमाणे आदराने बुद्धिमान आप्त मंत्री आणि सैनिक इत्यादींना आसनावर बसण्याचा आग्रह केला देवांचा राजा इंद्र प्रमाणे सर्व वैभवानीशी राज्यश्रीनी युक्त असा जणू काही इंद्रच त्या सभेत शोभत होता लग्न माघ शुद्ध नवमी शके सतराशे चार या रोजी झाले. विवाह सभेत आसनावर विराजमान असलेल्या नवरदेवाची मेव्हण्याने व सासूने यथाविधी स्वागत व पूजा केल्यानंतर गुरुजींनी मंगलाष्टक गायलेशुभ घडी टळू नये म्हणून सुलग्न सावधान असं शास्त्रसंमत घडीला अंतरप .ाट दूर केला नवरदेवाचे मुखावलोकन करून लाजलेली कन्या इष्ट जनांनी थोरामोठ्यांनी सांगितल्यावर नवरदेवाच्या म्हणजेच श्रीमंत सवाई माधवराव पेशवे यांच्या चरणकमलावर नतमस्तक झालीवधूने नवरदेवाच्या चरण स्पर्श . करताच सर्वांनी अक्षतांचा वर्षाव केला. त्याचवेळी अनेक वाद्यांचा गजर ऐकू लागला आणि समस्त लोकांना आनंद झाला.

अतिसमयसुलग्नं सावधानं वदद्भि....मस्तकेनास्पृशत्सा॥३६॥[8]

मंगलाष्टका नंतर आलेल्या अतिथी पाहुण्यांना मित्रमंडळींना वधु पक्षातील आप्तेष्टांनी भोजनाची व्यवस्था झालेली आहे असे सांगून सर्वांना आदराने विनंती करून प्रत्येकाच्या अधिकाराप्रमाणे त्यांना पंक्तीत आसनस्थ होण्याची विनंती केली सगळ्या पंगतीपुढे सुरेख रांगोळ्या काढलेल्या होत्या, चंदनाचे पाणी शिंपडले होतेकेळीच्या पानावर मांडलेल्या निर्मळ अशा चांदीच्या .प्रत्येकाच्या भोजन पाना समोर समई ठेवली होती , ताटात घरच्यास्त्रियांनी वाढायला सुरुवात केलीपुरुषाच्या कपाळावर केसर कस्तुरी घातलेला मंगल तिलक . .लावण्यात आला अशी ही सगळी सजलेली प्रसन्न पंगत षडरसयुक्त दिव्या पकवाना सहीत भोजन करू लागली विविध प्रकारच्या भाज्या आणि कोशिंबिरी विविध प्रकारच्या चटण्या सर्वात श्रेष्ठ खीर लाडू केसरी भातावर साजूक तूप ,श्रीखंड मधुर दही ,असे स्वादिष्ट जेवण वाढल्यावर सर्वांना वाळयाचे पाणीगुलाबाच्या पाकळ्या ,

[8] प्रत २श्लोक ३६.

कस्तुरी टाकून सुगंधी पाणी पिण्यासाठी दिले,सगळ्या पंगतीपुढे अत्यंत विनम्रपणे हात जोडून पुन्हा पुन्हा प्रत्येकाला आग्रह करत जेवण पदार्थ वाढलेप्रत्येकाच्या समोर जाऊन पदार्थ घेण्याचा आग्रह केला जाऊ . लागला,अशाप्रकारे आप्तेष्टांच्यापंगती सोबतच इकडे वरसोन्याच्या ताटातून .वधू परस्परांना घास भरवत होते- सोन्याच्या ताटात दोघांचे प्रतिबिंब पडल्यामुळे ते .एकमेकांना घास देताना नवरी अतिशय गॉड लाजत होती द ोघे असून अनेक भासत होते. घास देताना वधू वरा कडे पाहत होती तिथे सभोवताली जमलेले आप्तेष्ट मित्रपरिवार नातेवाईक सगळेजण या प्रसंगाने हर्षित झाले होते थट्टामस्करी करून आनंद घेत होते अशाप्रकारे जेवणावळी आटोपल्यावर सर्व ब्राह्मनांनी इतर मंडळीपौरजनांनी तृप्त होऊन वधूवरांना आशीर्वाद देऊन सर्वांची प्रशंशा केलीया प्रसंगी जर दुर्वासा ऋषि मुनी जरी आले असते तर तेसुद्धा प्रसन्न झाले असते अशा प्रकारची . ऐरणीपूजनानंतर वधूच्या परिवारातील ज्येष्ठांच्या मांडीवर बसलेली भरजरी वस्त्रे .उत्तम व्यवस्था केलेली होती परिधान केलेली वध ू त्यांनी सासरच्यांना दिलीआज पासून ही आपली जबाबदारी आणि आपली कन्या . झाली असे सांगून हा विधी झाल्यावर नवरदेव नाना उत्सवा सहीत स्वगृही जाण्यासाठी सुंदर अंबारी असलेल्या वधु सहित हस्तीनी वर आरुढ झाला. नववधूला घेऊन स्वगृही येत असलेल्या वराच्या चारही बाजूला रोषणाई झगमगत होती अशा त्या प्रकाशमान रस्त्यावर लहानवाद्यांचा गजर ही चालू होता .मोठे दीप प्रकाशित होत होते- अशा स्थितीमध्ये महोत्सवाच्या वातावरणात .अशा प्रकाशमान वातावरणात जणांचा समूह सहर्ष चालत होता प्रिय पत्नीला घेऊन अत्यंत सुशोभित अशा स्वतःच्या राजगृहात विव ाह समारोहाची समृद्धी आणि शोभा घेऊन इंद्राच्या वैभवाला मागे सारेल अशा हत्तीवर आरूढ होऊन रत्नजडित वस्त्रालंकारांनी नटलेले पेशवे पत्नी सह आणि वैभव लक्ष्मी सह त्या हत्तीवर आरूढ झाले तेव्हा रस्त्यामध्ये ऐश्वर्या लक्ष्मी ही जणू काही श्रीमंताची दुसरी भार्याच असे वाटत होतेज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ अशा ज्योतिषी यांनी सांगितलेल्या वेळी ही वेळ गृहप्रवेशाला उचित . आहे असे सांगितल्यावर हातात श्रीफळ धरून घरच्या देवघरात जाऊन त्या वधूवरांनी देवांना नमस्कार केला तेव्हा विद्वानांनी सांगितल्याप्रमाणे लक्ष्मीपूजन उत्सवी जगाला आन ंद देणारे असे त्या वधूचे नाव रमा असे ठेवले गेले अशा प्रकारे अत्यंत बुद्धिमान महात्मा असलेला सवाई माधवराव पेशवे यांनी लोकांना आवडले असे एकूण असलेल्या उच्च कुळात जन्मलेल्या आणि रूपाच्या बाबतीत तर इंद्राच्या इंद्रायणीला शीला लाजवेल असे रूप असलेला चा भिम'रमे'कन्या दमयंती प्रमाणे पत्नी म्हणून स्वीकार केला.

हस्तलिखिताचे महत्त्व:-

१) प्रस्तुत हस्तलिखित हे सवाई माधवराव पेशवे यांचा जन्म व मौंजविवाह या प्रसंगावर आधारित असून , या हस्तलिखिताचेमहत्त्व ऐतिहासिकदृष्ट्या आहे.

२) पेशवे वंशातील लग्न सोहळ्याचे वर्णन करताना कवींनी समाजातील व्यक्तीकरिता साहित्यिक दृष्टी अत्यंत उपयुक्त हे हस्तलिखित महत्त्वपूर्ण ठरू शकते.

३) ऐतिहासिक सांस्कृतिक आणि सामाजिक दृष्टीने महत्त्वाचे प्रस्तुत काव्य आहे.

४) हस्तलिखितांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरीता हे काव्य महत्त्वपूर्ण ठरू शकते.

५) पेशवेकालीन लेखन पद्धती काव्य पद्धती काव्यातील साहित्यिक दृष्ट्या विवेचन तसेच कवी कल्पना काव्यातील साहित्यिक रसग्रहण या दृष्टीने हे काव्य महत्त्वपूर्ण ठरू शकते.

६) हस्तलिखितांचे व्याकरणदृष्ट्या विवेचन करताना त्याकाळातील कवींचे व्याकरण लेखन पद्धती इतर अनेक गोष्टींचा आढावा घेता येतो.

७) काव्यातील साहित्यिक भाग पाहिल्यावर छंद वृत्त अलंकार आणि वर्णने पाहिल्यावर कवी गोविंद पंडित यांच्यावर कवी कालिदास यांचा तसेच बाणभट्ट यांचा प्रभाव दिसून येतो.

हस्तलिखिताचे ऐतिहासिक अध्ययन:-

प्रस्तुत हस्तलिखित हे ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे. या हस्तलिखितात कवी ने लिहिलेले काव्य हे सवाई माधवराव पेशवे यांच्यावर आधारित आहे. पेशवे वंशातील सवाई माधवराव हे गाजलेले व्यक्ती म्हणून ओळखल्या जाते. या हस्तलिखितात आलेल्या घटना प्रसंग यांची वर्णने या हस्तलिखिताला ऐतिहासिक ठरविते . हस्तलिखितात आलेली जन्मतिथी हे या काव्याचे ऐतिहासिक स्थान निश्चित करतेसवाई माधवराव यांची मुंज . हे ऐतिहासिक समारंभ इतिहासाला .पर्वती परिसरात झालेला उल्लेख याच काव्यातून आपल्याला स्पष्ट होतो बळकटी प्रधान करते. या हस्तलिखिताचा काळ पेशवेकालीन इतिहासाला कलाटणी देणारा आहे. या काव्यात आलेल्या विवाह समारंभाचे वर्णन अतिशय रसाळ पूर्ण आहे यावरून पेशवेकालीन विवाह संस्कृतीचे दर्शन घडते ही घटना ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण ठरते. पेशवेकाळात विवाह पद्धती आणि विवाहात होणारे रिती पद्धती तसेच कुळाचार यांचा वाचकाला ऐतिहासिक दृष्टीने लाभ होतो. काव्यात आलेली विवाह प्रसंगी चे रमणी प्रसंग वाचकाची शृंगार रसाची आवड पूर्ण करतेवाचकाच्या मनात काव्याविषयी आवड निर्माण करते .. काव्यात आलेल्या प्रसंगानुरूप घटना या इतिहासाची पुस्तके वाचल्यावर या घटना वाचल्यावर वाचकाच्या समोर ह्या काव्याच्या माध्यमाने चित्र उभे रहाते यातूनच कवीची यशस्वी कारकीर्द चे दर्शन घडते. काव्यात आलेल्या उल्लेखावरून श्रीवर्धन भट चित्पावन कोकणस्थ ब्राह्मण यांचाही समावेश विचार ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण ठरू शकतो. चाळीसाव्या दिवशी सवाई माधवराव पेशवे यांना पेशवाईची वस्त्रे देण्यात आली होती या ऐतिहासिक प्रसंगाची पुष्टी या काव्यातून प्राप्त होतेप्रत्येक घटना ही ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे .. नारायणराव पेशवे यांचा खून झाल्या प्रसंगी गंगाबाई ही गरोदर होती.या घटनेची नोंद या काव्यातून प्राप्त होते.सवाई माधवराव पेशवे यांना नाना फडणवीस यांचा सल्ला अतिशय उपयुक्त आहे हे ऐतिहासिक घटनांची माहिती देणारे आहेत.कवि गोविंद पंडित यांच्यावर कालिदास यांचा प्रभाव दिसून येतो.तसेच कविकालिदास यांचा काळखंड नाव , ठिकाण ठरविण्यात मतमतांतरे आहेत तसेच या काव्याच्या रचयिता गोविंद पंडित यांच्याविषयी ठोस माहिती उपलब्ध नाही.

उपसंहार:-

प्रस्तुत प्रभुवंशम् हस्तलिखित हा शोधनिबंधाचा विषय आहे.

या हस्तलिखिताच्या सहाय्याने अभ्यासाकरिता नवी दिशा मिळते.

हस्तलिखितातील विषय हा ऐतिहासिक असून या पार्श्वभूमीवर ऐतिहासिक तथ्य मांडण्याकरिता या हस्तलिखिताचा उपयोग महत्त्वपूर्ण ठरतोप्राचीन परंपरा चे विधीचे ज्ञान होते काव्याच्या स्वरूपात सांस्कृतिक . बाबींचा सुद्धा विचार करता येतो. ऐतिहासिक घटनांचा चा आढावा या काव्यातून दिसून येतो. अशाप्रकारे या प्राचीन काव्यातून ऐतिहासिक पुरुषाचे जन्म मुंज विवाहाचे वर्णन काव्यात्मक स्वरूपात पाहायला मिळते.

संक्षेप सूची:-

प्र.हा .का .- प्रभुवंशम् काव्यम् हस्तलिखित

प्रत १-प्रभुवंशम् काव्यम् आनंदाश्रम पुणे६८४./३१.

प्रत२प्रभुवं-शकाव्यम् गोविंद पंडित विरचित मुंबई विद्यापीठ २१९५

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१क्र.द,प्रभुवंशम् हस्तलिखित(.३१.६८४, आनंदाश्रमपुणे,

२प्रभुवंशम् हस्तलिखित (, मुंबई विद्यापीठ २१९५(सर्ग)

३प्रभुवंशम् टंकित ग्रंथ (, भारत इतिहास संशोधन मंडळ,पूणे.

४सरदेसाई गोविंद (, पेशवा इतिहास, बाम्बे प्रकाशन१९९१,.

५सरदेसाई गोविंद (, सवाई माधवराव पेशवे, दाते प्रकाशन, १९९०

६रा.कुलकर्णी अ (. पुण्याचे पेशवे, आमार्च१९९९..

७न.केळकर य (. काही अप्रसिद्ध ऐतिहासिक चरित्रे आस १९६७.

८साने का (. ना१९२५.आ स,पेशव्यांची बखर ..

९स.सरदेसाई गो (.मराठी रियासत विभाग भाग ६,आस..१७९५.

१०ओक प्रमोद (, पेशवे घराण्याचा इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, आ२००१..

११श ,पुराणिक (. प्रथम बाजीराव ,मुकुंद शंकर दाते१९९९.पुणे आ ,काळे प्रकाशन ,.

१२ खरे(,वावा.. ऐतिहासिक लेखसंग्रह,भाग १ते५.

१३इतिहास संशोधन पत्रिका (,अंक१सन १९८९-९०.

१४इतिहास आणि संस्कृती (, त्रेमासिक ,एप्रिल ते सप्टेंबर१९८७ ,

१५ब.या ,वाड(.ग चिसवाई माधवराव पेशवे रोजनिशी ४ .,आस..१९०८.

१६पुणे ,प्रभुवंश एक अध्ययन,रानडे उषा(.

१७इतिहास अभ्यासपत्रिका क्रमांक १ (.

१८१८१८) आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (-१९२०(

१९वा.भावे(.कृ. पेशवेकालीन महाराष्ट्र.पुणे.१९९८.

२०सरदेसाई (.जी.एस, मराठी रियासतपा ॅप्युलर प्रकाशन मुंबई ,.

****

‘ग्रामज्योति:’ या कथासंग्रहातील तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती

- सौ. सुवर्णा संजयकुमार केवटे,
प्रो.कविता होले

प्रस्तावना –

प्राचीन काळापासून संस्कृत भाषेत कथासाहित्याचे दालन उघडलेले आहे. वैदिक काळात ज्याप्रमाणे घोषा, अपाला यासारख्या अनेक ब्रह्मवादिनींचा नामोल्लेख होत होता. त्याचप्रमाणे आधुनिक काळात विसाव्या शतकात सुद्धा स्त्रियांचा वारसा संस्कृत साहित्याच्या क्षेत्रात दिसून येतो. उदा. नलिनी शुक्ला, पं. क्षमादेवीराव यांचे नावं प्रामुख्याने घेतली जाते. पं. क्षमादेवीराव यांनी कथासाहित्यात फार मोलाची कामगिरी केली आहे. त्यांनी प्रथम इंग्रजी भाषेत अनेक कथा लिहिल्या. नंतर सरळ भावाभिव्यक्ती होईल अशा संस्कृत भाषेत त्यांचा अनुवादही केला. गुजराती, फ्रेंच, इटालियन, इंग्रजी, मराठी, संस्कृत इ. भाषेचे ज्ञान असल्यामुळे पं. क्षमादेवींना ‘बहुभाषाकोविद्’ म्हणून ओळखले जात होते. पं. क्षमादेवीराव यांचे महाकाव्ये, खंडकाव्य आणि लघुकथासंग्रह मिळून संपूर्ण बारा साहित्यकृती प्रसिद्ध आहेत. त्यापैकी प्रस्तुत शोधनिबंधात तीन लघुकथासंग्रहापैकी ‘ग्रामज्योति:’ या लघुकथासंग्रहातील तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती या विषयावर प्रस्तुत शोधनिबंधात प्रकाश टाकणार आहे.

‘एडगर एलन पो’ यांना आधुनिक लघुकथेचे जनक मानले आहे. आधुनिक कथातंत्रानुसार त्यांनी सर्वप्रथम १८३२ मध्ये लघुकथा लिहिली आणि ‘Staturday courier’ या मासिकातून प्रसिद्ध झाली. लघुकथेला इंग्रजीत ‘Short Story’ म्हणतात.

लघुकथेची व्याख्या –

आधुनिक काळात संस्कृत साहित्यात ‘लघुकथा’ स्वतंत्र वाङ्ग्यप्रकार म्हणून ओळखला जातो. आधुनिक तंत्राचा वापर करून आधुनिक विषयांवर संस्कृत भाषेत लघुकथा लेखनामध्ये सर्वप्रथम पं. क्षमादेवीराव यांचे नाव घेतले जाते.

“कमीतकमी पात्र आणि कमीतकमी प्रसंग वापरून थोड्यावेळात परिणामकारकरीतीने सांगितलेली आणि ऐकणाऱ्याच्या मनावर एकच एक ठसा उमटविणारी हकीगत म्हणजे लघुकथा होय.”[१]

साहित्यशास्त्रामध्ये कथा पद्यात्मक आणि गद्यात्मक दोन्ही स्वरूपात असू शकते असे ‘हेमचंद्र’ आचार्यांनी त्यांच्या ‘काव्यानुशासन’ या शास्त्रग्रंथात म्हटले आहे.

उदा. “धीरप्रशान्तनायका गद्येन पद्येन वा सर्वभाषा कथा ।”[२]

पं. क्षमादेवीराव यांचा परिचय -

पं. क्षमादेवीराव यांचा जन्म ४ जुलै १८९० मध्ये महाराष्ट्रातील पुणे येथे झाला. त्यांच्या पित्याचे नाव शंकर पांडुरंग पंडित होते. सर्वप्रथम पित्यापासूनच त्यांना संस्कृतचे ज्ञान प्राप्त झाले कारण ते संस्कृतचे प्रगाढ

पंडित होते. पैतृकधनरूपाने प्राप्त झालेल्या संस्कृत ज्ञानाला त्यांनी पुढे नेले. संस्कृत भाषेत त्यांनी अनेक साहित्यरचना केल्या. त्यांची नावे खालीलप्रमाणे आहे.

१. सत्याग्रहगीता
२. उत्तरसत्याग्रहगीता
३. स्वराज्यविजय:
४. शङ्करजीवनाख्यानम्
५. मीरालहरी
६. श्रीतुकारामचरितम्
७. श्रीरामदासचरितम्
८. श्रीज्ञानेश्वरचरितम्
९. कथापञ्चकम्
१०. ग्रामज्योति:
११. कथामुक्तावली
१२. विचित्रपरिषद्यात्रा

पं. क्षमादेवीराव यांच्या वरील ग्रंथापैकी 'ग्रामज्योति:' या लघुकथासंग्रहाचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे.

उद्दिष्टे –प्रस्तुत विषयाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. 'ग्रामज्योति:' या लघुकथासंग्रहातील तत्कालीन परिस्थिती अभ्यासणे.
२. स्वांतत्र्यसंग्रामात स्त्रियांचे योगदान यावर प्रकाश टाकणे.
३. तत्कालीन काळात स्त्रियांची परिस्थिती कशी होती याचा अभ्यास करणे.
४. ब्रिटिशांनी भारतीयांवर केलेले अत्याचार आणि स्वतंत्रतेसाठी भारतीय पुरुषांबरोबर स्त्रियांनी केलेले कार्य यावर प्रकाश टाकणे.

शोधपद्धती –

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये विश्लेषणात्मक शोधपद्धतीचा अवलंब केला आहे.

'ग्रामज्योति:' लघुकथासंग्रहातील कथांचा संक्षिप्त परिचय –

'ग्रामज्योति:' हा लघुकथासंग्रह पं. क्षमादेवीराव यांनी इ.स. १९३० मध्ये लिहिला. क्षमाराव यांच्या निधनानंतर त्यांची मुलगी 'लीलाराव दयाल' हिने इ.स. १९५४ मध्ये हा कथासंग्रह प्रकाशित केला. हा पद्यकथासंग्रह असून यात तीन कथा आहेत. त्यांची नावं खालीलप्रमाणे आहेत.

१. 'रेवाया: कथा' - प्रथम मयूख
२. 'कटुविपाक:' - द्वितीय मयूख
३. 'वीरभा' - तृतीय मयूख

वरील तीन कथा अनुक्रमे प्रथम मयूख, द्वितीय मयूख आणि तृतीय मयूख अशा तीन मयूखांमध्ये विभक्त आहेत. तीनही कथेच्या सुरुवातीला कथेतील वर्णनाला अनुरूप सुभाषिते लिहिली आहेत. या तीनही कथा अनुष्टुभ् छंदात लिहिलेल्या आहेत. कवयित्री

महात्मा गांधींबरोबर गुजरात भ्रमणासाठी गेल्या असतांना तिथल्या ग्रामीण लोकांची अवस्था पाहून त्यांनी 'ग्रामज्योति:' या पद्यात्मक कथासंग्रहाची रचना केली. या तीनही कथा स्वातंत्र्य संग्रामात केलेल्या त्याग आणि आत्मबलिदान यांच्याशी सबंधित आहेत.[३] गुजरातमधील खेड्यात घडलेल्या घटना, समाजातील लोकांची सामाजिक परिस्थिती आणि सत्य घटनांवर आधारित या कथा आहेत. 'सत्याग्रहगीता' या महाकाव्याचा प्रभाव 'ग्रामज्योति:' या कथासंग्रहातील कथांवर दिसून येतो. सत्याग्रह आंदोलनात गावातील स्त्रिया सुद्धा सहभागी होत्या. आंदोलनातील नेत्यांनी पं. क्षमादेवींना 'बोर्सद' नावाच्या गावातील देशसेविकांवर झालेले अत्याचार आणि तेथील वतर्मान परिस्थिती पाहण्यासाठी पाठविले होते.[४] क्षमादेवी सत्याग्रहगीतेच्या सतराव्या अध्यायात म्हणतात –

"पर्याटिषं प्रतिग्रामं सह पत्न्या महात्मन: |
पांसुदूषितमार्गेण गाढदुर्भिक्षशंसिना ||"[५]

पं. क्षमादेवी कस्तुरबा गांधींबरोबर गावा-गावात फिरतात. आंदोलनात जखमी झालेल्या स्त्रियांना भेटतात आणि त्यांच्या शिबिरांमध्ये जातात. तिथे पाहिलेल्या सत्यघटनांचे वर्णन 'ग्रामज्योति:' या पद्यकथासंग्रहात केलेले आहे.

'ग्रामज्योति:' या पद्यकथासंग्रहातील प्रथम मयूख 'रेवाया: कथा' आहे. 'देशाभ्युदयसक्तानां तृणाय धनसम्पद: |' हे या कथेचे ध्येयवाक्य आहे. देशाच्या उन्नतीसाठी काम करणाऱ्या लोकांची धनसंपत्ती गवताप्रमाणे आहे असा तात्पर्यार्थ आहे. या कथेत १९२ पद्य आहेत.[६]

'बार्दोली' नावाच्या जनपदात 'स्वर्णपुर' नावाच्या गावात घडलेली घटना आहे. तिथे 'रेवा' नावाची एक शेतकरी कुटुंबीनी दोन मुलांना घेऊन राहते. ब्रिटीश लोक गावातील सावकारांद्वारा सर्व लोकांकडून कर वसुली करतात. गावकरी कर देण्यास नकार देऊन गाव सोडून जातात. परंतु 'रेवा' व्याधिने पिडीत असल्यामुळे ती गाव सोडून जाण्यास असमर्थ असते. त्याचबरोबर ती स्वातंत्र्यसंग्रामात सहभागी असते. रेवाचा मुलगा आंदोलनात सहभागी असतो म्हणून इंग्रज शासक त्याला कारागृहात बंदी करतात. तेव्हा रेवा घरातील वस्तू, धन-धान्य सेवकांना देते आणि विदेशी वस्तू नष्ट करते. नंतर देवाऱ्यात दिवा लावते. तेवढ्यात तिला पायांचा आवाज येतो. गावातील ग्रामप्रमुख कर मागण्यासाठी येतो आणि म्हणतो –

"वरं ते भूकरं दत्त्वा स्थितिरत्रैव मन्दिरे |"[७]
"भद्रे शासनभङ्गेन न कदापि भवेत् सुखम् |"[८]

त्यावर रेवा त्याला भूकर देण्यास नकार देऊन उत्तर देते की, जोपर्यंत विजय प्राप्त होत नाही तोपर्यंत आम्ही सत्य परिस्थितीनुसार आमच्या निर्णयावर स्थिर आहोत. तेवढ्यात एक युवक तिला येऊन सांगतो की, तुझ्या पुत्राने भूकरदान न दिल्याने त्याला खुप मारले आहे. तेव्हा ती घराला कुलुप लावून जखमी मुलाला घरी आणायला जाते. त्याला घरी आणण्यापूर्वीच तिच्या घराला आग लावतात. तरी ती मागे पुढे न पाहता आग विझविण्याचा प्रयत्न करते पण आग सर्वत्र पसरून घर पूर्णपणे जळले आहे असे तिला तिचे शेजारी म्हणतात. तरी हताश न होता ती म्हणते –

"सर्वं यातु सखे शोको न कार्य: सेयमाहुति: |
कल्पिता सत्यदेवाय प्रेयो: न: स हि दास्यति |"[९]

शेवटी ती जखमी मुलाला तिच्या सेवकाच्या घरी नेण्याचा निर्णय घेते.

'ग्रामज्योति:' कथासंग्रहातील द्वितीय मयूख 'कटुविपाक:' आहे. 'परसेवी निजद्वेषी कुलमृत्युर्न संशय: |' या आदर्शवाक्याने दुसऱ्या कथेची सुरूवात आहे. अर्थात् 'दुसऱ्याची सेवा करणारा आणि आपल्या लोकांशी द्वेष करणारा कुळासाठी मृत्यूच आहे.' ह्या कथेत २०० पद्य अनुष्टुभ् छंदात लिहिलेले आहेत.[१०]

'कटुविपाक:' या कथेत 'जालाल' प्रदेशातील 'मणिपुर' नामक गावातील ग्रामप्रमुखाच्या पत्नीची कथा वर्णन केली आहे. ती देशभक्त परायण आहे. तिची मुलगी आणि मुलगा सुद्धा ग्रामप्रमुखापासून लपून देशकार्य आणि देशसेवा करतात. ग्रामप्रमुख हा इंग्रजांचा सेवक होता. म्हणून त्याला सोडून त्याच्या घरातील सर्वजण सत्याग्रह परायण आणि देशभक्त असतात. गावातील लोक त्याच्या विरोधात असतात. गावात एक तालवृक्षाचे वन असते. त्या वनातील वृक्षापासून एक युवक मद्यनिर्माण करतो आणि त्यापासून धन प्राप्त करतो. त्या मद्यसेवनाने भरपूर ग्रामवासी मृत्यूमुखी पडतात म्हणून –

"इति सञ्चिन्त्य धीमन्त: केचित् स्वार्थपराङ्मुखा: |
सर्वशश्छेदयामासु: स्वकांस्तालीमहीरुहान् ||"[११]

परंतु ग्रामप्रमुख वन कापण्यास मनाई करतो. भूकरदान दिले नाही म्हणून त्या गावातील शेतकरी स्थलांतर करतात तेव्हा तिथले वातावरण निर्जन झाले आहे -

"न पूमान् न च नारी भवति स्माक्षिगोचर: ||
चाण्डालकुक्कुरा ये च व्यलम्बन्तान्नकाङ्क्षिण: |"[१२]

त्याची मुलगी शिबिरातील देशसेविकांचे वस्त्रसंचय करून त्यांना नेऊन देण्याचे कार्य करते.मुलाने इंग्रज शासनाविरुद्ध लेख प्रकाशित केला म्हणून त्याला शिक्षा करण्यासाठी इंग्रज अधिकारी पकडतात. त्याला एक वर्षाचा कारावास आणि दोनशे रुपये दण्ड देतात. तेवढ्यात तालवन कापल्याची वार्ता कोणीतरी येऊन सांगतो तेव्हा सरपंच क्रोधाने दण्ड घेऊन मारण्यासाठी जातो. त्यांना मारून आणि बंदी बनवून घरी येतो. तो पत्नीला सांगतो की-

"ग्रामणी: पुनरेवाह महिलाशिबिरं प्रति |
दीयतेऽद्याभ्यवस्कन्दस्तत्र नैकापि गण्यते ||"[१३]

तो मुलीबद्दल विचारतो, ती देशसेविकांचे कपडे घेऊन गेलेली असते. परंतु मद्यविक्री थांबविण्याऱ्या महिलांना इंग्रज अधिकाऱ्याने लाठीने मारले. त्यात तुमची मुलगी जखमी झाली. तिचे डोके फुटलेले आहे. सत्याग्रह अनुयायांनी तिला दवाखान्यात नेले. परंतु तिला रात्र काढणे सुद्धा कठीण आहे असे एक युवक येऊन सांगतो. हे ऐकून सरपंच पत्नी रडायला लागते आणि जमिनीवर पडते. तेव्हा सरपंचही विस्मित होऊन पत्नीला रागावतो. तो म्हणतो –

'ब्रूहि कस्यानुमत्या वा सुता मम बहिर्गता |'[१४]

सत्याग्रहपरायण असलेल्या देशसेविकांना उद्देशून रागावून बोलतो तेवढ्यात दुरूनच देशसेविकांचा हाहाकार ध्वनि ऐकू येतो.

'ग्रामज्योति:' या लघुकथासंग्रहातील तृतीय मयूख 'वीरभा' आहे. या कथेच्या सुरूवातीला 'दुर्जनोऽपि सतां सङ्गात् भवत्येव हि सज्जन: |' हे ध्येयवाक्य दिलेले आहे. याचा अर्थ 'दुर्जन लोकं सुद्धा सज्जनांच्या संगतीने सज्जन बनतात.'[१५] या तिसऱ्या कथेत 'वीरभा' ह्या स्त्रीचे वर्णन २१२ पद्यात केलेले आहे.

'वीरभा' नावाची स्त्री या कथेची नायिका आहे. ती अतिशय साहसी, बलवान, निर्भयी आणि धैर्यशील आहे. ती 'बोर्सद' गावात राहत होती. ती ब्रिटीशांच्या अत्याचाराने त्रासून त्यांना प्रतिकार कसा करायचा या विचारात मग्न होती. तिच्या घरात घुसलेल्या लुटेऱ्यांशी ती एकटीच लाठी युद्ध करते आणि त्यांना बाहेर काढण्यात यशस्वी होते. वरिभाचा मुलगा देशकार्य करतांना वीरगतीला प्राप्त होतो. त्याची पत्नी आधीच दिवंगत झालेली असते. मातृपितृहीन एक पौत्र असतो. त्याचा ती स्वत:च्या पुत्राप्रमाणे सांभाळ करते. ती महिला संघटना तयार करण्यासाठी गावा-गावातील स्त्रियांना प्रोत्साहित करते -

"यावन्न लभ्यतेऽस्माभि: स्वराज्यं चिरकाङ्क्षितम् ||
तावन्नैव प्रदास्याम: प्राणान्तेऽपि भुव: करम् |"[१६]

'स्त्रियांनी घरातील कार्य करावे, बाहेरील भांडणात पडू नये.' असे ग्रामप्रमुख म्हणतो. तेव्हा ती महात्मा गांधींनी दिलेल्या शिकवणीची आठवण करून देते -

"अहिंसासत्यरूपेण वयं बद्धा व्रतेन हि |
धर्मेकनिष्ठतां चापि शिक्षिता: स्मो महात्मना ||"[१७]

नंतर 'वीरभा' चतुष्पथावर येते आणि सर्व महिलांना आंदोलनाची रूपरेषा सांगून, त्यांना आदेश देऊन घरी परत जाते. तेव्हा पाहते तर -

'चोरितं गोधनं सर्वं शून्यीभूतं च गोष्ठकम् |'[१८]

एकीकडे तिच्या पतिने भूकरदान न दिल्यामुळे त्याला सैनिकांनी मारले. एक सैनिक शकटयानमध्ये तिच्या पतिला आणतो तो रक्ताने लिप्त झालेला असतो. तरीही ती स्वत:च्या कार्यात मागे सरकत नाही. ती पतिला दूध देऊन, पौत्राला खांद्यावर बांधून राष्ट्रध्वज घेऊन गावाच्या चतुष्पथावर पोहोचते. महिला यात्रेचे नेतृत्व करीत ती महिलांची यात्रा काढते. 'वन्दे मातरम्' चा नारा सर्वत्र गुंजतो. सैनिकांचा लाठीप्रहार सुरू होतो. ती पौत्र आणि राष्ट्रध्वज दोघांचेही रक्षण करते आणि उंचस्वरात घोषणा देते - 'हे सखि ! प्राण गेला तरी ध्वजाचे सर्वत: रक्षण करा.' तेवढ्यात तिच्यावर लाठींचा प्रहार झाल्याने तिचा डावा खांदा शिथिल होते आणि ती मूर्च्छित होऊन जमिनीवर पडते. तेव्हा तिला काही लोकं घरी पोहोचवितात. जेव्हा तिला चेतना येते तेव्हा ती दुपारचा वृतांत आठवून विलाप करते. तर तिचे पती तिचे सांत्वन करतात.

वीरभाची आंदोलनातील एकनिष्ठता पाहून एका सैनिकाचे हृदयपरिवर्तन होऊन तो तिच्या पौत्राचे रक्षण करतो. त्याला घरी पोहोचवितो आणि म्हणतो –

"ध्वजरक्षापरिव्यग्रां तदा चिन्ताकुलोऽभवम् ||
ततच्छिन्ना मया रज्जु: शिशुकन्थावलम्बिनी |
स्कन्धात्त्वदीय भार्याया अपनीतश्च बालक: |"[१९]

तो सेवक हिंसा कार्य सोडतो. असे म्हणून अश्रुपात करून वीरभाला नमस्कार करून निघून जातो.

'ग्रामज्योति:' या लघुकथासंग्रहातील तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती –

'ग्रामज्योति:' या लघुकथासंग्रहातील पहिल्या कथेतील तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती पुढीलप्रमाणे आहे.

'रेवाया: कथा' यात रेवा देशाच्या उन्नतीसाठी कार्य करतांना स्वत:च्या संपत्तीचाही विचार करीत नाही. इंग्रजाना भूकर दान देण्यास नकार देते म्हणून त्यांनी तिचे घर जाळले तरी सुद्धा ती शोक व्यक्त करीत नाही. ती कट्टर देशभक्त स्त्री आहे. स्वतःच्या देशाबद्दल तिच्या मनात प्रेम आहे म्हणून ती कितीही संकट आले तरी मागे सरत नाही. ती सामान्य स्त्री असून सुद्धा ग्रामप्रमुखाला प्रत्यूत्तर द्यायला घाबरत नाही.

तत्कालीन समाजात लोकांवर अत्याचार केले जात होते. इंग्रज अधिकारी गावाच्या ग्रामप्रमुखाद्वारे गावातील लोकांकडून कर वसुल करीत होते. परंतु लोकं कर देण्यास नकार देतात तेव्हा त्यांना दंड देत होते. म्हणून जनता गावसोडून जाते. रेवा ही व्याधिग्रस्त असते म्हणून ती गावसोडून जाऊ शकत नाही. तरी ती ठामपणे उत्तर देते –

"जयप्राप्तिर्न यावत् स्थाद्युद्धेऽस्मिन् सत्यजीविते |
स्थास्याम: सर्वदा भद्र निश्चला अचला इव ||"[२०]

लोकमान्य टिळकांच्या उक्तीचाही याठिकाणी प्रयोग केलेला आहे. यावरून 'रेवा' सुद्धा म्हणते - 'स्वातंत्र्य हा देहांचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे. त्याला प्राप्त करून आम्ही डोके वर करू.' यातून देशाबद्दलची प्रेम भावना दिसून येते.

तिच्या घराला आग लावतात तेव्हा ती म्हणते की, 'सत्यदेवाला अर्पण केलेली आहुती आहे, नीरांजन आहे.' यावरून कोणतेही संकट आले तरी मागे सरायचे नाही. अशा दृढनिश्चयी रेवासारख्या स्त्रिया तत्कालीन समाजात होत्या.

'कटुविपाक:' या दुसऱ्या कथेतील तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती खालीलप्रमाणे आहे.

या कथेत नायिकेचे आणि इतर कुठल्याही पात्रांची नावं दिलेली नाही. ग्रामप्रमुखाची पत्नी, मुलगा आणि मुलगी हे तिघेही देशसेवेचे कार्य करतात. परंतु ग्रामप्रमुख त्यांना विरोध करतो तरी सुद्धा त्याच्यापासून लपवून ते देशकार्य करतात. पुत्राला तर तो देशभक्त आहे म्हणून घराबाहेर काढतो. मुलगी शिबिरामधील देशसेविकांचे कपडे धुवून देण्याचे कार्य करते आणि पत्नी मद्यविक्री थांबविण्याचे कार्य करते. परंतु ग्रामप्रमुख इंग्रजांचा सेवक असल्यामुळे त्याला हे कार्य केलेले आवडत नाही.

तत्कालीन समाजात वृक्षापासून मद्य निर्माण करण्याचे कार्य जनता करीत होती. परंतु त्या तालवृक्षापासून बनविलेल्या मद्याने अनेक लोकांचा मृत्यू होतो. म्हणून देशसेविका मद्यविक्री थांबविण्याचे कार्य करतात. त्यात ग्रामप्रमुखाची पत्नी सुद्धा असते. छापा पडणे अशासारखे कृत्य देखील तत्कालीन समाजात होत होते.

ग्रामप्रमुखाची मुलगी देशसेविकांसोबत मद्यविक्रीसाठी विरोध करीत असतांना दण्डप्रहाराने जखमी होते. तेव्हा ग्रामप्रमुखाची पत्नी दु:खी होते. तत्कालीन समाजात पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे स्त्रिया पुरुषांच्या विरोधात कोणतेही कार्य करण्यास घाबरत होत्या. कारण त्या स्वतंत्र्य नव्हत्या. तरी सुद्धा आलेल्या परिस्थितीला सामोरे जाऊन तोंड देण्याची जिद्द त्यांच्यात होती.

काही देशसेवक तालवृक्षाचे वन कापतात तेव्हा ग्रामप्रमुख त्यांना पशुप्रमाणे मारतो आणि बंदी बनवितो. यावरून गावामध्ये ग्रामप्रमुखाची हुकुमशाही चालत होती असे दिसते.

'वीरभा' या तिसऱ्या कथेतील तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती खालीलप्रमाणे आहे

'वीरभा' ही या कथेची नायिका आहे. ती देशभक्त परायण आहे. गावा-गावात फिरून स्त्रियांची संघटना तयार करते आणि तत्कालीन स्त्रियांना ब्रिटीशांच्या अत्याचारांसोबत सामना करण्यास प्रोत्साहित करते. या कथेत वीरभाचे स्थान शत्रूसाठी दामिनीप्रमाणे, पौत्रासाठी मातेप्रमाणे आणि ग्रामवासी योषितांसाठी सखीप्रमाणे आहे कारण ती अतिशय बलवान आणि धैर्यशील आहे. स्वातंत्र्याच्या संग्रामात वीरभा स्त्री सैन्याचे नेतृत्व करीत देशासाठी स्वत:चे प्राण द्यायला सुद्धा मागेपुढे पाहत नाही.

तत्कालीन समाजात ब्रिटीश लोकांचा पगडा असल्यामुळे विदेशी वस्तुंची ने-आण करीत असतांना वीरभाचा मुलगा त्यांना अडवितो तेव्हा ब्रिटीश लोकं त्याच्या शरीरावर गाडी नेऊन त्याला मारतात. भूकर न दिल्यामुळे तिचे गोधन चोरी करतात तिच्या पतीला मारतात. तरीसुद्धा वीरभा स्वत:च्या पोत्राला पाठीवर बांधून देशासाठी लढण्यास तयार होते. लाठीप्रहार झेलत राष्ट्रध्वजाचे रक्षण करते. गावा-गावातील स्त्रियांना स्वातंत्र्यसंग्रामात लढण्यासाठी प्रोत्साहित करते.

वीरभा स्त्रियांनाच नाही तर देशबांधवांना सुद्धा उपदेश करते की, 'कितीही संकटे आली तरी स्वत:चे धैर्य सोडू नका.' अशाप्रकारे ती ब्रिटिशांच्या अत्याचारावर मात करून भारतीयांना स्वत:च्या देशाचे राष्ट्रध्वजाचे आणि स्वत:च्या परिवाराचे रक्षण करण्याची शिकवण देते. तत्कालीन समाजातील स्त्रिया स्वत:च्या प्राणाची पर्वा न करता देशासाठी लढत होत्या. यातून त्यांची जिद्द, एकनिष्ठता आणि दृढनिश्चयी भावना दिसून येते.

तिची देशाबद्दलची निष्ठा पाहून इंग्रजांचा सेवक सुद्धा हिंसाकार्य करणे सोडते आणि तिच्या पुत्राचे रक्षण करून त्याला सुखरूप घरी पोहचवितो. यावरून ब्रिटिशांमध्ये काही सैनिक सहानुभूती दाखविणारे होते. भारतीयांची देशभावना पाहून त्यांचे मतपरिवर्तन होते.

अशाप्रकारे 'ग्रामज्योति:' या पद्यकथासंग्रहातील तीनही कथेत स्वातंत्र्य संग्रामात भारतीय स्त्रियांचा वाटा भरपूर मोठा आहे. हे दिसून येते. तत्कालीन समाजातील परिस्थिती अत्यंत हालाखीची होती. कारण गावातील ग्रामप्रमुख इंग्रजाचे सेवक होते. भूकर न दिल्यामुळे आपल्याच लोकांना त्रास देते होते. त्यांची घरे जाळणे, गाई चोरणे, बंदी बनविणे असे कार्य करीत होते. इंग्रजांनी भारतीयांना गुलाम बनविले होते. त्यांच्या इशाऱ्यावर नाचणाऱ्या कठपुतल्या बनविल्या होत्या. परंतु तरीही भारतीयांनी विशेष करून स्त्रियांनी येईल त्या संकटांना समोर जाऊन आपले धैर्य सोडले नाही. स्वत:च्या देशाचे आणि राष्ट्रध्वजाचे रक्षण करण्यास यशस्वी झाले.

तीनही कथेतील सुभाषिते कथेतील वर्णनाला अनुसरून यथार्थ. पं. क्षमादेवींनी तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन करतांना प्रसाद गुणांनी युक्त वैदर्भी रीतीचा उपयोग केला आहे. अत्यंत सोप्या भाषेत युद्धपूर्ण वातावरणाचे हुबेहूब डोळ्यासमोर उभे राहणारे वीर रसाचे परिपूर्ण वर्णन केले आहे.

पं. क्षमादेवीराव यांनी स्वत:च्या डोळ्यांनी पाहिलेल्या सत्य घटनांचे विश्लेषण तीनही कथेत केले आहे. यावरून कवयित्रीचे रचना कौशल्य दिसून येते. या कथेतून जीवनातील सत्य अनुभव सांगणारे सुभाषितांचा वापर केलेला आहे.

उदा. **'मुखद्वेषकृते नासाच्छेदनं नहि युज्यते।'**[२१]

'सुजात: को नरो मृष्येदपमानं सुयोषितम्।'[२२]

'तेनैव हि कृता शय्या शेतां तदुपरि स्वयम्।'[२३]

अशासारख्या सूक्तींचे वर्णन केले आहे. यावरून कवयित्रीचे अफाट शब्दभांडार दिसून येते.

निष्कर्ष –

वरील सर्व विश्लेषणातून तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती डोळ्यासमोर उभी राहते. तत्कालीन समाजातील स्त्रियांची स्वातंत्र्यासाठी झालेल्या आंदोलनात महत्त्वपूर्ण सक्रिय सहभाग दिसून येतो. स्त्रियांची त्या काळातील दु:खी अवस्था वांचकांच्या डोळ्यासमोर येते. ब्रिटीशांनी भारतीयांवर केलेले अत्याचार आणि स्वतंत्रता संग्रामात समाजातील पुरुषाबरोबर स्त्रियांनी स्वत:च्या जीवाची आणि संपत्तीची पर्वा न करता देशासाठी लढा दिला आणि यशस्वी झाल्या यातून भारतीय स्त्रियांची देशाबद्दलची सद्भावना दिसून येते.

संदर्भसूची –

१. कथामुक्तावली - पृ. क्र. - ३
२. काव्यानुशासन - पृ. क्र. - ८
३. मीरालहरी का काव्यशास्त्रीय अध्ययन - पृ. क्र. - २३
४. क्षमादेवीराव (भारतीय साहित्य के निर्माता) - पृ. क्र. - ३८
५. सत्याग्रहगीता - पृ. क्र. - १२५, अध्याय - १७, श्लोक - ४७
६. क्षमादेवीराव (भारतीय साहित्य के निर्माता) - पृ. क्र. - ५३
७. ग्रामज्योति: - पृ. क्र. - ८, श्लोक - ८०
८. कित्ता - पृ. क्र. - ८, श्लोक - ८३
९. कित्ता - पृ. क्र. - १८, श्लोक - १८८
१०. क्षमादेवीराव (भारतीय साहित्य के निर्माता) - पृ. क्र. - ५३
११. ग्रामज्योति: - पृ. क्र. - २०, श्लोक - १४
१२. कित्ता - पृ. क्र. - २२, श्लोक - ३५
१३. कित्ता - पृ. क्र. - ३२, श्लोक - १४०
१४. कित्ता - पृ. क्र. - ३६, श्लोक - १८६
१५. क्षमादेवीराव (भारतीय साहित्य के निर्माता) - पृ.क्र. – ५३
१६. ग्रामज्योति: - पृ. क्र. - ४२, श्लोक – ४१
१७. कित्ता - पृ. क्र. - ४२, श्लोक - ४६
१८. कित्ता - पृ. क्र. - ४३, श्लोक - ८३
१९. कित्ता - पृ. क्र. - ५५, श्लोक - १९३, १९४
२०. कित्ता - पृ. क्र. - ०९, श्लोक - ९४
२१. कित्ता - पृ. क्र. - १०, श्लोक - १०२
२२. कित्ता - पृ. क्र. - ११, श्लोक - ११०
२३. कित्ता - पृ. क्र. - ३४, श्लोक - १६२

संदर्भग्रंथसूची –

१. सत्याग्रहगीता - पं. सौ. क्षमा राव
न. मा. त्रिपाठी प्रा. लि., मुम्बापुरी
तृतीयावृत्ति: - १९५७

२. क्षमादेवीराव (भारतीय साहित्य के निर्माता)
डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी

३. कथामुक्तावली - पण्डिता सौ. क्षमा राव
प्रकाशक - न. मा. त्रिपाठी लि., प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुम्बापुरी २

४. ग्रामज्योति: - पं. सौ. क्षमा राव
प्रकाशक - व्ही. एन. चटर्जी, कलकत्ता,
प्रथमावृत्ति :- १९५४

५. मीरालहरी का काव्यशास्त्रीय अध्ययन - डॉ. रचना रस्तोगी
प्रकाशक - परिमल पब्लिकेशन, दिल्ली
प्रथम संस्करण - २०१५

६. काव्यानुशासन – हेमचंद्र
निर्णयसागर प्रेस, मुंबई - १९३४

****

भक्ष्याभक्ष्यविवेचन ।

सौ. भारती विजय कोळेकर
प्रो.नन्दा पुरी

प्रस्तावना -

पुरातन भारतीय पारंपारिक संकल्पनांमध्ये मानण्यात आलेल्या धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थांपैकी मोक्ष हे अन्तिम वास्तव आहे आणि तेच सर्वांचे मुख्य ध्येय आहे. हे ध्येय साध्य करण्यात **धर्म** ही प्राथमिक संकल्पना महत्त्वाची भूमिका वठविते. वेद, उपनिषदे, स्मृती - इतिहास - पुराणे यांसारख्या ग्रंथांतून समाजात धर्माचे महत्त्व विशद केलेले आहे. एकंदर पाहता धर्म या शब्दाचा अर्थ व्यापक आहे. धर्म या संकल्पनेतून समाजस्वास्थाच्या अनुषंगाने सामाजिकांचे आचार-विचार, धर्म-कर्म, नीति-सदाचार, कर्तव्याकर्तव्यादि विषयांचे प्रतिपादन करण्यात आले आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेत म्हटल्याप्रमाणे आपले शरीरव्यवहार सुरळीत सुरू राहाण्यासाठी प्रत्येक मानवाने शास्त्रविहित कर्तव्यकर्मे करत राहिले पाहिजे. कारण, सकल प्राणीमात्रांमध्ये मनुष्यास सर्वश्रेष्ठ प्राणी म्हटलेले आहे. समाजात राहणाऱ्या माणसांनी आपल्या धर्मशास्त्रांत वर्णित विधिनिषेधांना अनुसरून आपले आचरण ठेवणे अत्यन्त आवश्यक आहे. तदनुरूप आपल्या धर्मशास्त्रात जे विधिनिषेध स्पष्ट मांडले आहेत, तद्विषयी विचार करता स्मृतींचा एक आवश्यक विवेच्य भाग म्हणून **भक्ष्याभक्ष्य** हा विषय महत्त्वपूर्ण ठरतो.

प्रत्येक मानवाने आचरलेल्या शास्त्रविहित कर्मामुळे यज्ञ - जो आध्यात्मिक, आधिभौतिक तसेच आधिदैविक अशी त्रिविध संकटे दूर सारणारे व विश्वकल्याणकारक असे सदनुष्ठान आहे, तो घडतो, यज्ञामुळे पाऊस पडतो, पावसामुळे अन्ननिर्मिती होते आणि अन्नापासून सर्व प्राणी उत्पन्न होतात.

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यः यज्ञः कर्मसमुद्भवः।। [i]

याअर्थी अन्न हे **कारण** व प्राणी हे **कार्य** मानणे भाग पडते. कारणाचा कार्यावर असावा तसा अन्नाचा शरीरवर आणि पर्यायाने मनावर प्रभाव पडतो. अन्न मनोमय असल्याचे वर्णन उपनिषदात[ii] आढळते, म्हणून अन्नाचा प्रभाव थेट मनावर पडतो, असे म्हणता येणे शक्य आहे. प्राणी जे अन्न सेवन करतात तदनुरूप सन्तती उत्पन्न होते. म्हणून आपल्या संततीच्या निरामय स्वास्थ्यासाठी व आपल्या मनाला रोगमुक्त आणि खंबीर ठेवण्यासाठी मानवाने सात्त्विक आहार सेवन करावा असा उपदेशही भगवद्गीतेतून देण्यात आलेला आहे.

खाद्यद्रव्यांची विभागणी सात्त्विक, राजसिक आणि तामसिक अशी त्रिधा करण्यात आली आहे. सात्त्विक आहारामुळे विचारप्रवृत्ती सात्त्विक बनते. सात्त्विक विचारप्रवृत्ती तनामनातील दोष समूळ नष्ट करते. प्राणी सात्त्विक, राजसिक आणि तामसिक अशा ज्या कोणत्या प्रकारचे अन्न भक्षण करतो तो त्या अन्नातील गुणांनी युक्त बनतो. सुमधुर, स्निग्ध, सरस अशा सात्त्विक शाकाहाराने मनुष्यास आयुर्बल, निरामयता, सत्त्वशीलता

प्राप्त होते. मसालेदार, झणझणीत, गरमगरम, आंबट-खारट असा आहार राजसिक आणि निरस, शिळा, विशेषगन्धयुक्त, वसा-मांसयुक्त अपवित्र आहार तामसिक असल्याचे मान्यही करण्यात आले आहे. अशुद्ध, तामसिक आहार सेवन केल्याने विकार निर्माण होतात. आहाराचा शरीराशी तसाच मनाशी, बुद्धीशी व भावनांशी देखील विशेष सम्बन्ध आहे. म्हणूनच आपण जे अन्न ग्रहण करतो, त्याबाबत हेतुपुरस्सर जागरूक असावयास हवे.

भक्ष्यान्नात ज्या कारणांनी दोष निर्माण झाल्याने भक्ष्यान्न अभक्ष्य ठरते, त्याविषयी भविष्यपुराणात अपरार्कांने उद्धृत केलेल्या -

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।
संसर्गाश्रयदुष्टं च सहृल्लेखं स्वभावतः ।।

या वचनानुसार अन्नातील मूळ गुण, अन्न सिद्धतेची प्रक्रिया, वेळ-कालावधी, संमिश्र घटकांचा अन्नावर होणारा प्रभाव, अन्ननिर्माण होण्याच्या पूर्वापार सार्वकालिक परिस्थितींचा प्रभाव यांचा विचार करता जातिदुष्टं किंवा स्वभावदुष्ट, क्रियादुष्ट, कालाश्रयदुष्ट, संसर्गाश्रयदुष्ट, भावदुष्ट तसेच परिग्रहदुष्ट असेही अन्नदोषाचे प्रकार मानण्यात आले आहेत. स्वभावतःच उग्र-दूषित असणारे लसूण, कांदा इ. जातिदुष्ट; गायीचे दूध, शिळे, ग्रहणात शिजलेले, इ. कालदुष्ट; श्वान - मद्य - लसूण - कीट, कृमी यांनी सम्पृक्त असे संसर्गाने दूषित झालेले ते संसर्गाश्रयदुष्ट; रिक्तहस्त-परिवेषित, पतितचाण्डालादिदृष्ट असे क्रियादुष्ट; अनादराने, क्रुद्ध होऊन, वाईट बुद्धीने सिद्ध कलेले / दिलेले भावदुष्ट; पतिता, व्यभिचारिणी, वांझ आदिंचे अन्न परिग्रहदुष्ट असल्याचे अपरार्क, गौतम व वृद्धहारीत यांचे मानणे आहे.

मनुष्याचे पापकर्म त्याच्या अन्नात भाव, क्रिया, संसर्ग, दृष्टी, आचार, विचार, परिग्रहादींच्या रूपाने वसलेले असते. ज्याचे असे दूषित अन्न आपण खातो त्याचे पापच आपण भक्षण करतो.

कोणी, कोणाकडचे काय खावे किंवा काय खावू नये यांविषयीचे विशेष वर्णन आपल्याला स्मृति, पुराण, इतिहास ग्रन्थातून प्राप्त होते. यात प्रामुख्याने गौतम धर्मसूत्र, आपस्तम्ब धर्मसूत्र, वसिष्ठ धर्मसूत्र, मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति आहेत. त्याचप्रमाणे महाभारतातील शान्तिपर्व, कूर्मपुराण, पद्मपुराण, पाराशरोपपुराण, स्मृतिचन्द्रिका, गृहस्थरत्नाकर, मदनपारिजात, स्मृतिमुक्ताफल इ. अनेक ग्रन्थांतूनही सविस्तर चर्चा करण्यात आली आहे. या सर्व ग्रन्थांतील भक्ष्याभक्ष्य अन्नविषयक वर्णनाचे तात्पर्य सामान्यपणे सर्वसारखेच आहे. भक्ष्याभक्ष्य अन्नविषयक वर्णनाचा **व्यक्तिनिहाय विचार करायचा झाल्यास -**

ब्राह्मणासाठी शूद्राकडचे अन्न अभक्ष्य आहे.
नाद्याच्छूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि वान्यतः । [iii]

फासेपारधी, मद्यविक्रेता, अन्य भिन्न-भिन्न वस्तूंची निर्मिती करणारे निम्नस्तरीय मेहेनती कसबी कलाकार, चोर, नोकर, कैदी, रोगी, चिकित्सक, ढोंगी, नास्तिक, देवनिंदक, चाण्डाल, नपुंसक, संन्यासी, दारुडा, रुदन करणारा, विद्धलिंगी, परिवेत्ता - ज्याचा ज्येष्ठ भ्राता अविवाहित आहे असा विवाहित व्यक्ती, रजस्वला स्त्री, व्यभिचारिणी स्त्री, वांझ स्त्री, वेश्या, दोनदा विवाहित स्त्री वा तश्या स्त्रीचा पती, मातापित्याकडून ज्यांचा त्याग केला गेला आहे अशी संतती, वैश्य स्त्रीपासून उत्पन्न शूद्रपुत्र, शत्रू, बुरसा किंवा पारवसा, कंजूष, उष्टावळ खाणारा, शस्त्रजीवी, पातकी, सुवेर वा सूतक असणारी व्यक्ती, व्याज घेणारा या व्यक्तिविशेषांची **मानसिकता** ही त्यांच्या कर्मानुरूप त्यांच्या अन्नात वसते, त्यामुळे यांच्याकडचे अन्न अभक्ष्य असल्याचे सांगण्यात आले आहे.

रीतिनिहाय विचार करायचा झाल्यास -

तिरस्कृत अन्न, ज्या अन्नावर शिंकले आहे असे अन्न, जेवणाच्या पंक्तितून रागाने कोणी उठून गेलेल्या जेवणाच्या पंक्तितले अन्न, एखाद्याच्या तोडीच्या व्यक्तिला किंवा तुच्छ व्यक्तिला ज्यादा मानसम्मान देण्यात येतो त्याठिकाणचे अन्न, ज्या अन्नाविषयी काहीच माहिती नाही असे अन्न, रागाने दिलेले अन्न, संशयास्पद अन्न, गुरूद्वारा दिलेले संस्कारहीन अन्न, केस-कृमीयुक्त अन्न, पुनःसिद्ध अन्न, अयाचित अन्न अशा अन्नाची देव-घेव करणाऱ्यांच्या वागणूकीतील भाव, आचार-कर्मानुरूप त्यांच्या अन्नात वसतो, त्यामुळे असे अन्न अभक्ष्य असल्याचे सांगण्यात आले आहे.

प्राणीविशेषविचार करायचा झाल्यास -

ष्णं त्वैकशफं लघु।ुबाढम - - - - - - - - - - - - - -

शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ।। [iv]

प्रकृतीने उष्णरक्त व त्वचादितील वातदोषनाशक असले तरी आंबटसर व ,बाहू ,हलके असून पाय , प्राण्यांचे दूध अपेय्य आहे ,जुळ्या बछड्यांना जन्माला घालणारी ,त्याचप्रमाणे थानातून दूध टपकत असलेली . गाभण असूनही दूध देणारी अशा गायीचे दूध, ऊंटणीचे दूध अपेय्य असते .

उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति । [v]

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।। [vi] - उंटणीचे दूध रूक्षत्वयुक्त, प्रकृतीने उष्ण, लवणरसयुक्त, अग्निदीपक व हलके असते जे सामान्यतः आढळणाऱ्या गायीच्या दूधाचे गुण त्यात नसल्याने मानवास अनुपयुक्त आहे.

धेनोश्चाऽनिर्दशायाः । [vii] - ज्या गायीचे वासरु मेले आहे तिचे दूध, त्याचप्रमाणे जंगली मादापशुचे दूध अपेय्य असल्याचे सांगण्यात आले आहे.

डुक्कर, ससा, सुसर, घोरपड, कासव, वानर वगळून पाच नखे असलेले प्राणी, जबड्यात वर-खाली दात असणारे घोडा इ. पशु, केसाळ पशु, अकेशी सर्पादि प्राणी; रोगीट पशु-पक्षी, कावळा, कंक, गिधाड, ससाणा, पाणपक्षी, लाल पाय व लाल चोच असलेले, पाळीव कोंबडा, बगळा, सारस, पाणकोंबडी, टिटवी, वटवाघुळ, घुबड, सुतारपक्षी, शकटविल, हंस, चक्रवाक हे पक्षी अभक्ष्य असल्याचे म्हटले आहे.

निचुदारुबकबलाकाशुकमद्गुटिट्टिभमास्थालनक्तंचराः अभक्ष्याः।। [viii]

भक्ष्याः प्रतुदविष्किरजालपादाः । [ix] - चोच व पाय या अवयवांचा वापर करून आपले भक्ष्य तोडून खाणारे व जाळीप्रमाणे पाय असलेले पक्षी,

मत्स्याश्चाविकृताः । [x] - अविकृताकृती असलेले मासे खाण्यास योग्य असल्याचेही सांगण्यात आले आहे.

क्रूरता, बीभत्सता, पशुत्व असे स्वाभाविक गुण ज्यांच्या अंगी आहेत त्या पशु-पक्ष्यांना अन्न म्हणून भक्षण केले तर त्यांच्या अंगची क्रूरता, बीभत्सता, पशुता मानवाच्या अंगी येईल आणि मानवसमाजही पशुवत् आचरण करेल.

परिस्थिती-स्थल-काल-विशेष विचार करायचा झाल्यास -

हिंस्र प्राण्याकडून मारला गेलेला पशु वा पक्षी जर त्यात दोष नसेल व ब्राह्मणवचनानुसार भोज्य असेल तर धुवून खाण्यास योग्य असल्याचे गौतमधर्मसूत्रात सांगण्यात आले आहे.

हवन करून झाल्यानंतर उरलेले अन्न भक्षण करण्यास योग्य असते. त्याचप्रमाणे पृथ्वी, पाणी, वृक्ष यांतून उत्पन्न झालेली भाजी, मूळे, फुले, फळे आणि त्या फळांपासून उत्पन्न झालेले तेल, वेळेवर तयार झालेली फुले, फळे व रताळ्यासारखे कंद सेवन करण्यास योग्य असल्याचे मनुस्मृतित सांगण्यात आले आहे.

त्याचप्रमाणे दारु, मांस, भूछत्र, लसूण, कांदा, अळींबे, बेहडादि सेवन करण्यास अयोग्य असल्याचेही मनुस्मृतित सांगण्यात आले आहे.

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् ।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ॥
उदक्यास्पृष्टसङ्घुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।
गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टं च कामतः ॥ [xi] सांगण्यात आले आहे कि, बेकार मांस, केस-कृमीयुक्त अन्न, अपमान करून दिलेले, स्वतःसाठी शिजवलेले, श्वानस्पृष्ट, गायीने वास घेतलेले, कोण्या एकासाठी बनवून दुसऱ्याला दिलेले, पक्ष्याने उष्टवलेले, जाणूनबुजून पायाने स्पर्श केलेले अन्न अभक्ष्य आहे.

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।
शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ [xii] - कसु, केस, माशी पडलेले, पुन्हा पुन्हा गरम केलेले, ज्यात पाला विपुल प्रमाणात वापरण्यात आल आहे असे, ज्यात जास्त लवण आहे अश्या अन्नाचा परित्याग करावा.

देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान्व्रश्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥ [xiii] देवतांसाठी राखून ठेवलेले, हवनसाहित्य, वृक्ष कापल्यानंतर त्यातून निघणारा चीक, यज्ञात आहूत पशूंचे मांस, विष्ठेच्या ठिकाणी उगवलेले या प्रकारचे अन्न अभक्ष्य असल्याचे सांगण्यात आले आहे.

शवमांस खाणारे लांडगा, गिधाडादि पशु-पक्षी, चोचीने भक्ष्याचे लचके तोडून खाणारे घार, गरूडादि पक्षी, सारस, हंस, डोमकावळा व ग्रामीण पक्षी अभक्ष्य असल्याचे सांगण्यात आले आहे. ज्या घरी सुवेर किंवा सूतक असते अशा घरचे अन्न आणि पाणी ग्रहण करण्यायोग्य नसते.

गहू, जवस, दूध इ. युक्तपदार्थ तसेच तूपादि स्निग्धपदार्थयुक्त खाद्यपदार्थ काही दिवसांच्या कालावधीनंतरही खाण्यायोग्य असल्याचे सांगण्यात आले आहे.

अभक्ष्याः ब्राह्मणैर्मत्स्याः शल्कैर्ये वै विवर्जिताः ।
चतुष्पात् कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाश्च ये ॥ [xiv] काटारहित मासा, कासव, बेडूक यांना वगळता चार पाय असलेले पशु अभक्ष्य असल्याचे सांगण्यात आले आहे.

वाग्भटलिखित **अष्टाङ्गहृदय** या ग्रन्थात हितभुक्, मितभुक् आणि ऋतभुक् म्हणजेच शरीरस्वास्थ्याच्या दृष्टिने हितकारक ठरणारे, योग्य प्रमाणयुक्त असे आणि त्या त्या ऋतुंमध्ये उपलब्ध होणारे अनुरूप अन्न जो भक्षण करतो तो निरोगी राहतो असे सांगीतले गेले आहे.

निष्कर्ष - प्राचीन काळापासूनच योग्य आहारास जीवनाचे अविभाज्य आणि महत्त्वपूर्ण अंग मानण्यात आले आहे. आपल्या धर्मशास्त्रांतून विवेचन करण्यात आलेल्या विविध विषयांवरील अनेक मुद्यांपैकी - जरी ते कालबाह्य गणले गेले असले तरी - भक्ष्याभक्ष्य या मुद्द्याकडे आपण सकारात्मक दृष्टीने पाहिले पाहिजे. अभक्ष्य म्हणून शास्त्रोल्लेखित ज्या अन्नाचे सेवन केल्याने सद्यकालीन दुष्प्रभाव अवघे विश्व अनुभवत आहे, त्यावरून यापुढे सर्वांनी सावधानता बाळगली पाहिजे. कोणत्याही गोष्टीची शहानिशा करणे आवश्यक असते असे मानले तरी काही गोष्टी दुसऱ्याच्या अनुभवांचा आधार घेऊन करणे कैकवेळा हितावह ठरते.

मनुष्याच्या क्रिया, संसर्ग, दृष्टी, भाव, आचारादींच्या रूपाने दूषित अन्नात त्या मनुष्याचे पापकर्म वसलेले असते. हे अन्न खाणे म्हणजे पापभक्षण करणेच होय. अश्या सदोष अन्नग्रहणाने मानवाची मानसिकता मलीन होते. मलीन किंवा कलुषित मानसिकता धारण करणाऱ्यास धर्म जाचक वाटतो आणि तो धर्माला अधर्म व अधर्माला धर्म मानून तदनुरूप आचरतो. अधर्मयुक्ताचरण म्हणजेच धर्माचरण मानणाऱ्या व्यक्तिंमध्ये ब्रह्म, ब्रह्मविद्यादि आध्यात्मिक विषयांत आसक्ती असल्याचे जाणवत नाही. अन्नातील दोषामुळेच भगवंतावर तसेच यज्ञ - दान - तप - कर्म यांवर त्यांना श्रद्धा नसते. म्हणून निषिद्ध अन्न सर्वथा परिवर्जित करावे. खाण्यायोग्य अन्न खाल्ल्याने चित्तशुद्धी होते म्हणून चित्तशुद्धी करणारे सात्त्विक अन्न भक्षण करावे.

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. **अष्टाङ्गहृदयम्**,दिल्ली ,चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ,ब्रह्मानन्द त्रिपाठी .डॉ , २०१४.
२. **छान्दोग्योपनिषद्**, रायबहादुर बाबू जालिमसिंह, नवलकिशोर प्रेस, लखनऊ, १९२९.
३. **संस्कृत साहित्य का इतिहास**, वाचस्पति गैरोला,
चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी - १, १९६०.
४. **संस्कृत साहित्य**, शारदानगर, काशी, १९४८.
५. **गौतमधर्मसूत्राणि**, डॉ. उमेशचन्द्र पाण्डेय,
चौखंबा संस्कृत सिरीज ऑफिस, वाराणसी - १, १९६६.
६. **याज्ञवल्क्यस्मृतिः**, डॉ. उमेशचन्द्र पाण्डेय,
चौखंबा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, १९९४.
७. **श्रीमद्भगवद्गीता**, गीताप्रेस गोरखपुर, २०१९.
८. **आपस्तम्ब धर्मसूत्र**, हरदत्त मिश्रा,
चौखंबा संस्कृत सिरीज ऑफिस, वाराणसी - १, १९३२.
९. **मनुस्मृतिः**, पं. गिरिजाप्रसाद द्विवेदी, नवलकिशोर प्रेस, लखनऊ, १९१७.
१०. **A Sanskrit - English Dictionary**, Sir Monier Monier-Williams, Oxford, 1956
११. **कूर्मपुराण**।
१२. **महाभारत -शान्तिपर्व**।

मेदिनीकोशः ।

---

[i] श्रीमद्भगवद्गीता । (३.१४)

[ii] अ□न्नमयं हि सोम्य मनः । (छा.उ. ६.५.४)

[iii] कूर्मपुराण । (उत्तरभाग अ. १७.१)

[iv] अष्टाङ्गहृदयम् (१.५.२७)

[v] आपस्तम्बधर्मसूत्र । (प्रश्न१-पटल५-कण्डिका१७-२३)

[vi] अष्टाङ्गहृदयम् (१.५.२५)

[vii] आपस्तम्बधर्मसूत्र । (प्रश्न१-पटल५-कण्डिका१७-२४)

[viii] गौतमधर्मसूत्र । (२.८.३४)

[ix] गौतमधर्मसूत्र । (२.८.३५)

[x] गौतमधर्मसूत्र । (२.८.३६)

[xi] याज्ञवल्क्यस्मृतिः । (अ. १ - १६७, १६८)

[xii] अष्टाङ्गहृदयम् । (१.८.३९)

[xiii] याज्ञवल्क्यस्मृतिः । (अ. १ - १७१)

[xiv] महाभारत - शान्तिपर्व । (अ. ३६.२२)

****

List of Contributors

Prof. (Dr.) Nanda Puri,

Professor & Dean, Faculty of Sanskrit and other Languages, KKSU

Dr. Neeraj Tiwari,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Prof. (Dr). Kavita Holey,
HOD, Department of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Prof. (Dr.) Parag Joshi,
Professor, Department of Sanskrit Language and Literature, KKSU

Dr. Jitendrakumar Raiguru,
Asst. Professor, CSU, Mumbai Campus, Mumbai

Dr. Hrishikesh Dalai
Director, ODL, KKSU

Dr. Somnath Dash,
Asst. Professor, Research Publications Department, NSU, Tirupati

Dr. Jaywant Choudhari,
Assistant Professor, Vyakaran Vibhag, KKSU

Dr. Pallavi Kavale,
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit Language and Literature, KKSU

Nisha Rameshwar Choudhary,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Rohini Nande,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Dr. Saurabh Dwivedi,
Assistant Professor, Buddha Postgraduate College, Kushinagar(U.P.)

Pratik Joshi,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Dr. Amruta Bhuskute,
Asst. Professor, Smt. Binzani College, Nagpur.

Sayali Peshwe-Deshpande,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Ms. Anagha Pradeep,
Research Scholar, Chinmay Vishwavidyapeetham, Kerala

Dr. Ramakrishna Pejathaya,
Associate Professor, Chanakya University, Bangalore.

Dr. Suchitra G. Doddoli,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Dr. Gururaj R. Doddoli,
Researcher, R.M.O, Kaivalyadham Lonavla - Research scholar

Dr. Raghavendra Bhat,
Assistant Professor, School of Shastric Learning, Sahitya, KKSU

Dr. Sharad Bhalekar
Asst. Professor, Kaivalyadham Institute, Lonavala.

Arpita Harde,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Dr. Rajendra C. Jain -
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit Language and Literature, KKSU

Debabrata Santosh Kumar Chatterjee,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Dr. Shweta Sharma,
Assistant Professor, School of Shastric Learning English, KKSU

Mrs. Anjali Sunil Joshi,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Madhura Kayande,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Rohini R. Deshmukh,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Vaishnavi Jagannath Patil,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Mridula Atul Tapas,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Mr. Rajendra Meshram,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Sarita Rajendra Gillarkar,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Suvarna Sanjaykumar Kewte,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU

Bharti Vijay Kolekar,
Research Scholar, Dept. of Sanskrit Language & Literature, KKSU